

ONDREJ PODOLEC (ZOST.) REGIÓN V DOBE NESLOBODY 1938 – 1989

ZOSTAVIL
ONDREJ PODOLEC

REGIÓN V DOBE NESLOBODY 1938 – 1989

ISBN: 978-80-8257-022-2

ZBORNÍK Z VEDECKEJ KONFERENCIE

Ondrej Podolec (ed.)

**REGIÓNY V DOBE
NESLOBODY
(1938 – 1989)**

Zborník z vedeckej konferencie

Ústav pamäti národa
Bratislava 2026

Ondrej Podolec (ed.)

REGIÓNY V DOBE NESLOBODY (1938 – 1989)

Zborník z vedeckej konferencie

Edícia Zborníky

Vydal

Ústav pamäti národa

Miletičova 21, 820 18 Bratislava

www.upn.sk

I. vydanie

Recenzenti

prof. ThDr. Peter Borza, PhD.

prof. PhDr. Martin Hetényi, PhD.

Zodpovedná redaktorka

Mgr. Pavlína Hlúpiková

Jazyková korektorka

Mgr. Darina Jašeková

**Návrh obálky, grafická
úprava a sadzba**

Mgr. František Tokarčík

Tlač a knižárske spracovania

DMC, s. r. o.

© Ústav pamäti národa 2026

Všetky práva vyhradené

ISBN

978-80-8257-022-2

VEDECKÁ RADA KONFERENCIE

prof. PhDr. Martin Hetényi, PhD.

doc. PaedDr. Karol Janas, PhD.

Peter Jašek, PhD.

Ing. arch. Mgr. Ján Pálffy, PhD.

PhDr. Richard Pavlovič, PhD.

prof. PaedDr. Martin Pekár, PhD.

prof. Mgr. et Mgr. Ondrej Podolec, PhD.

Obsah

Úvod.....	11
Regionálne, lokálne a individuálne v historickom výskume obdobia neslobody <i>Martin Pekár – Zuzana Tokárová</i>	13
MIESTNA SPRÁVA V DOBE NESLOBODY	21
„Jednotne vpred...“: niektoré zmeny na úrovni regiónov po vyhlásení autonómie v októbri 1938 na príklade mesta Nitra <i>Alena Mikulášová – Miroslav Palárik</i>	22
Národné výbory ako nové orgány lokálnej moci (1944 – 1945) <i>Marek Syrný</i>	34
V znamení diskontinuity (národné výbory na ceste ku komunistickému režimu) <i>Ondrej Podolec</i>	60
Ovládanie národných výborov komunistickou stranou po roku 1954 <i>Martin Halmo</i>	74
POLITIKA, SÚDNICTVO A PERZEKÚCIE Z REGIONÁLNEJ PERSPEKTÍVY	95
Advokáti Košíc ako regionálna elita v premenách doby – od I. viedenskej arbitráže do pádu socializmu <i>Rudolf Manik</i>	96
Podsitniansky kraj v tieni hákového kríža <i>Daniel Harvan</i>	112
Protokoly gestapa v Malackách z marca 1939 <i>Adam Bielez</i>	136
Židovské „vojenské“ pracovné jednotky v malokarpatskom regióne počas deportácií v roku 1942 <i>Igor Baka</i>	148
Príbeh holiča Varšaniho ako príklad povojnového retribučného súdnictva <i>Karol Janas</i>	166
Akcia K v Malackách <i>Martin Macejka</i>	176
Aktivity komunistického režimu na elimináciu vyučovania náboženstva v regionál- nom školstve <i>Peter Sokolovič</i>	184
Klerici pri výstavbe Priehrady mládeže (1950) <i>Pavol Makyna</i>	196
AUTORI	205

Úvod

Vážení čitatelia, hoci sa v rámci výskumu obdobia neslobody venuje najväčšia pozornosť tzv. veľkým dejinám, v rámci ktorých historiografia skúma ovládanie spoločnosti predovšetkým na úrovni najvyšších ústavných orgánov, pre komplexnosť pohľadu je potrebný aj výskum regiónov, ktorých vývoj v kontexte príslušných regionálnych špecifik formovali regionálne štruktúry vládnucej strany a represívneho aparátu, miestne správne orgány či konkrétni predstavitelia vládnuceho režimu na miestnej, mestskej, resp. okresnej úrovni.

Predkladaná publikácia je zborníkom príspevkov z vedeckej konferencie *Regióny v dobe neslobody (1938 – 1989)*, ktorá sa konala 9. – 10. septembra 2021 v Považskej Bystrici. Jej organizátormi boli Ústav pamäti národa, mesto Považská Bystrica a Katedra politológie Trenčianskej univerzity Alexandra Dubčeka v Trenčíne. Prioritným cieľom tohto vedeckého podujatia bolo prehĺbiť doterajšie poznatky smerujúce k zmapovaniu regionálnych dejín z pohľadu dopadov vlády dvoch nedemokratických režimov, ktorých výskum sa doteraz viac zameriaval na „centrálnu“ politiku štátu a činnosť jeho represívneho aparátu.

Vedecká konferencia vytvorila priestor na prezentáciu najnovších výsledkov výskumu a zároveň mala ambíciu podnietiť jeho ďalší rozvoj, resp. vytvoriť ďalšiu z platforiem na spoluprácu na výskume dejín miest, obcí, či regiónov. Viaceré príspevky vyvolali podnetné odborné diskusie, ktoré pokračovali aj počas neformálneho spoločenského programu.

Na úvod konferencie zaznel ťažiskový príspevok Martina Pekára a Zuzany Tokárovej venovaný metodológii regionálneho historického výskumu. Príspevky prvého bloku konferencie sa zaoberali vývojom a postavením orgánov miestnej správy od konca tridsiatych rokov. Druhý blok zahŕňal širokú tematiku politiky, justície a perzekúcií rôznych skupín obyvateľstva nedemokratickými režimami v podmienkach konkrétnych regiónov.

Autormi príspevkov boli historici z viacerých univerzít, vedeckých ústavov i regionálnych odborných pracovísk. Veľkú časť z nich tvorili predstavitelia silnej generácie mladých historikov, ktorá vstúpila do slovenskej historiografie sériou každoročných vedeckých konferencií v prvom desaťročí tohto storočia. Viacerí z nich prijali účasť aj vo vedeckej rade považskobystrickej konferencie.

V mene vydavateľa zborníka, Ústavu pamäti národa, by som sa chcel aj touto cestou poďakovať spoluorganizátorom konferencie, osobitne jej hostiteľovi mestu Považská Bystrica a jeho primátorovi Karolovi Janasovi za príjemnú pohostinnosť a vytvorenie výborných podmienok pre vedecké podujatie.

Ondrej Podolec

Regionálne, lokálne a individuálne v historickom výskume období neslobody¹

Martin Pekár – Zuzana Tokárová

Rôznym aspektom výskumu regionálnych dejín a historiografie regionálnych dejín na Slovensku sme sa v minulosti venovali vo viacerých prácach.² Už v nich sme, podobne ako iní historici, konštatovali, že výskum regionálnych dejín na Slovensku je spravidla intuitívny, bez adekvátneho chápania jeho špecifických epistemologických východísk, v dôsledku čoho je nielen kvalitatívne heterogénny, ale tiež vo všeobecnosti podceňovaný a vnímaný ako relatívne menej dôležitý či menej náročný. Domnievame sa, že uvedený stav vyplynul z oneskorenej, prípadne nedôslednej reakcie slovenskej historiografie na aktuálne trendy v historickom výskume zameranom na rozličné aspekty spojené s regiónmi či regionálnymi dejinami.

Od regionálnych dejín sa svojou podstatou odlišujú ďalšie dve kategórie – lokálne a individuálne, ktorých vnímanie a využitie vo výskume je v slovenskom prostredí často prepájané s regionálnymi dejinami ako nejaká ich špecifická podoba, avšak analogicky spravidla bez dôsledného vnímania podstaty a špecifik týchto dvoch kategórií.

Vedecká konferencia *Regióny v dobe neslobody (1938 – 1989)* vytvorila vhodnú platformu na odbornú diskusiu nielen o konkrétnych výskumných témach, ale aj o teoretických východiskách výskumu regiónov a miest ako špecifických administratívnych, ekonomických či kultúrnych entít, komunít či jednotlivcov pohybujúcich sa v mestskom alebo vidieckom kontexte. V nadväznosti na tému konferencie sa zámerom predkladaného textu stalo upozorniť na tri konkrétne kategórie, ktoré sú opodstatnené práve pri tomto type výskumu často využívané. Hoci majú silný prienik, odlišujú sa vo svojom epistemologickom základe, čo má pri ich praktickej aplikácii dôsledky, napríklad na formuláciu výskumných otázok alebo výber použitých prameňov. Vzhľadom na limitovaný rozsah textu vychádzajúceho z konferenčného príspevku je náš zámer pomerne skromný – len v základe a tézovito načrtnúť rozdiely medzi regionálnym, lokálnym a individuálnym vo výskume na príklade období neslobody, a tak prispieť k posunu v kvalite výskumu.

1 Príspevok vznikol v rámci riešenia projektu APVV-19-0358 *Dejiny Hlinkovej slovenskej ľudovej strany v domáciach a európskych dimenziách (1905 – 1945)*.

2 Pozri najmä: PEKÁR, Martin. Stav a problémy výskumu regionálnych dejín na Slovensku v rokoch 1989 – 2005. In: *Česko-slovenská historická ročenka 2006*. Brno: Masarykova univerzita, 2006, s. 89 – 97.

PEKÁR, Martin. O národných/slovenských a regionálnych dejinách (nielen) v slovenskej historiografii. In: *Česko-slovenská historická ročenka 2014 – 2015*. Bratislava: VEDA, 2016, s. 59 – 69.

PEKÁR, Martin, DERFIŇÁK, Patrik, eds. *Regionálne dejiny a dejiny regiónov*. Prešov: Universum, 2004. s. 322.

Regionálne dejiny

Ako ukázal vo svojej rozsiahlej štúdii Miloš Řezník,³ zatiaľ posledná vlna záujmu európskych historikov o regióny, resp. regionalizmus, vznikla na začiatku 90. rokov 20. storočia. Súvisela s viacerými faktormi, napríklad s nárastom záujmu o výskum kolektívnych identít, sociálnych dejín, priestoru (najmä fenoménu hraníc). Reagovala na aktuálne politické dianie, medzi iným na diskusie o Európe regiónov, o decentralizácii vo Francúzsku, či na procesy nasledujúce bezprostredne po páde komunizmu, z ktorých je možné spomenúť napríklad federalizáciu Česko-Slovenska, rozpad Juhoaľvie alebo znovuzjednotenie Nemecka. Slovenská historiografia zdecimovaná štyridsaťročným výlučným postavením komunistickej ideológie pred Novembrom 89 a konfrontovaná s realitou súdobého transformačného procesu však objektívne nemohla spomenutú vlnu adekvátne reflektovať, hoci neostala úplne nepovšimnutá.

Je paradoxné, že pri uvažovaní o regiónoch (či regionálnych dejinách) sa ako najväčší problém javí definícia samotného pojmu región.⁴ Zaznievajú dokonca hlasy spochybňujúce možnosť formulovať širšie akceptovateľnú definíciu či považujúce takéto pokusy za samoúčelné.⁵

Samotné slovo región má svoj etymologický základ v latinskom jazyku, v ktorom sa slovo *regio* pôvodne vyskytovalo vo viacerých významoch prítomných aj v súčasnom slovenskom jazyku: 1. (o)kraj – miesto vzdialené od stredu; 2. časť – väčšieho celku, územia a 3. oblasť – časť zemského povrchu vymedzená z nejakého hľadiska (administratívneho, geografického a pod.).⁶ Odborný termín región sa v slovenskej historiografii používa pomerne zjednodušene, konfúzne, vo všetkých troch uvedených významoch slova, spravidla bez bližšej špecifikácie či definície.

Definície pojmu región formulované historikmi⁷ zohľadňujú celý rad možných prístupov a kritérií, z ktorých viaceré sú prienikové (geografické, politicko-organizačné,

3 ŘEZNÍK, Miloš. Regionalität als historische Kategorie. In: JAGODZINSKI, Sabine, KMAK-PAMIRSKA, Aleksandra, ŘEZNÍK, Miloš, eds. *Regionalität als historische Kategorie. Ostmitteleuropäische Perspektiven*. Osnabrück: fibre Verlag, 2019, s. 13 – 60. Tu tiež možno nájsť veľké množstvo odkazov na relevantné zdroje a teoretické práce k problematike.

4 HAUMANN, Heiko. *Lebenswelten und Geschichte. Zur Theorie und Praxis der Forschung*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag, 2012, s. 37. APPLEGATE, Celia. A Europe of Regions: Reflections on the Historiography of Sub-National Places in Modern Time. *The American Historical Review*, roč. 104, október 1999, č. 4, s. 1158.

JACOBSON, Stephen, ANDRESEN, Andres, BEŠLIN, Branko, GÖDERLE, Wolfgang, GYÖRE, Zoltán, MUIGG, Mario. What is a Region? Regions in European History. In: MARTÍNEZ BERMEJO, Saúl, MARTYKÁNOVÁ, Darina, SAMARDŽIĆ, Momir, eds. *Layers of Power: Societies and Institutions in Europe*. Pisa: Pisa University Press, 2010, s. 99.

5 Napr. SEMOTANOVÁ, Eva. K problematice regionů – časoprostorových průsečíků. In: *Regiony – časoprostorové průsečíky?* Praha: Historický ústav AV ČR, 2008, s. 8.
BARTOŠ, Josef, SCHULZ, Jindřich, TRAPL, Miloš. *Regionální dějiny. Pojetí, poslání, metodika*. Olomouc: Univerzita Palackého, 2004, s. 11 – 12.

6 GLARE, Peter G. W., ed. *Oxford Latin Dictionary*, Volume II, heslo regio. 2. vyd. Oxford: Oxford University Press, 2012, s. 1762 – 1763.

Slovníkový portál Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV [online]. Heslo región [cit. 2023-12-15]. Dostupné na: <https://slovník.juls.savba.sk/>

7 Región ako problém nie je, samozrejme, výlučnou doménou historikov. Venujú sa mu napr. politické vedy, geografia, ekonómia, sociológia a ďalšie disciplíny. Detailné pojednanie nie je predmetom tohto článku, ktorý bol koncipovaný

hospodárske, kultúrne, mentálne, jazykové atď.). Řezník identifikuje dva základné prístupy v uvažovaní o termíne región, o tom, čo je región a ako vzniká. Prvý prístup, konštruktivistický, vníma región ako umelo vytvorenú kategóriu. Na pomyselnom opačnom póle je druhý, historizujúci prístup, podľa ktorého región mal byť výsledkom prirodzeného vývoja determinovaného prírodnými podmienkami.⁸

Pri uvažovaní o pojme región a o výskume dejín v regióne sa dá inšpirovať sociálno-historickými diskusiami, ktoré prebiehali v nemeckom prostredí v 70. a 80. rokoch 20. storočia, osobitne prácou Gerta Zanga.⁹ Zang považoval za východisko pri výskume regionálnych dejín štúdium jednotlivcov a ich mikrosvetov, pričom jednotlivca vnímal nielen ako produkt, ale aj ako aktívneho tvorca historických štruktúr. Obrat smerom k jednotlivcovi bol podľa neho základom lepšieho pochopenia vnútorných zákonitostí a genézy týchto štruktúr.¹⁰ Regionálne dejiny sa mu stali nástrojom poznania jednotlivých „stavebných prvkov“, príp. korektúry celkového historického kontextu (štruktúr a súvislostí).¹¹ Zang teda vymedzil úlohu regionálnych dejín konštruktivisticky, vychádzajúc z tradície nemeckých sociálnych dejín, dokonca regionálne dejiny považoval za ich základ. Zároveň sa mu podarilo odlíšiť regionálne dejiny od súdobých historicko-antropologických mikrohistorických výskumov, ktorých prioritou bolo postihnúť špecifiká skúmaného prípadu v rovine každodennosti a dešifrovať subjektívne duševné stavy jednotlivca.¹²

Podobne cez perspektívu jednotlivcov ako historických aktérov a štruktúr uvažoval Heiko Haumann. Podľa neho je pojem región naviazaný na geograficky ohraničený priestor a ekonomickú jednotku, ktorá sa v priebehu času premenila na jednotu štruktúr a životných svetov obyvateľov (vrátane jazyka, náboženstva, zvykov, mentality a spoločného vedomia), pričom región sa podľa neho vyznačuje vlastnou pramennou základou.¹³ Eva Semotanová definuje región ako organicky prepojený územný celok s politickým, hospodárskym a kultúrnym centrom.¹⁴

Detailnejší pohľad na pojem regionálne dejiny odhaľuje minimálne tri možné roviny vnímania tohto pojmu. Môže ísť o: 1. výskum dejín v určitom regióne, 2. regionálny rozmer pri výskume všeobecných dejín alebo 3. výskum regiónu ako problému historickej vedy. Uvedené tri roviny je navyše možné skúmať v ich vzájomnej previazanosti. V tomto duchu, odvolávajúc sa na prácu z roku 1965, charakterizoval

ako vstup ku konferencii o regiónoch v obdobiach neslobody. Zásadné práce o chápaní regiónov napísali, napr. politický geograf Anssi Paasi alebo sociológ Tomasz Zarycki, ktorý rozpracovával starší koncept centrum – periféria.

8 ŘEZNÍK, M. *Regionalität als historische Kategorie...*, s. 15 – 17.

9 ZANG, Gert. *Die unaufhaltsame Annäherung an das Einzelne. Reflexionen über den theoretischen und praktischen Nutzen der Regional- und Alltagsgeschichte*. Konstanz: Eigenverlag des Arbeitskreises für Regionalgeschichte, 1985. 140 s.

10 „...ein Kernstück struktureller Geschichtsschreibung...“ ZANG, G. *Die unaufhaltsame Annäherung...*, s. 64.

11 HAUMANN, H. *Lebenswelten und Geschichte...*, s. 43 – 44.

12 van DÜLMEN, Richard. *Historická antropologie*. Praha: Dokořán, 2002, s. 44 – 46.

13 HAUMANN, H. *Lebenswelten und Geschichte...*, s. 37 – 38.

14 SEMOTANOVÁ, E. *K problematice regionů...*, s. 8.

v roku 2004 funkciu regionálnych dejín, napr. český historik Josef Bartoš, keď napísal: „...regionální dějiny mají plnit dvojedinou funkci: 1. být součástí celonárodních dějin [...], 2. zpracovávat vývoj určité oblasti jak pro vlastní potřeby regionu [...] tak i pro širší potřeby [...] aniž by při tom bylo podmínkou, že práce je přímo určena jako stavební kostka do celostátní historiografie“.¹⁵ Bartoš chápe regionálne dejiny ako špecializáciu v rámci priestorového členenia histórie a súčasne región ako sociálnu štruktúru na určitom ohraničenom priestore, ktorá sa skladá z rôznych prvkov a vzťahov a na ich základe vytvára nejaké spoločenstvo.¹⁶

Reflektujúc tradíciu regionálnych dejín v slovenskej historiografii a spôsob uvažovania o nich, sme vo svojich prácach región charakterizovali ako územie a zároveň súčasť jedného alebo viacerých väčších celkov, ktoré je možné v dôsledku špecifického historického vývoja vymedziť nielen historicko-geografickými a politickými hranicami, ale najmä existenciou spoločenských vzťahov, štruktúr a javov (napr. kultúrnych, jazykových a pod.), typických jedinečnou skladbou len pre to-ktoré konkrétne územie.¹⁷ Pri uvažovaní o regióne i výskume regiónu platí, ako upozornil M. Řezník, že je z podstaty veci vždy mysliteľný a poznateľný len ako funkčná podriadená časť nejakého väčšieho systému,¹⁸ preto je možné skúmať jeho vnútorné usporiadanie a poznávať ho v rámci nejakej hierarchickej štruktúry (centrum – periféria; mikro-, mezo, makro- úroveň a pod.). Samotné regionálne dejiny sú potom primárne skúmaním špecifických spoločenských vzťahov, štruktúr a javov na konkrétnom území, pričom tento výskum nie je možné robiť bez previazanosti na všeobecné dejiny.

Lokálna a individuálna perspektíva

Etymologický základ slova lokálne je v latinskom slove *locus*. Latinský slovník uvádza až 25 rôznych významov tohto slova,¹⁹ z ktorých vzhľadom na obsahové zameranie textu považujem za dôležité nasledovné významy: 1. konkrétne miesto / bod v priestore (čas alebo postupnosť), 2. pozícia vo vzťahu k okoliu. Z tohto východiska je možné uvažovať o rozdieloch medzi regionálnym a lokálnym, hoci historické pojmoslovie sa, samozrejme, neriadi len etymológiou slov. Kým regionálne sa, ako bolo vysvetlené, spája s územím a existenciou nejakých jedinečných vzťahov, javov, hierarchie či spoločenskej štruktúry na tomto území, lokálne sa dá definovať

15 BARTOŠ, J, SCHULZ, J, TRAPL, M. *Regionální dějiny...*, s. 14.

16 BARTOŠ, J, SCHULZ, J, TRAPL, M. *Regionální dějiny...*, s. 29 – 30. K tomu v slovenskej historiografii napr. ŠVORC, Peter. Regionálne dejiny 19. a 20. storočia na Slovensku a slovenská historická spisba. In: PEKÁR, Martin, DERFIŇÁK, Patrik, eds. *Regionálne dejiny a dejiny regiónov*. Prešov: Universum, 2004, s. 18 – 26.

Tiež ALBERTY, Július. Regionálna história nie je iba historiografia (so zreteľom na stredné Slovensko). In: PEKÁR, Martin, DERFIŇÁK, Patrik, eds. *Regionálne dejiny a dejiny regiónov*. Prešov: Universum, 2004, s. 93 – 108.

17 PEKÁR, M. Stav a problémy výskumu regionálnych dejín..., s. 90.

18 ŘEZNÍK, M. *Regionalität als historische Kategorie...*, s. 31 – 32.

19 GLARE, P. G. W., ed. *Oxford Latin Dictionary...*, heslo locus, s. 1039 – 1040.

ako umiestnenie či skôr konkrétne miesto, ktoré má vo vzťahu k svojmu okoliu charakter stredobodu.²⁰

Kým v prípade regiónu, resp. regionálnych dejín, ide o výskum špecificky zadefinovaného predmetu použitím štandardných nástrojov, ktoré má historik k dispozícii, pri uvažovaní o kategórii lokálneho je namieste hovoriť skôr o špecifickom prístupe k výskumu.²¹ Využívanie lokálnej perspektívy je etablovaným prístupom vo výskume tak sociálnych dejín, pri ktorých sa lokálna perspektíva ukázala ako alternatíva k využívaniu konvenčných bádateľských postupov politických dejín, ako aj špecificky pri výskume nedemokratických režimov, vrátane talianskeho fašizmu, nemeckého nacizmu a ich ideologicko-politických derivátov, či komunistického režimu, t. j. i na Slovensku etablovaných nedemokratických režimov 20. storočia (režimu nastoleného Hlinkovou slovenskou ľudovou stranou na jeseň roku 1938 a komunistického režimu nastoleného začiatkom roku 1948). Spomenuté nedemokratické režimy, pre označenie ktorých sa používa tiež pojem obdobia neslobody, sa síce pokúšali v spoločnosti dosiahnuť čo najväčšiu mieru homogenizácie, centralizácie a štandardizácie, avšak zároveň hrali pri distribúcii a výkone moci na lokálnej úrovni kľúčovú rolu jednotlivci s vysokou mierou autonómie a partikulárnych záujmov.

Na základe podobného poznania sformuloval význam lokálnej perspektívy v historickom výskume britský historik Jeremy Noakes. Najdôležitejšie argumenty zhrnul v prehľadovom článku s názvom *Regional and Local Perspectives on Nazism*. Podľa Noakesa lokálna perspektíva dokáže priblížiť to, do akej miery globálna alebo národná (resp. celoštátna) situácia ovplyvnila a bola ovplyvnená miestnymi okolnosťami, napr. ekonomickými podmienkami, historickou tradíciou, záujmami aktérov atď. Lokálna perspektíva ponúka tiež možnosť preskúmať, do akej miery a akým spôsobom sa politiky a opatrenia prijaté na najvyššej úrovni skutočne realizovali v praxi. Lokálna perspektíva z tohto dôvodu prehľbuje pochopenie historických procesov tým, že ukazuje súčasne rozmanitosť i komplexnosť skúseností.²² Nesie so sebou tiež určité riziká. Ako upozornila americká historička Carol Kammen, problém nastane vtedy, keď sa historici pri využití lokálnej perspektívy sústredia len na konkrétnosti a následne považujú svoje závery za úplne jedinečné, hoci také nie sú; nevidia, že niektoré závery sú spoločné, platia rovnako pre iné jednotky, situácie alebo udalosti.²³

Tretou kategóriou, ktorej chceme venovať pozornosť, je kategória individuálne. Ide o mikrohistorický prístup zameraný na analýzu individuálnej perspektívy skúma-

20 AMATO, Joseph A. *Rethinking Home: A Case for Writing Local History*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2002, s. 13.

21 V slovenskej historiografii sa niekedy píše aj o lokálnych dejinách. Napr. Peter Švorc rozlišuje medzi regionálnymi dejinami (napr. okres, župa) a lokálnymi / miestnymi dejinami, ktoré definuje ako dejiny miest a obcí. Objavuje sa tiež termín krajoové dejiny. Pozri: ŠVORC, P. *Regionálne dejiny...*, s. 24 – 26.

22 NOAKES, Jeremy. *Regional and Local Perspectives on Nazism*. *German History*, roč. 13, 1995, č. 15, s. 389.

23 KAMMEN, Carol. *On Doing Local History*. Second edition. Walnut Creek, Lanham, New York, Oxford: Altamira Press, 2003, s. 55.

ného objektu, t. j. jednotlivca, malej komunity alebo jedinečnej udalosti.²⁴ Prínosom individuálnej perspektívy je, že odhaľuje skryté aspekty osoby alebo skupiny ľudí prostredníctvom redukcie mierky analyzovaného predmetu, uprednostňovania ego dokumentov pri skúmaní skúseností historických aktérov, sledovania a odhaľovania neznámych spojení alebo rekonštrukcie sociálnych sietí. Využíva metódy celého radu ďalších disciplín, vrátane biografickej metódy, ktorá je mimoriadne vhodná a rozšírená pri mikrohistorickom výskume individuálnej perspektívy. Na rozdiel od tradičného biografického výskumu mikrohistorická individuálna perspektíva ide v rôznych aspektoch metodologicky „za“ biografický žáner, napr. nedrží sa striktne lineárnej chronológie.²⁵ Svojím zameraním prispieva mikrohistorická individuálna perspektíva, povedané slovami českého historika a antropológa Jana Horského, ku kritickému prehodnoteniu makrohistorického substancionalistického poňatia procesov a štruktúr.²⁶

Ako upozorňuje historik Christian G. De Vito, niektoré typy mikrohistorického výskumu sú založené na výlučnom spojení individuálneho a lokálneho. Redukciu mierky používajú na vyjadrenie myšlienky, že konkrétne miesta majú charakter fragmentov, prostredníctvom ktorých možno pozorovať univerzálne procesy, t. j. pracujú s rovnakým myšlienkovým východiskom, aké využíva lokálna perspektíva.²⁷ Z toho dôvodu má metodologické opodstatnenie brať do úvahy obe perspektívy – lokálnu a individuálnu – spoločne, uvedomujúc si pritom ich zásadnú epistemologickú odlišnosť, ktorá sa v procese výskumu prejavuje najmä v rozdielnom zameraní výskumných otázok. Obe perspektívy sú bežne aplikované napr. pri výskume holokaustu,²⁸ a je možné používať ich produktívne v prípade výskumu obdobia neslobody na Slovensku.

Záver

Historický výskum obdobia neslobody môže mať rôzne podoby či už z hľadiska výberu tém, prístupov alebo metodológie. Niet pochyb o tom, že je nanajvýš opodstatnené venovať pozornosť aj takému výskumu, ktorý v nejakom zo svojich východísk či aspektov redukuje mierku skúmaného predmetu. To umožňuje realizovať výskum viac do hĺbky, prepájať rôzne úrovne historických procesov a javov, definovať viaceré

24 Bližšie pozri: MAGNÚSSON, Sigurður Gylfi, SZIJÁRTÓ, István. M. *What is Microhistory? Theory and Practise*. London, New York: Routledge, 2013. 192 s.

25 Podrobnejšie informácie o metodologických prienikoch medzi biografickým výskumom a mikrohistóriou vid' príspevky autorov M. Peltonen, R. D. Brown, H. Renders and C. Ginzburg v publikácii RENDERS, Hans, De HAAN, Binne, eds. *Theoretical Discussions of Biography Approaches from History, Microhistory, and Life Writing*. Revised and Augmented Edition. Leiden, Boston: Brill, 2014.

26 HORSKÝ, Jan. *Dějepisectví mezi vědou a vyprávěním*. Praha: Argo, 2009, s. 96.

27 DE VITO, Christian G. History Without Scale: The Micro-Spatial Perspective. *Past & Present*, No. 242, Issue Supplement 14, 2019, s. 351 – 352.

28 Pozri napr.: ZALC, Claire, BRUTTMANN, Tal, eds. *Microhistories of the Holocaust*. Eds. New York, Oxford: Berghahn Books, 2017. 336 s.

perspektívy, rozšíriť alebo korigovať vedecké poznanie. Redukcia mierky je spoločným znakom troch kategórií, ktoré sa v slovenskom prostredí spájajú s historickým výskumom. Napriek zjavným prienikom majú každá svoje osobitné epistemologické východisko a s tým súvisiace dôsledky pre praktický výskum. V prípade výskumu regiónov, resp. regionálnych dejín, je možné hovoriť najmä o výskume spoločenských vzťahov, javov a štruktúr na konkrétnom území. Pri lokálnom a individuálnom je namieste hovoriť o dvoch prístupoch k výskumu. V prvom prípade ide o možnosť skúmať, do akej miery a akým spôsobom sa politiky a opatrenia prijaté na najvyššej úrovni skutočne realizovali v konkrétnych – lokálnych (miestnych) – podmienkach. V druhom prípade ide o výskum pomerne konkrétneho – individuálneho – objektu (jednotlivca, malej komunity alebo jedinečnej udalosti) spojený odhaľovaním skrytých vnútorných aspektov a súvislostí historického vývoja. Tak výskum regionálnych dejín, ako aj využitie lokálnej i individuálnej perspektívy pri výskume obdobia neslobody predstavuje mimoriadne produktívny nástroj na rozšírenie historického poznania o charaktere a spôsobe fungovania nedemokratických režimov na Slovensku.

The Regional, the Local and the Individual in Historical Research on the Period of Unfreedom

Historical research on the periods of unfreedom can take different forms in terms of choice of topics, approaches or methodology. One possibility is to devote attention to research that in some aspect reduces the scale of the subject under study, to research that goes more in depth, that links different levels of historical processes and phenomena, that identifies multiple perspectives, that extends or corrects knowledge. Reduction of scale is a common feature of three categories - the regional, the local and the individual. They differ in their epistemological basis, which has implications, for example, for the formulation of research questions or the choice of sources used. The aim of this article is to briefly describe the differences between these categories and to point to their potential benefits for research on periods of unfreedom.

MIESTNA SPRÁVA V DOBE NESLOBODY

„Jednotne vpred...“: niektoré zmeny na úrovni regiónov po vyhlásení autonómie v októbri 1938 na príklade mesta Nitra¹

Alena Mikulášová – Miroslav Palárik

Počas prvých mesiacov roku 1938 sa v stredoeurópskom regióne odohralo viacero významných udalostí, ktoré jednoznačne poukazovali na politické a diplomatické ambície nacistického Nemecka v danom priestore. Anšlus Rakúska, stupňujúce sa politické požiadavky a diplomatický tlak na Československo sa odrážali aj vo vnútropolitických pomeroch v republike. Situácia v krajine bola tiež poznačená dlhodobou neuspokojivosťou riešenými problémami. Rok, na ktorý pripadlo dvadsiate výročie vzniku republiky, odštartovala Hlinkova slovenská ľudová strana burcujúcim heslom na stránkach novín Slováč: „*V jubilejnom roku ideme do útoku!*“;² s jednoznačným zámerom dotiahnuť politický program autonómneho postavenia Slovenska do úspešného konca.³

HSLs sa pri presadzovaní politického programu správala rozporuplne. Vo vypätých situáciách navonok podporovala jednotu republiky a teritoriálnu integritu. Na druhej strane sa v prípade obecných volieb v máji a júni 1938 spájala do koalícií s národnostnými stranami, využívajúc obmedzené možnosti centrálnej vlády v Prahe vzdorovať silnejúcemu tlaku strán národnostných menšín. V súvislosti s voľbami na lokálnej úrovni zvyšovali napätie volebné kortešačky, agitácie a následné preskupovanie politickej moci. Obecné voľby nepriniesli HSLs na Slovensku jednoznačnú dominanciu.⁴ V septembri 1938 vyvrcholil tlak na Československo rozhodnutím v Mníchove. ČSR bola Mníchovskou dohodou nútená odstúpiť významnú časť územia. Počas niekoľkých týždňov, ktoré stretnutiu v Mníchove predchádzali, boli prítomné obavy z vypuknutia vojnového konfliktu. Vyhlásenie mobilizácie a prípravy na možnú eskaláciu konfliktu boli zreteľné aj v regiónoch. Situáciu po prijatí Mníchovskej dohody vyhodnotili reprezentanti HSLs ako vhodnú príležitosť realizovať program

1 Príspevok je jedným z výstupov projektov: APVV-17-0199: Kultúrny produkt regionálneho múzea v kontexte objektívnej spoločenskej potreby: Život v totalite v rokoch 1939 – 1945. APVV-19-0358: Dejiny Hlinkovej slovenskej ľudovej strany v domáciach a európskych dimenziách (1905 – 1945) a KEGA 035UKF-4/2021: Kultúrna, osvetová, výchovno-vzdelávacia a sociálna politika na Slovensku v 20. storočí. Interaktívna učebná pomôcka pre štúdium dejepisu na stredných školách.

2 V jubilejnom roku ideme do útoku. *Slovák*, roč. 20, 1939, č. 13, s. 1.

3 ARPÁŠ, Róbert. *Autonómia: víťazstvo alebo prehra? Vyvrcholenie politického zápasu Hlinkovej slovenskej ľudovej strany o autonómiu Slovenska*. Bratislava: VEDA, 2011, s. 94.

4 BYSTRICKÝ, Valerián. Politické rozvrstvenie spoločnosti na Slovensku vo svetle obecných volieb roku 1938. In: BYSTRICKÝ, Valerián. *Od autonómie k vzniku Slovenského štátu*. Bratislava: Prodama, 2008, s. 125.

autonómie. Žilinská dohoda zo 6. októbra 1938 bola interpretovaná ako naplnenie dvadsaťročného programu autonómneho postavenia Slovenska.

Slovenská autonómna vláda uskutočnila v krajine v priebehu niekoľkých mesiacov, od jesene 1938 do marca 1939, viacero kľúčových zmien v politickom systéme. Využívala na to možnosti, ktoré jej poskytovala platná legislatíva, pričom viaceré použité paragrafy mali byť využívané iba v krajných prípadoch a na obmedzený čas. I ten však stačil na výrazné zníženie počtu politických strán, spolkov a organizácií, personálne obsadenie kľúčových úradov členmi a sympatizantmi HSĽS, zabratie mediálneho priestoru, ovládnutie regionálnych štruktúr a kumulovanie právomocí v rukách spoľahlivých členov HSĽS. Zmeny boli prezentované ako nevyhnutné úpravy a v eufemistickom volaní po zjednodušení politického života. Začal sa postupný rozchod s predchádzajúcim obdobím parlamentnej demokracie.

Septembrové rokovania v Mníchove intenzívne vnímali aj obyvatelia v regiónoch. Okrem politických otázok reagovali na aktuálne problémy týkajúce sa zabezpečenia každodenných potrieb. Naplno sa prejavili obavy z nedostatočného zásobovania. Problém zhoršovala i prebiehajúca mobilizácia v krajine, s čím súvisel zvýšený pohyb obyvateľstva a snaha štátnych orgánov zabezpečiť povolaným vojakom ubytovanie a stravu. Obyvatelia sa v obavách pred vojnou usilovali zaistiť si zásoby potravín a predmetov dennej potreby. Vážnosť vzniknutej situácie podčiarkovalo zmobilizovanie ďalších zložiek obrany štátu (Civilnej protiletectkej obrany, Národnej gardy) a Československého Červeného kríža na všetkých úrovniach.⁵ Zároveň bolo potrebné postarať sa o obyvateľov, ktorí opúšťali pohraničie a usilovali sa nájsť ubytovanie v zázemí.

Kritická situácia v krajine a obavy z vypuknutia vojnového konfliktu, si vyžiadali prijatie mimoriadnych opatrení o obmedzení ústavných slobôd najviac na nasledujúce tri mesiace (alebo do trvania kritickej situácie), a to vládou dňa 17. septembra 1938. Nariadenie obmedzovalo dovtedajšie garantované slobody občanov. Orgány štátu mohli vykonávať domové prehliadky bez súdneho príkazu, obmedziť listové tajomstvo, zaviesť cenzúru a pod.⁶ Účinnosť viacerých opatrení sa opakovane predlžovala a zostali v platnosti aj v nasledujúcich mesiacoch. Po vyhlásení autonómie Slovenska toto nariadenie uľahčovalo predstaviteľom Hlinkovej slovenskej ľudovej strany prevzatie politickej moci a demontáž mechanizmov pluralitnej demokracie a poskytovalo zdanie legitímneho postupu.

Po vyhlásení autonómie sa na Slovensku a v českých krajinách začali vytvárať odlišné vnútorné štruktúry.⁷ Na zabezpečenie bezproblémového prevzatia moci v regiónoch novou politickou garnitúrou vznikali národné výbory. Boli prvým nástrojom na plynulé prevzatie moci na Slovensku. Ich najdôležitejšou úlohou bolo vytvárať tlak na štátnu správu a v prvých dňoch predstavovali akési paralelné centrum moci. Per-

5 Obrázky z ťažkých dní. *Národná stráž*, roč. 18, 1938, č. 40, s. 1 – 2.

6 Vládne nariadenie 177/1938, 17. september 1938, *Sbírka zákonů a nařízení státu československého 1938*, s. 849.

7 RYCHLÍK, Jan. *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1914 – 1945*. Bratislava: AEPress, 1997, s. 148.

sonálne boli napojené na HSLS.⁸ Vznik národných výborov bol umožnený na základe hraničného výkladu platnej legislatívy. Podľa obežníka slovenskej autonómnej vlády mali byť pomocným orgánom oficiálnych úradov s poradnou funkciou, v praxi sa stali jedným z kľúčových komponentov prechodu štátnej správy a regiónov na stranu HSLS. Plnili úlohu prevodovej páky vlády v regiónoch.⁹ V Nitre bol ustanovený dvadsaťpäťčlenný národný výbor 10. októbra 1938.¹⁰ Predsedom Národného výboru sa stal Jozef Buday, podpredsedami Peter Rovnianek, Štefan Kľúčovský a František Mojto, tajomníkmi Ján Izák a Vojtech Višňovský, zapisovateľom Štefan Valent.¹¹ Hoci jeho zloženie malo zodpovedať nadstraníckemu princípu, reálne ho obsadili sympatizanti HSLS. Podľa dikcie článku v regionálnej tlači bolo úlohou národného výboru okrem iného kontrolovať a usmerňovať bezpečnostnú situáciu v meste, udržiavať pokoj a poriadok, a to i napriek tomu, že policajné orgány naďalej fungovali. Jasné politické preferencie členov národných výborov dokumentuje ich spolupráca s práve sa tvoriacou Hlinkovou gardou. Vo vzájomnej kooperácii sa mali podieľať na príprave volieb do Snemu Slovenskej krajiny. Podľa predstáv autonómnej vlády mali národné výbory v prvom rade „*učiť a viesť národ k disciplíne [...], k úplnej jednote.*“¹² Potom, ako výbory splnili očakávanú funkciu, boli rozpustené obežníkom zo dňa 19. decembra 1938.

Prekážkou plynulého prechodu moci do rúk vládnej garnitúry boli obecné zastupiteľstvá, ktoré nezodpovedali aktuálnej politickej realite a mohli byť miestom, kde by sa prejavoval nesúhlas či odpor voči zavádzaným zmenám. Vláda preto vydala dňa 19. októbra 1938 obežník, podľa ktorého sa mali obecné zastupiteľstvá rozpustiť.¹³ V Nitre zostalo obecné zastupiteľstvo istý čas zachované, nakoľko výsledok obecných volieb v roku 1938 dopadol v prospech HSLS, disponovala kľúčovými funkciami v meste.¹⁴ František Mojto, dlhoročný člen ľudovej strany, stál na čele Nitry od roku 1932. Pome-

8 PEKÁR, Martin. Národné výbory ako nástroj presunu moci na Slovensku v októbri 1938. In: MERVART, Jan, ŠTĚPÁN, Jiří a kol. *České, slovenské a československé dějiny 20. století. Osudové osmičky v našich dějinách*. Hradec Králové: Oftis, 2008, s. 161 – 169.

BAKA, Igor. *Politický systém a režim Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1940*. Bratislava: Vojenský historický ústav, 2010, s. 16.

PODOLEC, Ondrej. Postavenie obecnej samosprávy na Slovensku v rokoch 1938 – 1945. *Historický časopis*, roč. 51, 2003, č. 4, s. 647 – 668.

9 „Úkolom Slovenských národných výborov je mravne podporovať slovenskú vládu a jej úrady pri vybudovaní nového Slovenska, majú byť poradcami a sprostredkovateľmi medzi vládou, jej úradmi a obyvateľstvom Slovenska.“ Slovenský národný výbor v Nitre. *Národná stráž*, roč. 18, 1938, č. 42, s. 3.

10 Národný výbor v Nitre. *Svornosť*, roč. 2, 1938, č. 42, s. 4.

IZÁK-HVIEZDIN, Ján. *Črty z pohnutých časov v Nitre 1938 – 1939*. Nitra: Pravá slovenská kníhtlačiareň, 1940.

11 Slovenský národný výbor v Nitre, s. 3.

12 Vyhlásenie slovenskej vlády o národných výboroch. *Národná stráž*, roč. 18, 1938, č. 44, s. 1.

13 PODOLEC, O. *Postavenie obecnej samosprávy na Slovensku v rokoch 1938 – 1945*, s. 647 – 668. Pre výnimočné situácie tento postup umožňovala legislatíva prvej Československej republiky (zákon č. 243/1922 Sb. z. a n.). Zákon obmedzoval trvanie výnimočného nariadenia na maximálne 6 mesiacov. Dočasnosť opatrenia bola zrušená výnosom ministerstva vnútra v apríli 1941. Viac porov. FIAMOVÁ, Martina. *Formovanie a činnosť ústredných orgánov štátnej správy na autonómnom Slovensku (október 1938 – marec 1939)*. Bratislava: Veda, 2020.

14 HETÉNYI, Martin, MIKULÁŠOVÁ, Alena, PALÁRIK, Miroslav. „Odstúpte! Odstúpte všetci tí, čo hatíte prúd nového slovenského života!“ Nitra a nitriansky región v období autonómie. In: ARPÁŠ, Róbert, ed. *Od demokracie k autoritárstvu. Ponitrie v období autonómie (1938 – 1939)*. Nitra: UKF, 2021, s. 40 – 44.

ry preto nebolo nevyhnutné riešiť okamžitým rozpustením zastupiteľstva. Situácia naberala nové rozmery v súvislosti s nariadeniami o zastavení činnosti politických strán. V mestskom zastupiteľstve v Nitre zostávali poslanci politických strán, ktorých činnosť bola de facto zakázaná. Fungovanie zastupiteľstva sa tak stávalo problematickým. Ozývali sa názory, ktoré spochybňovali tento stav a žiadali, aby sa situácia riešila razantne. Dokonca sa objavila požiadavka, aby aj v Nitre bol menovaný vládny komisár,¹⁵ a aby boli z verejného života dôsledne odstránené osoby, ktoré v minulosti boli členmi iných politických strán. V januári 1939 bolo z toho dôvodu pozbavených členstva v mestskom zastupiteľstve 14 zástupcov a na ich miesta boli kooptované iné osoby na návrh HSĽS.¹⁶ V súlade s dobovou atmosférou a používanou terminológiou sa tento proces označil za „očistu“ a bol prezentovaný len vo forme krátkeho článku v miestnej tlači.¹⁷ Do budúcnosti sa pri obsadzovaní kresiel v zastupiteľstvách pristúpilo k menovaniu. Predpokladom pre získanie miesta bol postoj kandidáta k meniacim sa pomerom a vládnucej politickej strane.

Vo vyhrotenom období prechodu moci atmosféru neraz eskalovali členovia formujúcej sa polovojskej organizácie HSĽS – Hlinkovej gardy.¹⁸ Počiatky jej pôsobenia v Nitre spadajú do septembra 1938, kedy prebiehala mobilizácia a občania očakávali, že by medzinárodné a vnútropolitické udalosti mohli mať vplyv na ich majetok a životy. Oddiely Hlinkovej gardy predstavovali mocenskú a ozbrojenú zložku, výrazne prepojenú na HSĽS. Jej úlohou bolo uľahčiť prechod lokálnych štruktúr do rúk ľudákov. Iniciatíva na vznik nitrianskeho oddielu HG vyšla z radov katolíckych kňazov, biskupa Andreja Škrábika a miestneho farára Michala Bolečka, aktívne sa angažujúceho v politickej oblasti a správe mesta. V rámci katolíckeho skautingu, ktorý Boleček v meste viedol, vznikla v tom čase tzv. Občianska obrana, ktorá mala približne 80 členov. Z tej sa neskôr vyprofilovala miestna Hlinkova garda. Ich prvou akciou pod týmto označením bola oslava vyhlásenia autonómie Slovenska.¹⁹

15 Vládny komisár pre Nitru? *Nitrianska stráž*, roč. 18, 1938, č. 48, s. 2. Hoci autor článku bol zrejším podporovateľom zmien, v prípade mestského zastupiteľstva stále predpokladal, že menovanie vládneho komisára a správnej komisie by bolo dočasným riešením a následne by mali byť realizované nové voľby. „*Naša dôvera patrí starostovi Mojtovi, nech je mu pridelená správna komisia a potom – nové voľby!* [...] *Zastupiteľský zbor musel by byť preto znovu zvolený.*“ K téme sa vrátil v januári 1939, avšak už bez uvádzania volieb ako možnosti zmien v zastupiteľstve, zato s nástojčivou požiadavkou odstránenia poslancov eliminovaných politických strán z verejného života a členstva v komisiách a výboroch. „*A potom, konečne, aby sme sa nezastavili v polovici cesty, ale aby sme boli dôslední.*“ Čo so zastupiteľstvom v Nitre? *Nitrianska stráž*, roč. 19, 1939, č. 5, s. 1.

16 HETÉNYI, Martin. Búrlivé udalosti v marci 1939 a nitriansky región. In: BYSTRICKÝ, Valerián, MICHELA, Miroslav, SCHVARC, Michal, eds. *Rozbitie alebo rozpad? Historické reflexie zániku Česko-Slovenska*. Bratislava: VEDA, 2010, s. 430 – 447, tu s. 437, pozn. 504. K zmene došlo 4. 11. 1940, keď boli mestské zastupiteľstvo aj mestská rada rozpustené a bol vymenovaný vládny komisár a poradný zbor.

PEKÁR, Martin. Replacement of municipal political elite as a tool for seizing power and consolidating an authoritarian regime in Slovakia 1938 – 1940. *Mesto a dejiny*, roč. 9, 2020, č. 1, s. 93 – 111.

PEKÁR, Martin, TOKÁROVÁ, Zuzana. Výmeny mestských politických elit na Slovensku po páde medzivojnynej československej demokracie (Prešov, 1938 – 1944). *Studia Historica Nitriensia*, roč. 23, 2019, č. 1, s. 144 – 157.

17 Očista v mestskom dome. *Nitrianska stráž*, roč. 19, 1939, č. 7, s. 2.

18 SOKOLOVIČ, Peter. *Hlinkova garda 1938 – 1945*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2009.

19 Nástup Hlinkovej gardy v Nitre. *Nitrianska stráž*, roč. 18, 1938, č. 47, s. 3.

V novembri 1938 mala nitrianska pobočka HG už okolo 650 členov.²⁰ Príslušníci HG v Nitre a okolí často vyvolávali konflikty, napätie a výtržnosti. Miestne organizácie HG vznikali aj v okolitých dedinách a s veľkou frekvenciou boli usporadúvané rôzne nástupy a sprievody, ktoré predstavovali demonštráciu sily a mocenské ovládnutie verejného priestoru.

Zmena vnútropolitického usporiadania a ideového smerovania na autonómnom Slovensku zasiahla veľmi rýchlo aj verejný priestor. Týkalo sa to najmä označení súvisiacich s odkazmi na udalosti a osobnosti spojené s predchádzajúcim režimom. Už začiatkom decembra 1938 došlo k prvým zásadnejším úpravám v názvoch verejných priestorov. Do popredia sa dostali osobnosti a medzníky, ktoré boli v aktuálnych pomeroch pokladané za dôležité. Wilsonova ulica a časť Masarykovej ulice v Nitre získali pomenovanie po nedávno zosnulom predsedovi HSLS – Andrejovi Hlinkovi. Jeho menom bolo premenované i Benešovo námestie. Frekventovaná Kupecká ulica bola podľa nového označená menom Martina Rázusa. Ulica, ktorá pripomínala vznik Československa (28. októbra), bola premenovaná dátumom vyhlásenia autonómie Slovenska (6. októbra).²¹ Pripomienky spoločného štátu postupne mizli z nitrianskych ulíc ešte počas jeho existencie. Dva dni pred Štedrým dňom v roku 1938 bola z podstavca pred budovou sedrie v Nitre zhodená socha T. G. Masaryka. Ako vyšetrovacia verzia sa objavilo podozrenie, že tento čin bol spáchaný príslušníkmi Hlinkovej gardy. V aktuálnych pomeroch sa však sotva dalo očakávať, že incident bude vyšetrený. Socha T. G. Masaryka sa na podstavec pred súdom už nevrátila, v máji 1939 ju nahradila socha M. R. Štefánika, evakuovaná z Levíc po Viedenskej arbitráži.²²

Situácia, ktorá v Československu nastala na jeseň 1938, uľahčila predstaviteľom HSLS v krátkom čase získať dominantné postavenie v politickom živote a kontrolu nad vydávaním tlačovín. Dôležitosť dennej a periodickej tlače pri ovplyvňovaní verejnej mienky si politickí reprezentanti uvedomovali. Ovládnutie redakcií novín a časopisov uľahčili mimoriadne opatrenia, ktoré už boli v platnosti. Zásahy bolo možné previesť zdanlivo na zákonnej báze. Podobne ako v iných prípadoch, aj v oblasti vydávania periodickej tlače a uplatňovania cenzúry došlo k hraničnému výkladu zákonov a ústavy 1. ČSR. Ruka v ruke s likvidáciou politických konkurentov zanikali, resp. prechádzali pod vplyv ľudákov aj periodiká, ktoré sa pôvodne hlásili k iným politickým stranám.

20 Hlinkova garda v Nitre. *Svornosť*, roč. 2, 1938, č. 47, s. 3.

21 Štátny archív v Nitre, pracovisko Nitra (ďalej ŠA NR), fond Mestský úrad v Nitre, škatuľa (ďalej šk.) 116, inventárne číslo (ďalej inv. č.) 231. Uznesenie obecného zastupiteľstva mesta Nitry zo dňa 1. decembra 1938. PALÁRIK, Miroslav, MIKULÁŠOVÁ, Alena. Názvy ulíc a námestí v zajatí politiky. Zoznam slovenských dejateľov schválených na pomenovanie verejných priestranstiev v rokoch 1939 – 1945. *Studia Historica Nitriensia*, roč. 20, 2016, č. 1, s. 178 – 211.

22 K odstráneniu sochy T. G. Masaryka sa vyjadril aj oblastný veliteľ HG Vojtech Višňovský. Informoval o vnútornom vyšetrovaní v HG, ktorého, sotva prekvapujúcim výsledkom, bolo, že: „... nič takého nebolo zistené, čím by sa dalo dokázať, že by mali členovia HG s odstránením sochy niečo spoločného..., dá sa predpokladať, že odstránenie sochy T. G. Masaryka previedli tie osoby, ktoré mali v úmysle kompromitovať Slovákov, poťažne členstvo HG v Nitre.“ VIŠŇOVSKÝ, Štefan. Odstránenie Masarykovej sochy v Nitre. *Nitrianska stráž*, roč. 18, 1938, č. 52, s. 3. Viac por. MIKULÁŠOVÁ, Alena, PALÁRIK, Miroslav. Revízia znakov, symbolov, pamätníkov a sôch v období autonómie a Slovenskej republiky 1938 – 1945: Príklad mesta Nitra. *Historický časopis*, roč. 66, 2018, č. 3, s. 523 – 546.

Tým došlo k likvidácii platformy na prezentovanie opozičných či kritických názorov a prevzatie kontroly nad zverejňovaním informácií.²³

Prvou politickou stranou, ktorá bola odstavená od možnosti vykonávať legálnu politickú činnosť, bola Komunistická strana. Dňa 9. októbra 1938 jej bola zastavená činnosť s odôvodnením, že vyvíja podvrtné aktivity. Zároveň bolo zastavené vydávanie a distribúcia všetkých tlačovín spájaných s touto politickou stranou. V Nitre budovu na starej tržnici, kde sídlila pobočka Komunistickej strany, obsadila Hlinkova garda.²⁴ Nasledovala Mičurova Československá strana ľudová, ktorá sa včlenila do HSLS a spolu s ňou zanikol aj jej tlačový orgán – *Ludová politika*, týždenník *Ludový chýrnik* a mesačník *Slovenský gazda*.²⁵ Podobný osud postihol Národnú obec fašistickú,²⁶ Slovenskú stranu národne socialistickú s večerníkom *A-Zet*²⁷ a Československú živnostensko-obchodnícku stranu stredostavovskú. Republikánska strana poľnohospodárskeho a maloroľníckeho ľudu sa zlúčila s HSLS a redakciu jej tlačového orgánu – *Slovenského denníka*, prevzali ľudia blízki ľudákom.²⁸ Denník zanikol koncom roka 1938. Rovnako dopadli agrárnicke noviny – *Slovenský hlas*, týždenníky *Slovenská vlasť*, *Slovenská domovina*, dvojtýždenníky *Roľnícke rozhľady*, *Zem a Mladý roľník*.²⁹ V polovici novembra 1938 došlo k zastaveniu činnosti Československej sociálno-demokratickej strany na Slovensku. Rovnako, ako v prípade iných politických strán, boli prezreté písomnosti, tlačivá, peňažné knihy a informácie o finančnej kondícii politickej strany. Vykonaný bol súpis hnutelného a nehnuteľného majetku a odnesené zoznamy členov strany a stranícke archívy.³⁰ Zároveň prestal vychádzať denník *Ro-*

23 MIKULÁŠOVÁ, Alena, PALÁRIK, Miroslav. Zásahy do vydavateľskej praxe v období autonómie 1938/1939 na príklade nitrianskeho regiónu. In: SYRNÝ, Marek, ed. 1939 – rok zlomu: Slovensko a Európa na začiatku druhej svetovej vojny. Zborník z medzinárodnej konferencie konanej v Banskej Bystrici v dňoch 23. – 25. apríla 2019. Banská Bystrica: Múzeum SNP, 2019, s. 434 – 446.

24 V oficiálnom vyjadrení išlo o „zastavenie činnosti“, de facto však išlo o jej likvidáciu. Rozhodnutie sa opieralo o i. o nariadenie uhorského ministerstva vnútra z 2. mája 1875 č. 1508 o spolkoch a spolčovaní (a jeho dodatky). Činnosť komunistickej strany na Slovensku zastavená. *Národná stráž*, roč. 18, 1938, č. 42, s. 2. BYSTRICKÝ, Valerián. Politika KSČ na Slovensku od Mníchova do 14. marca 1939. In: BYSTRICKÝ, V. *Od autonómie k vzniku Slovenského štátu*, s. 210.

25 BYSTRICKÝ, Valerián. Príčiny a podmienky vzniku nekomunistickej protiludáckej opozície (6. 10. 1938 – 14. 3. 1938). In: BYSTRICKÝ, V. *Od autonómie k vzniku Slovenského štátu*, s. 236.

Mičurova strana zlikvidovala. *Svornosť*, roč. 2, 1938, č. 43, s. 1.

DUHAJOVÁ, Zuzana, ŠEFČÁK, Ľuboš. *Dejiny slovenského novinárstva 1918 – 1948*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 1993, s. 51.

26 K dejinám Národnej obce fašistickej pozri napr.: HRUBOŇ, Anton. „*Blaho vlasti – zákon najvyšší!*“ *Národná obec fašistická a Slovensko (1926 – 1938)*. Ružomberok: Historia nostra, 2015.

27 Zanikol v prvých dňoch existencie Slovenského štátu. DUHAJOVÁ, Z., ŠEFČÁK, Ľ. *Dejiny slovenského novinárstva 1918 – 1948*, s. 52.

Prvé ataky proti A-Zetu v Slovákovi však začali už v polovici októbra 1938, kedy bol na jeho stránkach publikovaný článok: Heslo dňa: „Oznamujeme svetu koniec A-Zetu!“ *Slovák*, roč. 20, 1938, č. 235, s. 4.

28 BYSTRICKÝ, V. Príčiny a podmienky vzniku nekomunistickej protiludáckej opozície, s. 232 – 241.

29 DUHAJOVÁ, Z., ŠEFČÁK, Ľ. *Dejiny slovenského novinárstva 1918 – 1948*, s. 44 – 46.

30 ŠA NR, f. Okresný úrad v Nitre, šk. 37, inv. č. 2856/38. Zastavenie a zakázanie ďalšej činnosti Čs. soc. dem. strany robotníckej na Slovensku, 16. november 1938. Ako dôvod bola uvedená údajná trestná činnosť jej vedúcich predstaviteľov v dôsledku falšovania cestovných pasov pre cudzích štátnych príslušníkov. Domové prehliadky sa podľa pokynu mali udiať v sídle politickej strany aj v súkromných bytoch jej vedúcich predstaviteľov. Rozhodnutie uvádza, že „záujem verejný je existenciou a činnosťou Čs. soc. dem. strany robotníckej ohrozený.“

botnícke noviny, ktorý táto politická strana vydávala. Koncom novembra autonómna vláda zastavila činnosť Židovskej strane na Slovensku a Zjednotenej socialisticko-sionistickej strane robotníckej.³¹ V tom istom období sa eliminácii nevyhla ani Slovenská národná strana, hoci do októbra pôsobila ako spolupracovník HSES pri presadzovaní autonómie. Názorovo sa však už nezhodli v ďalších nastolených otázkach.³² Ich *Národné noviny* si počas obdobia existencie slovenského štátu zachovali istú mieru nezávislosti.³³ Celkovo v období autonómie Slovenska zaniklo pod vplyvom postupu HSES 11 z 18 denníkov.³⁴

HSES mala na informovanie svojich obyvateľov v regiónoch k dispozícii niekoľko novín a časopisov. V Nitre to bol týždenník *Svornosť*, ktorého redigovanie mal na starosti miestny kňaz Michal Boleček. Noviny sa prednostne venovali kresťansko-morálnym témam, no v exponovaných časoch vychádzali s politickou prílohou. Noviny vo volebnom roku 1938 neprispievali k hľadaniu kompromisu, stali sa jednoznačne platformou prezentujúcou postoje a názory HSES. Týždenník sa názorovo konfrontoval najmä s miestnym agrárnym týždenníkom *Národná stráž*. Okrem toho vychádzali v Nitre po maďarsky písané týždenníky – *Nyitramegyei Szemle* a *Nyitra vármege*.³⁵

Po 6. októbri 1938 sa v nitrianskych týždenníkoch udiali zásadné zmeny. Od 20. novembra 1938 sa zmenil názov novín *Národná stráž* na *Nitrianska stráž*.³⁶ Týždenník sa stal nekritickým obhajcom zmenených pomerov, zvyšovala sa početnosť antisemitsky, protimaďarsky a protičesky zameraných článkov.³⁷ Začiatkom roka 1939 došlo k zmenám vizuálnej stránky týždenníka. Pribudlo trojvršie s dvojkrížom v ohni a označenie, že noviny sú orgánom Hlinkovej gardy v Nitre. V apríli 1939 prevzal redakciu Vojtech Višňovský, oblastný veliteľ Hlinkovej gardy. Višňovský mal s vedením novín početné skúsenosti, bol totiž odchovancom ružomerskej redakcie Slováka a redigoval ľudácky týždenník *Ľudová politika*.³⁸ Zmeny vo vydávaní periodík sa

Viac porov. ŠUTAJ, Štefan. Zlučovací zjazd sociálnej demokracie na Slovensku a KSS v povstaní v roku 1944. *Človek a spoločnosť. Internetový časopis pre pôvodné teoretické a výskumné štúdie z oblasti spoločenských vied*, 1998, č. 2, s. 27. RUMAN, Ladislav, ŠUCHOVÁ, Xénia, NIŽŇANSKÝ, Eduard. Dokumenty o likvidácii politických strán v období autonómie Slovenska na príklade československej sociálnej demokracie. In: NIŽŇANSKÝ, Eduard, ed. *Studia historica Nitriensia VI*, Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 1997, s. 217 – 248.

31 HLAIVINKA, Ján. *Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938 – 1945*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2007, s. 39 – 40.

32 BYSTRICKÝ, V. Príčiny a podmienky vzniku nekomunistickej protiľudáckej opozície, s. 240 – 243. Viac k dejinám Slovenskej národnej strany ROGULOVÁ, Jaroslava. *Slovenská národná strana 1918 – 1938*. Bratislava: Kalligram, 2013.

33 Porovnaj: ROGULOVÁ, Jaroslava. *Národné noviny v rokoch 1918 – 1938*. In: MAREK, Pavel, ed. *Tisk a politické strany*. Olomouc: Katedra politologie a evropských štúdií FF UP v Olomouci, 2001, s. 150 – 162.

34 BAKA, I. *Politický systém a režim Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1940*, s. 18.

35 O týždenníku *Nyitramegyei Szemle* napr.: VÖRÖS, Ladislav. The social representations of the Slovaks in the north Hungarian Magyar Regional Press in the Years 1914 – 1918. *Historický časopis*, roč. 56, 2008, Supplement, s. 41 – 74. DUHAJOVÁ, Z., ŠEFČÁK, L. *Dejiny slovenského novinárstva 1918 – 1948*, s. 63 – 64.

36 KLÚČOVSKÝ, Štefan. V novom rúchu. *Nitrianska stráž*, roč. 18, 1938, č. 47, s. 1. V roku 1940 zanikol týždenník *Svornosť* a do redakcie Nitrianskej stáže prešiel Michal Boleček.

37 KLÚČOVSKÝ, Š. V novom rúchu, s. 1.

38 Vychádzal v Nitre v období rokov 1921 – 1923. V redakcii pôsobil spolu s Jozefom Tisom. WARD, James Mace. *Jozef Tiso. Kňaz, politik, kolaborant*. Bratislava: Slovart, 2018, s. 95 – 105. VIŠŇOVSKÝ, Vojtech. Z mojej činnosti v redakcii

v čase autonómie dotkli i cudzojazyčnej tlače, keď v Nitre zanikli maďarsky písané noviny *Nyitra megyei Szemle*. O dva roky neskôr prestali vychádzať aj maďarské noviny *Nyitra vármegye*.³⁹

Spoločne so zastavením činnosti a likvidáciou politických strán došlo aj k rušeniu spolkov. Viaceré z nich boli prepojené na politické strany a ukončenie ich činnosti bolo paralelným procesom s likvidáciou politických strán. Zmeny sa týkali i spolkov, ktorých činnosť nebola spojená s politickými stranami. Ako prvé boli zlikvidované spolky napojené na Komunistickú stranu. V Nitre bolo identifikovaných 7 takýchto spolkov.⁴⁰ Ich majetok mali prevziať miestne organizácie HG. Neskrývaný antisemitizmus novej politickej garnitúry sa prejavil, okrem iného, aj v zákaze činnosti židovských spolkov. V Nitre ich v tom čase pôsobilo dovedna 15,⁴¹ pričom boli zrušené všetky. Ich majetok v hodnote vyše 565-tisíc korún prepadol v prospech organizácií HSLS.⁴²

Likvidácia a zákaz činnosti sa týkali aj ďalších spolkov a odborových organizácií. Zakázané boli všetky miestne pobočky československých odborových organizácií a spolky, ktoré sa netajili opozičným názorom voči aktuálnym politickým pomerom. Stanovy zvyšných spolkov prešli dôslednou revíziou. Spolu bolo v Nitre v rokoch 1938 a 1939 zrušených alebo sa rozišlo 41 spolkov a organizácií (okrem židovských).⁴³ Ich

Slovák. *Slovák*, roč. 20, 1938, č. 12, s. 11.

39 DUHAJOVÁ, Z, ŠEĎČÁK, L. *Dejiny slovenského novinárstva 1918 – 1948*, s. 99.

40 Rozpustené komunistické spolky. *Národná stráž*, roč. 18, 1938, č. 43, s. 4.

41 Išlo o tieto spolky: Nitrianska ortodoxná Chevra Kadiša, Spolok Talmud Thora, Nitriansky židovský nemocenský dobročinný spolok Unio v Nitre, Spolok Novosionistická organizácia v ČSR – miestna skupina v Nitre, Ústredný zväz sionistický – miestna skupina v Nitre, W. I. Z. O. – Organizácia sionistických žien a dievčat v Nitre, Spolok Agudas Jisroel – spolok mladíkov v Nitre, Miestna skupina židovskej mládeže Betar pre Slovensko v Nitre, Židovský halierový spolok v Nitre, Spolok Misrači v Nitre, Poel Zedek nitriansky izraelitský nemocenský a pohrebný spolok a modlitebňa v Nitre, Spolok „Židovská patronáž“ v Nitre, Machazike Hatora v Nitre, Židovská telocvičná a športová jednota MAKABI. ŠA NR, f. Štátny policajný úrad v Nitre (ďalej ŠPÚN), šk. 6. List Štátneho policajného úradu v Nitre adresovaný Ústrednému hospodárskemu úradu v Bratislave dňa 28. 11. 1940.

42 ŠA NR, f. ŠPÚN, šk. 6. Zápisnica napísaná na Štátnom policajnom úrade v Nitre o prevzatí majetku židovských spolkov v Nitre zo dňa 24. 1. 1941. Správy z HG v Nitre. *Nitrianska stráž*, roč. 19, 1939, č. 1, s. 3.

43 Išlo o nasledujúce spolky, organizácie a zväzy: Solidarita – združenie pre obranu práv a pre sociálnu pomoc v ČSR, Miestny odbor československých živnostníkov národných socialistov pre Slovensko v Bratislave, Československá občianska beseda, Československý šachový klub, Miestna skupina maďarského kultúrneho spolku na Slovensku SZEM-KE, Dramatický krúžok divadelných ochotníkov – Čapek, Klub československých filatelistov, Federova delnícka telocvičná jednota, Telocvičná jednota Sokol, Robotnícka telocvičná jednota, Spolok 48. okresnej telocvičnej jednoty robotníckej zväzu RTJ, Atletický klub Nitra, Sokolská župa nitrianska „Svätoplukova“, Nitrianska orolská župa cyrilometodejská, Jednota československého Orla, Jednota proletárskej telovýchovy, Jednota československých gážístov, Župný odbor – československej zemskej sudcovskej jednoty – odbor Nitra, Miestna skupina jednotného zväzu súkromných obchodných a priemyselných zamestnancov v ČSR v Nitre, Odbočka zväzu československých dôstojníctva v Nitre, Zväz československých rotmajstrov, Odbočka zväzu československých súdnych úradníkov, Odbočka československého zväzu štátnych kancelárskych úradníkov, Miestna skupina zväzu zamestnancov tabakovej réžie ČSR v Nitre, Miestna odbočka zväzu riadičov automobilov a zamestnancov motorovej dopravy v ČSR v Nitre, Krajinský spolok učiteľov meštianskych škôl v Nitre, Okresné združenie úradníkov, učiteľov a zriaďencov republikánskej strany zemeľského a maloroľníckeho ľudu, Miestna skupina zväzu lučebného robotníctva v ČSR v Nitre, Miestna skupina priemyslového zväzu lučebného, sklárskeho a keramického delníctva v ČSR, Odbočka „Robotníckej akadémie vzdelávajúceho ústredia československých spolkov robotníckych, Miestna skupina zväzu robotníctva stavebného, kamenárskeho a keramického priemyslu v ČSR v Nitre, Odborové združenie delníkov ťezníckych a uzenárskych v ČSR v Nitre, Miestna skupina „Jednotného zväzu drevodelníkov v ČSR v Nitre, Národné združenie odborových organizácií v Prahe – odbočka v Nitre, sekcia kovodelníkov, Národné združenie odborových organizácií v Prahe – odbočka v Nitre, sekcia kožorobotníkov, Odborová organizácia zamestnancov cukrovárskeho priemyslu v ČSR pre Nitru a okolie, Miestna jednota československej obce legionárskej, Národná garda 107 mesta Nitry, Zväz priateľov ZSSR v ČSR – od-

majetok buď prevzali do správy organizácie ľudovej strany alebo bol poukázaný na pôžičku hospodárskej obrody Slovenska.⁴⁴ Do zvyšných spolkov boli dosadení vládni komisári, ktorých úlohou bolo kontrolovať ich činnosť. Napríklad v nitrianskom Červenom kríži sa stal komisárom starosta František Mojto.⁴⁵

Nitránia v tomto čase neprišli len o možnosti spolkovej činnosti, rozpustené boli tiež všetky miestne branné organizácie s výnimkou HG. Zastavené boli i aktivity telovýchovnej jednoty československého Sokola na Slovensku. Členovia pobočky nitrianskeho Sokola sa na konci januára 1939 stretli a pripravili protestné memorandum. Vyslovili sa v ňom proti rozhodnutiu oficiálnych úradov o zastavení činnosti. Pod výzvu sa podpísalo viac ako 190 členov Sokola. Miestni príslušníci HG sa o stretnutí Sokolov dozvedeli a časť podpisových hárkov s memorandumom skonfiškovali. Gardisti opakovane označovali podpisovú akciu ako záležitosť Čechov, hoci pod výzvou vláde Slovenskej krajiny boli podpísaní aj početní slovenskí členovia Sokola. Znenie listu hovorilo, že „*Sokolstvo na Slovensku svojimi uzneseniami [...] dalo sa bez akýchkoľvek výhrad do služieb národnej vlády Slovenska a jeho vedúci činitelia, Slováci aj Česi, dávajú svojou doterajšou činnosťou vláde Slovenskej krajiny dostatočnú záruku, že nebudú Sokolstva zneužívať proti národným záujmom.*“⁴⁶ Uverejnenie listu členov Sokola v miestnej tlači aj s menami všetkých signatárov malo mať nepochybne za dôsledok ich politickú a spoločenskú diskreditáciu.⁴⁷ V tomto prípade ide o ojedinelý prípad prejavu nesúhlasu s postupom miestnych orgánov, ktorý je možné rekonštruovať. Odpoveď zo strany HG na seba nenechala dlho čakať. Zorganizovali vlastné stretnutie a manifestačný sprievod namierený proti členom Sokola.⁴⁸ Zhromaždenie sa nakoniec obrátilo úplne proti Čechom. Zúčastnení gardisti začali vykrikovať protičeské heslá. Na záver gardisti pochodovali ulicami Nitry za svetiel faklí, s krikom gardistických hesiel: „*Odstúpte! Odstúpte všetci tí, čo hatíte prúd nového slovenského života!*“⁴⁹ Podujatie sa zaradilo k plejáde mnohých protičeských akcií v meste od jesene 1938.

Zmeny, ktoré sa udiali po vyhlásení autonómie Slovenska v októbri 1938 na úrovni regiónov, boli zásadné. Kľúčovou silou v politickom živote sa stala Hlinkova slovenská ľudová strana, ktorej predstavitelia sa poziciovali do úlohy jediných a najvernejších reprezentantov slovenského národa, hoci to nezodpovedalo volebným výsledkom z predchádzajúcich rokov. V priebehu niekoľkých mesiacov, od jesene 1938

bočka v Nitre, Odbočka združenia italských legionárov, Spolok absolventov odbornej školy hospodárskej v Nitre. ŠA NR, f. ŠPŮN, šk. 6. Zoznam existujúcich a zaniknutých spolkov v Nitre.

44 ŠA NR, f. ŠPŮN, šk. 6. List MV adresovaný okresným riaditeľom dňa 26. 4. 1939.

45 Čo nikto nerozumie. *Nitrianska stráž*, roč. 19, 1939, č. 9, s. 3.

46 Provokácia Sokolov v Nitre. *Nitrianska stráž*, roč. 19, 1939, č. 10, s. 2 – 3. Policajné vyšetrowanie označilo za iniciátora petície Vladimíra Čadila. Gardisti však útočili na bývalého predstaviteľa Sokola Achyla Roziňáka. Por. HETĚNYI, M. Búrlivé udalosti v marci 1939 a nitriansky región, s. 441, pozn. 528.

47 Provokácia Sokolov v Nitre, s. 2 – 3.

48 IZÁK-HVIEZDIN, J. *Črty z pohmutých časov v Nitre 1938 – 1939*, s. 28. HETĚNYI, M. Búrlivé udalosti v marci 1939 a nitriansky región, s. 441 uvádza až 210 podpisov. Viacerí signatári v dôsledku tlaku v nasledujúcich dňoch svoj podpis odvolali.

49 IZÁK-HVIEZDIN, J. *Črty z pohmutých časov v Nitre 1938 – 1939*, s. 29.

do marca 1939, prebehlo niekoľko kľúčových zmien, ako napríklad obmedzenie (zastavenie) činnosti politických strán, personálne obsadenie kľúčových úradov členmi a sympatizantmi HSĽS, zabratie mediálneho priestoru, ovládnutie regionálnych štruktúr a kumulovanie právomocí v rukách spoľahlivých členov HSĽS. Tieto zmeny sa niesli v duchu hesla o jednote potrieb národa a zjednodušenia politického života. Výrazne redukovaná bola sieť spolkov a telovýchovných jednôt. Ich majetok prevzali pridružené organizácie HSĽS, ktorá sa tak presadila nielen v politickej oblasti, ale vďaka využívaniu a do veľkej miery zneužívaniu legislatívy ovládla aj ďalšie sféry občianskeho, spoločenského a hospodárskeho života.

“Unified Forward”: changes at the regional level following declaration of autonomy in October 1938 exemplified by the city of Nitra

The article examines the legal measures and procedures that enabled the liquidation of political plurality and democratic elements in Slovak territory during the period of autonomy. In September 1938, amid intensive negotiations concerning Czechoslovakia and the Munich Conference, the situation rapidly evolved. On September 17, 1938, the central government in Prague implemented extraordinary measures to temporarily restrict constitutional freedoms. Following the declaration of autonomy in Slovakia on October 6, 1938, these regulations facilitated Hlinka's Slovak People's Party (HSĽS) in assuming political power. The HSĽS immediately initiated significant changes in local administration and staffing. The autonomous government's initial steps aimed to entrust power to loyal members or followers of HSĽS.

The procedure offered two ways to ensure dominance at the local level: 1. Establishment of National Committees: After the declaration of autonomy, national committees were formed to ensure a smooth transfer of power, temporarily acting as a parallel center of power in the regions. The staff of these committees was usually connected to the HSĽS and its organizations. However, this connection was not a precondition; agreement with the procedures was crucial. The existence of these committees was based on a borderline interpretation of the applicable legislation. 2. Circular Instruction on October 19, 1938: This instruction significantly amended the functioning of local administration and limited original powers. In areas where the newly-formed government did not have dominance and lacked sufficient people to fill the town/city council, the self-government was dissolved and replaced by a city commissioner appointed by the government. The commissioner administered the city with the help of an advisory committee and officers, assuming the competencies of the mayor and the council.

The case of Nitra followed a different procedure. The town council remained largely unchanged for several months due to the results of the local elections in June 1938,

which had already placed key functions in the hands of the HSLS. Mayor František Mojto had been in office since 1932, making the application of the new regulations unnecessary for the HSLS to maintain power in the city. The article also addresses other aspects of the period, including the emergence of Hlinka's Guard, attitudes towards political parties, efforts to control newspapers, magazines, and other printed materials, and the dissolution of associations.

Národné výbory ako nové orgány lokálnej moci (1944 – 1945)¹

Marek Syrný

Inštitút národných výborov, hoci svoje prvé „hviezdne“ širokospektrálne mocenské obdobie zažíval práve v povojnovom období, nebol v dovtedajších slovenských či československých dejinách novým pojmom. V každom prelomovom či revolučnom pohybe prvej polovici 20. storočia sa také či onaké „výbory“, a zväčša práve „národné“ (aby sa podtrhlo zastúpenie reprezentantov všetkých „národných“ celospoločenských skupín a ich oprávnenosť vystupovať v mene národa, t. j. všeobecne pospolitého ľudu) objavovali na domácej i zahraničnej politickej scéne. Spomeňme si napríklad na exilový Národný výbor československý, ktorý bol na čele zahraničnej akcie vedúcej k vzniku Československa, či pražský Národní výbor, ktorý realizoval pročeskoslovenský prevrat v českých krajinách a následné revolučné šírenie lokálnych prevratových národných výborov, vrátane Slovenska. Ďalšie národné výbory vznikali v pomníchovskej slovenskej „revolúcii“ roku 1938. A o rok neskôr v úplne inom kontexte, ale nadväzujúc na odkaz prvého československého odboja, vznikol a pôsobil opäť v parížskom či londýnskom exile odbojový Československý národný výbor. Ani vojnové obdobie, bohaté na kolísanie vojnovkej „šťastený“ raz v prospech profašistickej Osi a inokedy v prospech protifašistických Spojencov a z toho sa odvíjajúcich väčšinových nálad na Slovensku, nebolo na vznikanie rôznych národných výborov skúpe. Práve naopak. Bolo to hlavne obdobie druhej svetovej vojny, kedy sa položili prvé reálne základy neskoršieho povojnového boomu inštitútu národných výborov. Prirodzene, inú úlohu i zloženie mali v ilegálite odboja (a odlišnú aj v rôznych jeho fázach) a úplne inú po ich legalizácii, či už v provizóriách povstaleckého štátu, počas prechodu frontu, ale hlavne po ich pevnom zastabilizovaní po vojne. Tak či onak, boli to odbojové národné výbory, ktoré tvorili predobraz (často i všeobecne personálny) ich povojnových nasledovníkov.

K zakladaniu národných výborov ako nadstraníckych či nadskupinových koordináčných lokálnych centier odboja vyzýval komunistický i nekomunistický odboj už od prvých rokov II. svetovej vojny. Reálne však ešte neboli podmienky na ich masovejšie rozšírenie, či už z dôvodu spoločenskej dominancie či represii víťaziacich nacistov a ich slovenských či českých kolaborantov, resp. kvôli rozdrobenosti a nesúladu medzi jednotlivými odbojovými skupinami (najmä medzi demokratickými pročeskoslovenskými skupinami a prosovietskymi komunistami). Až napadnutie Sovietskeho zväzu

1 Štúdiá vznikla v rámci riešenia grantu VEGA č. 1/0108/22 „Reflexia vplyvu stalinského režimu v ZSSR na slovenskú politiku a spoločnosť v rokoch 1935 – 1956“.

nacistickým Nemeckom a koniec „medového“ obdobia vzťahov týchto totalitných veľmocí v rámci paktu Ribbentrop-Molotov bezprecedentne naštartovalo snahy slovenských komunistov po hľadaní odbojových partnerov v snahe čo najviac poškodiť pronemecký spojenecký vojnový mechanizmus Slovenského štátu. To, že si plne neuvedomovali ani svoje, ani dobové možnosti, či svoje odstrašujúce stranícke sektárstvo a odbojový radikalizmus, ktorý odradil od spolupráce s nimi skoro všetky ostatné odbojové skupiny a osobnosti, spôsobil fatálny neúspech ich prvých „zjednocovacích“ aktivít na platforme národných výborov v rokoch 1941 až 1942. Napríklad prvé snahy komunistického vedenia z jesene 1941 o vytvorenie Ústredného národno-revolučného výboru a zjednotenie s agrárnickým odbojom či umiernenými kritikmi režimu z radov HSLS skončilo jasným fiaskom kvôli požiadavkám širokospektrálnych sabotáží a ozbrojeného odporu prostredníctvom partizánskych Bojových jánošíkovských družín. Ani na jedno z toho nebolo v tom čase ani zo spoločenských (najmä psychologických), tobôž vojenských hľadísk realizovateľné. Ráznym odmietnutím vodcu slovenských agrárnikov Jána Ursínyho pre vznikanie takýchto odbojových národných výborov² sa však komunistické snahy v tomto smere neskončili. Okrem iného k tomu vyzývala tiež Moskva, takže prvotné neúspechy nemohli disciplinovaných komunistov odradiť. Keď nezískali reprezentatívneho Ursínyho, uspokojili sa s „nalomením“ iného niekdajšieho agrárnického funkcionára, Milana Poláka, ktorý mal ku komunistom menej výhrad nielen v tomto období, ale celkom jednoznačne sa „vyfarbil“ najmä po komunistickom prebraní moci vo Februári 1948. V marci 1942 si teda slovenskí komunisti mohli formálne odškrtnúť úspech so založením Ústredného národno-revolučného výboru v zložení Pavol Stahl (niekdajší sociálny demokrat, počas vojny fakticky komunista), Miloš Hrušovský (jeden z neskorších vedúcich ilegálnej KSS) a Milan Polák.³ Reálne však spoločenská či odbojová pozícia tohto telesa vrátane jeho aktivít nebola skoro žiadna.

Ľady sa výrazne pohlí až po nadviazaní celkom intenzívnych stykov medzi československým exilovým centrom v Londýne na čele s prezidentom Benešom a moskovským exilovým centrom KSČ na čele s Gottwaldom, resp. po zintenzívnení spolupráce medzi československým londýnskym centrom a Sovietskym zväzom. V medzinárodnom kontexte dostalo toto približovanie sa československo-sovietskych zahraničných politík výraz v československo-sovietskej zmluve z decembra 1943. V domácom odbojovom kontexte na Slovensku našlo toto zbližovanie sa nekomunistickej a komunistickej rezistencie výraz vo vytvorení ilegálnej Slovenskej národnej rady (SNR) ako najvyššieho politického orgánu zjednoteného odboja a prijatí tzv. Vianočnej dohody ako politického programu zjednoteného odboja. Signifikantné na tomto procese bolo, že zatiaľ čo do roku 1943 si komunisti predstavovali a presadzovali svoju predstavu

2 Štátny archív (ďalej ŠA) Bratislava, fond (ďalej f.) ŠtZ – trestné spisy, spis č. 3103/1942. Zápisnica o vypočúvaní Pavla Stahla na ÚŠB, 15. 5. 1942; URSÍNÝ, Ján. *Spomienky na SNP*. Liptovský Mikuláš: Tranoscius, 1994, s. 38 – 40.

3 Milan Polák odmietal najmä časti Ohlasu vyzývajúce k násilným činom proti režimu ako sabotáže a podobne. Porovnaj: ŠA Bratislava, f. ŠtZ-trestné spisy, spis č. 3103/1942. Zápisnica o vypočúvaní Pavla Stahla na ÚŠB, 15. 5. 1942.

o budúcnosti odboja (vrátane svojej verzie a úlohy národných výborov), kde mali hrať „prvé husle“, zatiaľ čo ostatné odbojové skupiny mali tvoriť iba významnejšiu štafáž faktickej komunistickej dominancie, od roku 1943 už berú nekomunistický odboj ako minimálne rovnocenného partnera. A výrazne mu aj programovo ustupujú. Stačí porovnať napríklad komunistické programy a výzvy do leta 1943 a po vzniku ilegálnej SNR a obrat je viac ako evidentný. Už žiadna nedočkavosť so sociálnou revolúciou, žiadne vízie sovietskeho Slovenska, nijaké masové sabotáže či partizánstvo a národné výbory (ovládané komunistami) ako dovtedy jasne deklarované piliere prokomunistického odboja na Slovensku.⁴ Skôr naopak. Verejne deklarovaná snaha o celonárodné povstanie, prihlásenie sa k obnove demokratického, fakticky federalizovaného Československa. Žiadna zbrklá komunistická revolučnosť, ale snaha využiť pozície predovšetkým nekomunistického odboja a oponentov režimu v armáde či hospodárstve. Už tu nešlo o komunistickú snahu neúprimnou spoluprácou získať prevahu nad odbojovými partnermi a opanovať slovenský odboj a vnucovať mu svoje vízie spoločnosti a vedenia odboja. Pri Vianočnej dohode a pri ďalších politických projektoch a činnosti ilegálnej SNR už išlo o vyrovnaný politický kompromis.⁵ Komunisti si do programu zjednoteného odboja presadili akurát zahranično-politickú orientáciu na Sovietsky zväz (ktorej v danej dobovej geopolitickej realite aj tak už nebolo úniku) a socializačné povojnové reformy (ku ktorým nemali nakoniec ďaleko ako nekomunisti okolo Ursínyho či Lettricha). To ale, samozrejme, neznamenalo, že sa spolupodieľaním a prijatím Vianočnej dohody a kooperácii s nekomunistickým odbojom na platforme ilegálnej SNR zrazu z komunistickej ilegality vytratila predošlá kooperačná neúprimnosť a mocensko-politická vypočítavosť. Ešte stále sa na nižších stupňoch komunistickej rezistencie objavovali predošlé sektársko-mocenské tendencie, vrátane otázky odbojových národných výborov. Za všetky obežník ilegálnej KSS z februára 1944, vypracovaný Karolom Dolinským (významným regionálnym lídrom KSS na strednom Slovensku v ére IV. ústredného vedenia KSS, ale tiež neskoršieho V. ilegálneho vedenia), v ktorom sa odbojovým komunistom radí až nariaďuje: „Vstúpiš do styku s inými protifašistickými smermi a požiadaš ich o vyslanie ich zástupcov do NRV [národno-revolučného výboru]. Ak dosiaľ nevystupujú samostatne, vyber sám ich zástupcov, podľa možnosti nám naklonených. Každopádne dbaj na to, aby NRV bol výrazom dnešného zmyšľania ľudu, čiže, aby väčšinu v ňom mala KSS... Jednotlivých delegátov zoznámiš a zvoláš, až keď Ťi to bude nariadené. Našich ľudí, ktorí boli predtým v iných stranách, snažte sa delegovať za ich bývalé strany do NRV. Takto, pod rúškom

4 Porovnaj: VARTÍKOVÁ, Marta, ed. *Komunistická strana Slovenska. Dokumenty z konferencií a plén 1944 – 1948*. Bratislava: Pravda, 1971, s. 17 – 19; JABLONICKÝ, Jozef. *Z ilegality do povstania*. Banská Bystrica: Múzeum SNP, 2009, s. 170 – 172; SYRNÝ, Marek. *Slovenskí komunisti v rokoch 1939 – 1944. Náčrt dejín Komunistickej strany Slovenska v odboji a v Povstaní*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, 2013, s. 137 – 138.

5 LETTRICH, Jozef. Odboj a povstanie. In: KVETKO, Martin, LIČKO, John, Miroslav, ed. *Zborník úvah a osobných spomienok o Slovenskom národnom povstaní*. Toronto: Stála konferencia slovenských demokratických exulantov, 1976, s. 77 – 81.

*príslušnosti k týmto dotýčným stranám, dosiahneme nenápadne prevahu...*⁶ Aké „inšpiratívne“ bolo takéto chápanie národných výborov pre povojnovú komunistickú prax, si ukážeme o chvíľu. Najskôr je treba ukázať si tvorbu, postavenie a výsledky národných výborov v Povstaní...

Do vypuknutia Slovenského národného povstania koncom augusta 1944 bolo na Slovensku vytvorených pravdepodobne už niekoľko stoviek ilegálnych národných výborov. O ich reálnom fungovaní si však netreba robiť veľké ilúzie, lebo ich počty výrazne kolíšu v rôznych správach pre exilové vedenia v Londýne či Moskve, resp. povojnové spomienky na ich masívne rozšírenie treba brať s nadhľadom. Mnohé z nich vznikali iba formálne a na jednom či zopár stretnutiach sa stretli potenciálni lídri miestneho odboja z radov bývalých agrárnikov, sociálnych demokratov, národníkov či menších pročeskoslovenských strán a, samozrejme, najorganizovanejších komunistov. Pokiaľ sa v ich okolí nevyskytovalo aktívne partizánske hnutie, či neboli k činnosti nabádaní svojimi politickými lídrami z vyšších stupňov slovenskej odbojovej politiky (V. Šrobár a jeho okolie, J. Ursíny a jeho okolie, vedenie ilegálnej KSS a pod.), alebo tu nebolo odbojové hnutie silné až aj pred letom 1943, kedy začali národné výbory početnejšie vznikať, väčšinou sa nemali ako odbojovo prejavovať. Výnimkou mohli byť iba občasné konšpiratívne stretnutia a plánovanie toho, čo treba zabezpečiť v prípade priblíženia sa politického zvratu na ľudáckom Slovensku. Napriek tomu je faktom, že keď zásluhou príchodu nemeckých „pacifikačných“ jednotiek na Slovensko prepuklo narýchlo Povstanie, boli to práve desiatky a desiatky národných výborov najmä na strednom Slovensku, ktoré tvorili neoceniteľnú a niekedy aj jedínú politicko-spoločenskú povstaleckú bázu na nižších lokálnych úrovniach SNP. Niektoré národné výbory dokonca vyšli z ilegality a preberali moc ešte skôr, ako sa udial vojenský prevrat v Banskej Bystrici a bolo oficiálne vyhlásené Povstanie či skôr, ako sa najvyššej politickej moci ujala Slovenská národná rada.⁷ Netreba pritom zabúdať na fakt, že pôvodne sa za najvyšší politický orgán Povstania vyhlásil Vavrom Šrobárom iniciovaný Ústredný národný výbor, ktorý sa mal ešte iba vytvoriť. V tejto Šrobárovej aktivite treba vidieť nielen nutnosť okamžitého vytvorenia nejakého politického vedenia Povstania (keďže nikto z ilegálnej SNR vtedy v centre Povstania nebol), ale tiež prirodzenú snahu realizovať svoju koncepciu prevratu naplánovanú zhruba pred pol rokom a odobrenú v značnej miere aj londýnskym exilom. Lebo národné výbory boli Šrobárom chápané podobne, ako ich vnímali aj „londýnski“, na čele s prezidentom Benešom. Teda ako účelové dočasné orgány lokálnej politickej moci, ktoré realizujú prevrat a budú spravovať miestne záležitosti pokiaľ sa po vojne neobnoví tradičná československá štátna správa a samospráva.⁸

Aj pri letmom pohľade na dotvorenie, úlohu a kompetencie národných výborov počas Povstania je jasné, že tieto politické orgány lokálneho odboja, ktoré boli mnohými nekomunistami pôvodne zamýšľané iba ako dočasné prevratové inštitúcie,

6 Archív Múzea Slovenského národného povstania (ďalej A MSNP), f. III, šk. č. 3.

7 Bližšie pozri napr.: JABLONICKÝ, J. *Z ilegality do povstania*, s. 238 – 248, 322 – 327.

8 JABLONICKÝ, J. *Z ilegality do povstania*, s. 158 – 59, 205 – 207.

už v Povstaní preukázali svoju veľkú životaschopnosť a faktickú nenahraditeľnosť aj pre neskoršie obdobie. Stali sa prvými lokálnymi reprezentantmi povstaleckého režimu obnovujúceho československú štátnosť s modifikovaným vnútorným obsahom (federalizácia, socializácia, kooperácia s komunistami...). Boli najjednoduchšou a pritom efektívnou a väčšinou dôstojnou formou výmeny skompromitovanej režimovej ľudáckej administratívy. Zároveň sa však stali tiež príhodnou novou formou, ktorá vťahovala miestne odbojové elity a miestne obyvateľstvo viac do spravovania verejných záležitostí. Šlo teda do istej miery o účelové provizórium, ktoré však bolo zároveň aj zosobnením všeobecných odbojových a povojnových tendencií väčšieho zainteresovania obyčajného ľudu do verejnej správy a politiky potom, čo výrazne zlyhali dovtedajšie elity a ich spôsob riadenia spoločnosti.⁹

V súvislosti s neskorším politickým bojom o vnútorný vývoj, zloženie, funkcie a pozíciu národných výborov si v povstaleckom období treba všímať najmä postoj oboch povstaleckých politických strán k tejto novej inštitúcii. A tu prekvapí najmä vzácna politická zhoda a podpora, ktorá sa lokálnym národným výborom dostávala, lebo sa stali základnou prevodovou pákou nariadení a inštrukcií k riadeniu povstaleckej spoločnosti medzi SNR, poverenictvami i povstaleckým velením a masou obyvateľstva v povstaleckých dedinách a mestách. Zabezpečovali politický, hospodársky i kultúrny chod povstaleckých obcí, organizovali bazálnu podporu povstaleckej armády či partizánom, dohliadali na bezpečnostné otázky, chod povstaleckého hospodárstva, zásobovanie, udržiavanie dopravnej a inej infraštruktúry, sociálnych funkcií štátu a pod.¹⁰ Teda všetkého, čo bolo treba pre fungovanie Povstania a spoločnosti na lokálnej úrovni. Z čisto politického stranického ohľadu zaujme, napr. ústretový, až „byrokratický“ postoj ideovo-organizačného lídra povstaleckej KSS Gustáva Husáka, tiež čoby povereníka vnútra riadiaceho aj národné výbory, ktorý sa paradoxne vzhľadom k predošlým komunistickým snahám snažil o férovú kooperáciu komunistov s nekomunistami v národných výboroch. Pôvodné pokyny Prezídia Župného úradu v Banskej Bystrici z 1. septembra 1944, inšpirované na V. Šrobára naviazaným Revolučným národným výborom – oblasť I, vraveli o organizovaní národných výborov z paritne zastúpených občianskych demokratov, socialistov a komunistov.¹¹ Vzhľadom na to, že väčšina národných výborov na povstaleckom území už bola založená, resp. vedenie Povstania prevzala SNR ako nový orgán, na plnenie prvotných smerníc nikto nenaliehal. Národné výbory sa tak vytvárali väčšinou podľa dovtedy vytvorenej politickej štruktúry odboja zodpovedajúcej miestnym reáliám, alebo podľa SNR všeobecne presadzovaného kľúča parity medzi demokratmi na jednej a komunistami

9 Bližšie pozri: GONĚC, Vladimír. Představy slovenských povstaleckých složek o státoprávním uspořádání v souvislostech evropského odboje. In: *Slovensko na konci druhé světové vojny*. Bratislava: Historický ústav SAV, 1994, s. 155 – 158.

10 Okrem toho treba spomenúť špecifické sociálne funkcie národných výborov, ktoré boli spôsobené práve prebiehajúcimi obrannými povstaleckými bojmi ako starostlivosť o evakuantov (ich začleňovanie do armády a pracovného procesu, ubytovanie a stravovanie), podpora sociálne slabších zabezpečovaním šatstva, potravinami a obuvou, pomoc rodinám bojujúcich či už výpomocou pri poľnohospodárskych prácach a tiež prostredníctvom zbierok peňazí pre rodiny ranených a padlých, pre obyvateľov vojnou zničených obcí a pod. SLOBODA, Elo. Dokumenty k dejinám národných výborov na Slovensku v rokoch 1942 – 1945. *Slovenská archivistika*, roč. 19, 1984, č. 2, s. 9.

11 JABLONICKÝ, J. *Z ilegality do povstania*, s. 411.

so sociálnymi demokratmi na strane druhej. Až 27. septembra 1944 boli schválené skutočné smernice Husákovho Povereníctva vnútra pre organizáciu a kompetenciu národných výborov. Dovtedajšie revolučné pomery v národných výboroch sa mali jednotne usporiadať, mali dostať akceptovateľnú normatívnu rovinu. Vo viacerých bodoch sa opierali o zákonné úpravy obecného či okresného zastupiteľstva z medzivojnového obdobia. Štruktúrovali sa funkcie a práca národných výborov. Dochádzalo k prepojovaniu revolučných povstaleckých (prevratových) národných výborov a stále v platnosti ponechaných starých správnych orgánov (okresní náčelníci, notári). Samozrejme, z radov národných výborov vylučovali Nemcov, Maďarov, exponovaných činiteľov ľudáckeho režimu a ľudí trestaných za klasické trestné činy (násilie, hospodárska kriminalita...). Členmi národných výborov mali byť osoby bezúhonné, dobrej povesti, politicky spoľahlivé a mali patriť buď k občiansko-demokratickému alebo komunisticko-socialistickému politickému smeru. Národné výbory sa mali starať o „všetky otázky verejné, politické a samosprávne v obci, pokiaľ nie sú vyhradené iným príslušným orgánom“. O politicky podstatnejších rozhodnutiach sa malo vyjadriť Predsedníctvo SNR. Pri vydávaní akýchkoľvek miestnych úprav, ktorých oblasť všeobecne patrila do právomoci príslušného povereníctva, bolo potrebné konzultovať s týmto povereníctvom; v prípade otázok spojených s partizánskym hnutím s Hlavným partizánskym štábom a podobne.¹²

Relatívne blahosklonný postoj Husáka k paritnému pôsobeniu nekomunistov v národných výboroch napriek tomu, že povereníctvo, ktoré ich spravovalo, ovládali komunisti, sa prirodzene nevyhlo kritike jeho „nadriadených“. V tomto prípade predstaviteľov moskovského vedenia KSČ, ktorí však zatiaľ Husákove takticko-mocenské chyby iba monitorovali a priamo na Slovensku ešte nezasahovali. Zatiaľ čo G. Husák a celkovo povstalecké vedenie bolo so zložením a prácou národných výborov ako-tak spokojné, Jan Šverma, vyslaný na Slovensko moskovským vedením, aby politicky „pomáhal“ povstaleckej KSS, s nimi spokojný nebol. Prekážalo mu paritné ustanovovanie výborov a presadzoval ich priamejšiu voľbu (zrejme očakával, že pri aklamačnom hlasovaní by v nich komunisti získali väčšie zastúpenie...). Podobne odsudzoval ponechávanie, resp. jasné nepodriadenie starého byrokratického aparátu „revolučným“ národným výborom a podobne.¹³ Jeho názory reprezentovali v tomto zmysle skôr radikálnejšie poňatie funkcie národných výborov. Vnímal ich klasicky komunisticky, skôr ako soviety, a nie ako správne orgány, ako ich vnímali demokrati i časť komunistov. Snažil sa preto eliminovať akékoľvek prepojenia medzi zaužívanou byrokratickou správou a národnými výbormi.¹⁴

Vzhľadom k skúsenostiam s národnými výbormi v Povstaní a kvôli ich solídному zvládnutiu verejnej správy v revolučných bojových pomeroch, ani po páde Povstania

12 A MSNP, f. VI, šk. č. 2. Smernice Povereníctva vnútra o organizácii a kompetenciách národných výborov, 27. 9. 1944.

13 Národní archiv České republiky (ďalej NA ČR), f. 03/10, šk. č. 12, a. j. 227 (časť II). Telegram J. Švermu K. Gottwaldovi zo 7. 10. 1944.

14 „Nepójde to ľahko, pretože narážame na odpor demokratov a aj u niektorých našich ľudí nie je pre to pochopenie. Ale previesť to musíme, lebo inak náš vplyv na štátny aparát spočíva len na tej skutočnosti, že teraz máme ministerstvo vnútra...“ A MSNP, f. III, šk. č. 1. Telegram J. Švermu K. Gottwaldovi a V. Kopeckému zo 14. 10. 1944.

sa v špičkách odbojovej či povstaleckej politiky neobjavovali úvahy o potrebe ich povojnovej likvidácie či iba prevratovej dočasnosti.

Trocha inak a komplikovanejšie sa ale vyvíjala situácia v českom prostredí, resp. v prostredí londýnskeho československého exilu okolo prezidenta Beneša a v jeho nekomunistickom okolí. Aj v Protektoráte Čechy a Morava sa už v roku 1941 po napadnutí Sovietskeho zväzu a „prebudení“ komunistického odboja vynorila snaha o integrovanie vedení oboch hlavných prúdov odboja. Aj keď napokon došlo k prepojeniu centrálly nekomunistického Ústredného výboru odboja domáceho (ÚVOD) s komunistickým vedením v Ústrednom národnom revolučnom výbore, tento orgán nemal vďaka efektívnosti nacistického bezpečnostného aparátu v Protektoráte dlhé trvanie. Ale v roku 1942 sa vytvárali na báze národných výborov sporadicky už aj regionálne odbojové centrály. Bolo ich však ako šafranu, často vznikali najmä z iniciatívy komunistov a vzhľadom k vyššie uvedenej odbojovo-represívnej realite za riekou Moravou si netreba robiť o ich aktivitách či vplyve nijaké väčšie ilúzie. Prelomovým z pohľadu ich početnosti i dosahu na opozičnú spoločnosť sa stal až rok 1944, lebo od februára 1944 k vytváraniu národných výborov mobilizoval v rozhlase či inštruktážnom spravodajstve pre odboj aj československý londýnsky exil na čele s prezidentom Benešom. Na jar 1945 tak existovali stovky, možno až tisícky národných výborov vo všetkých možných úrovniach. Na rozdiel od Slovenska sa však vytváralo už aj množstvo národných výborov v podnikoch či verejných inštitúciách, často prostredníctvom odborov a odbojárov v ich radoch. A vzhľadom k tomu, oproti Slovensku je tu i ďalší rozdiel. Zatiaľ čo na Slovensku sociálna štruktúra ilegálnych národných výborov reprezentuje adekvátnejšie všetky sociálne skupiny podľa ich zastúpenia v spoločnosti, t. j. aj roľníkov na vidieku, v Protektoráte je roľníctvo zastúpené poskromne. To ale, samozrejme, súvisí aj s celkovým menším podielom roľníkov vo vtedajšej českej spoločnosti, na úkor robotníctva i živnostníctva.¹⁵

Na poli normotvornej ovplyvnilo hľadanie vhodného zákonného ukotvenia národných výborov tak v Protektoráte, ako aj v celočeskoslovenskom meradle z pohľadu londýnskeho exilu najmä Povstanie na Slovensku. Vytvorila sa nová situácia, kedy už reálne existovala slobodná československá pôda a na nej národné výbory, ktoré vyšli z ilegality a vykonávali už lokálne skutočnú štátnu moc. Bolo treba pripraviť sa na podobné scenáre celorepublikovo, aby už od začiatku oslobodzovania a vynárania sa národných výborov na Podkarpatskej Rusi či v Protektoráte mali svoje pevné zákonné postavenie, vymedzenie voči ostatným zložkám štátu a potrebné kompetencie. Najprv svoje ponímanie vhodného rámcového dekrétu riešiaceho postavenie týchto nových orgánov verejnej správy predstavili 12. septembra 1944 londýnski komunisti (nepochybne riadení predstavami svojich moskovských tútorov na čele s Gotwaldom). A o dva dni neskôr aj londýnski nekomunisti nominálne zastrešení autoritou prezidenta Beneša. Oba návrhy mali veľmi podobné základy i priame konštatácie. Najmä v tom zmysle, že vzhľadom k tomu, že jediným zdrojom moci v republike je

¹⁵ Bližšie pozri: PECKA, Jindřich. Revoluční národní výbory jako prostor pro místní elity. In: KOUTSKÁ, Ivana, ed. *Politické elity v Československu 1918 – 1948*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny, 1994, s. 238, 245 – 253.

ľud, na oslobodenom území republiky bude verejnú správu vo všetkých odboroch v prechodnej dobe vykonávať zvrchovaný ľud prostredníctvom národných výborov. Návrhy dekrétov sa líšili iba v tom, že komunistický návrh obsahoval v prvom článku, okrem vyjadrenia ich podriadenosti vláde, aj vsuvku, že sa tiež zodpovedajú ľudu. Interesantná a do budúcnosti i mnohé naznačujúca bola snaha komunistov zbaviť prijaté rozhodnutia národných výborov prípadného spätného súdneho posudzovania.¹⁶ Na druhej strane, vládny, resp. nekomunistický návrh dekrétu sa zapodieval tiež otázkou správy obcí s väčšinovým zastúpením „štátne nespôľahlivého obyvateľstva“ (t. j. Nemcov či Maďarov), ktorých riadenie mala zabezpečiť vláda komisionálne na základe zákona na obranu štátu.¹⁷ Oba dekréty toto prechodné obdobie veľkých právomocí a istej mocenskej „samovlády“ národných výborov na čerstvo oslobodenom území republiky uzavierali momentom ustanovenia prvého povojnového parlamentu. Napokon sa londýnsky dekrét č. 18/1944 o národných výboroch, prijatý 4. 12. 1944, spájal tiež s voľbou Dočasného národného zhromaždenia. Od oslobodenia až do ustanovenia prvého povojnového parlamentu mal tak ľud vládnuť predovšetkým prostredníctvom národných výborov, z ktorých malo delegačnou voľbou vzišť aj Dočasné národné zhromaždenie. Národné výbory mali pôsobiť ako dočasné volené orgány verejnej správy a mali byť podriadené vláde.¹⁸

Už na prvý pohľad je zrejmé, že v medziobdobí medzi oslobodením a ujatím sa parlamentu svojej v štátnej hierarchii úplne najvyššej mocenskej pozície, to mali byť najmä národné výbory, ktoré mali predstavovať akoby malé lokálne parlamenty, aj keď v tomto prechodnom období podriadené výkonnej moci vlády. Ale to, že z vôle delegátov národných výborov mal vzniknúť nový povojnový parlament¹⁹ naznačuje, že sa im nominálne pripisovala väčšia úloha, ako iba predĺžených orgánov vlády, resp. ministerstva vnútra. Teda, že sa formálne vychádzalo v ústrety revolučnej, najmä komunistickej snahe po väčšom a priamejšom vplyve „ľudových más“ na riadenie štátu. V tomto momente sa preto vízia úlohy národných výborov čiastočne teda približovala pozícii, akú jej pripisovali československí komunisti vedení vzorom sovietsk v ZSSR. Ale podobne, ako „vôľa ľudu“ v Sovietskom zväze sprostredkovaná lokálnymi sovietskmi bola viac ako iluzórna, aj reálny vplyv národných výborov na výkon „vyššej“ štátnej moci v Československu, napríklad vplyv na kreovanie povojnového parlamentu, bol iba formálny, nie reálny. Ten si stále ponechávali vedenia politických strán. Podme ale postupne...

Slubný vývoj národných výborov na povstaleckom území, t. j. predovšetkým na strednom Slovensku, kde sa prvý raz v slovenskej histórii stali skutočnými predsta-

16 A MSNP, f. XII, príř. č. S 19/2007. Návrh londýnskych komunistov na ústavný dekrét o národných výboroch z 12. 9. 1944.

17 Archiv Ústavu T. G. Masaryka (ďalej A ÚTGM), Zb. Klecanda, arch. j. 66. Návrh ústavného dekrétu o národných výboroch zo 14. 9. 1944.

18 ADAMOVÁ, Karolina. Stručné dějiny práva v ČSR v období od r. 1938 do počátku r. 1948 se zřetelem k vývoji v českých zemích. In: ADAMOVÁ, Karolina, ZAVACKÁ, Katarína, KAPLAN, Karel. *K ústavnímu vývoji v českých zemích a na Slovensku v letech 1938 – 1948*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny, 1993, s. 13 – 14.

19 Znenie londýnskeho dekrétu o národných výboroch a Dočasným národným zhromaždením, pozri: ADAMOVÁ, K. Stručné dějiny práva v ČSR v období od r. 1938 do počátku r. 1948 se zřetelem k vývoji v českých zemích, s. 35 – 36.

vitelmi lokálnej štátnej a verejnej moci, bol násilne prerušený vojenskou porážkou Povstania. Po ňom boli povstalecké národné výbory nútené opäť prejsť do ilegality; časť ich členov odišla do hôr spolu s partizánmi. V podzemí a v slovenských horách pokračovali niekdajšie povstalecké národné výbory vo svojej činnosti, ktorá sa v týchto podmienkach sústredila najmä na urýchlenie postupu a príchodu osloboditeľských sovietskych i rumunských vojsk. Po dobytí prvých okresov na východnom Slovensku a po prechode frontu tak mohli vzniknúť už pár týždňov po bojoch nové, povojnové národné výbory. Stali sa prvými reprezentantmi novej obnovennej československej štátnej moci, aj keď v tomto prvotnom období boli skôr reprezentantmi miestnej odbojovej či povojnovej politiky, majúcej logicky bližšie k Delegácii SNR ako k londýnskej exilovej vláde či jej predstaviteľom na Podkarpatskej Rusi.

Prvé povojnové národné výbory na východnom Slovensku nevznikali iba legalizáciou miestnych odbojových elít a ich ujatím sa správy oslobodenej obce či mesta, ale častokrát akoby „zhora“, to jest pôsobením československých či sovietskych vojensko-politických orgánov (politickí pracovníci jednotlivých vyšších jednotiek 1. čs. armádneho zboru či sovietski politickí komisári...).²⁰ Vojenské orgány potrebovali k zabezpečeniu svojho bojového zázemia fungujúcu miestnu verejnú či štátnu správu, vykonávajúcu všetky potrebné „civilné“ záležitosti, disponujúce dostatočnou autoritou u obyvateľstva a schopné podporovať požiadavky frontu a vedenia bojov proti nemeckým či maďarským okupačným vojskám. V prvom rade sa preto národné výbory spolupodieľali na organizácii mobilizácie do Svobodovej čs. armády, zabezpečovali bezpečnostnú službu na čerstvo oslobodenom území, a najmä poskytovali všemožnú materiálno-personálnu podporu frontu (zabezpečovanie prác na obnove zničenej dopravnej infraštruktúry, v prípade potreby tiež zaobstarávanie potravín pre mužstvo či sena pre armádne kone, poskytovanie stavebného dreva pre vojenské účely a pod.)

Okrem čisto praktickej roviny aktivizácie a činnosti prvých povojnových národných výborov na oslobodenom Slovensku sa postupne do popredia dostávala aj politická rovina ich pozície v novej štátno-politickej štruktúre obnovennej Československej republiky. V politickej teórii i praxi fakticky stelesňovali revolučný sovietsky ideál, keď na základe priamej aklaamačnej ľudovej voľby reprezentovali miestny ľud a politicko-spoločenské pomery, ktoré v takej či onakej miere môžeme nazvať skutočne ako túžbu po revolučných zmenách oproti stavu, ktorý tu bol pred vojnou, nevrajiac o vojnovej ľudáckej realite. Vývoj bol ale aj v tomto zložitejší, než ako si ho komunisti v exile či doma v odboji pre povojnové obdobie vysnívali. Všeobecná túžba i politická vôľa po väčšom „zľudovení“ verejnej či štátnej správy tu síce bola bez ohľadu na komunistov či nekomunistov, jej podpora však automaticky neznamenalala, že ide iba na vrub spoločenskej podpory slovenských či československých komunistov. K „zľudoveniu“ obnovennej, povojnovej republiky sa hlásili aj slovenskí demokrati a neskôr s oslobodením českých krajín aj tamojšie nekomunistické strany. Aj keď určite nie až tak vehementne ako komunisti, ale principiálne – najmä slovenskí demokrati – nemali

20 Pozri napr.: KLIMEŠ, Miloš, LESJUK, Peter, MALÁ, Irena, PREČAN, Vilém, eds. *Cesta ke Květnu*. Sv. II, Praha: Československá akademie věd, 1965, s. 459 – 463.

s inštitúciou národných výborov väčší problém. A českí nekomunisti, aj keď s odporom, postupne si taktiež zvykli vnímať národné výbory ako relatívne štandardnú modernizáciu štátnej správy smerom k ľuďom, resp. smerom k väčšiemu vplyvu „civilných“ ľudových mas na lokálnu moc a riadenie spoločnosti. Okrem iného, súznelo to zo všeobecnými trendmi v štátno-verejnej správe po druhej svetovej vojne, kedy sa prílišné straníctvo a byrokratizmus robil zodpovedným za politicko-spoločenské zlyhania demokratických síl v zápase proti nacizmu či fašizmu v predvojnovom období a pre povojnové obdobie sa ako želaný „reštart“ a posilnenie demokracie presadzovalo odbýrokratizovanie a decentralizácia riadenia spoločnosti.

Zatiaľ teda, čo pre komunistov sa stali povojnové národné výbory iba akýmsi vhodným prostriedkom, ako sa postupne cez nutnú povojnovú spoluprácu s odbojovými demokratmi prepracovať k mocenskému monopolu (vrátane lokálnych národných výborov), pre slovenských demokratov predstavovali národné výbory konečný výsledok revolučného demokratizmu.²¹ Akceptovali teda ich formálnu pozíciu ako reprezentanta miestnej moci, integrujúceho predošlú štátnu a verejnú správu. Dôrazne však dbali na ich politickú pluralitu, spoločenskú akceptovateľnosť/vyváženosť a bránili sa ich zneužívaniu k presadzovaniu jednostranných radikálnych komunistických reforiem a akcií. Slovenskí demokrati teda, na rozdiel od českých nekomunistických strán, nevníмали národné výbory iba ako snahu komunistov o presadenie svojho revolučného vplyvu v miestnom meradle na úkor starého, síce byrokratického, ale v predmníchovskej Československej republike osvedčeného systému notariátov ako základu štátnej správy. Národné výbory na Slovensku úspešne existovali dostatočne dlhý čas ako miestne politické inštitúcie zjednoteného odboja pred Povstaním a hlavne počas neho. Tým, že bez väčších problémov dokázali zabezpečiť v Povstaní úlohy naň kladené, zabezpečili si dôveru demokratov v tieto inštitúcie. Taktiež boli veľmi vhodným nahradením pre povstaleckú politiku nevhodného správneho aparátu Slovenského štátu. A hlavne, mali v nich demokrati v ilegálite aj v Povstaní značné zastúpenie, čo im dávalo nádej na dostatočný vplyv na výkon povojnovej štátnej správy a samosprávy a rozplynulo obavy z úplného ovládnutia národných výborov komunistami.²²

Po oslobodení sa však situácia v národných výboroch veľmi zmenila. Už to nebolo povstalecké územie, ktoré politicky paritne ovládali demokrati vedno s komunistami, pričom vojensko-bezpečnostný aparát bol dominantne ovplyvňovaný demokratmi. Teda inými slovami: v Povstaní bola zaručená jeho politická nestrannosť (s výnimkou neslávného predchodcu štátnej/tajnej polície na Husákovom povereníctve vnútra, vedenom komunistickým radikálom Lietavcom). Vojensko-bezpečnostná a od toho sa odvíjajúca politická realita čerstvo povojnového Slovenska, postupne oslobodzovaná z východu, sa vyvíjala spočiatku diametrálne odlišne. Oslobodzovanie Červenou armádou so sebou prirodzene prinášalo forsírovanie komunistov, resp. komunistom

21 Ludová demokracia. Čas, roč. 3, 6. 1. 1946, s. 1.

22 Viac k problematike vzťahu slovenských demokratov k inštitúcii národných výborov. Pozri: SYRNÝ, M. *Slovenskí demokrati '44 – 48: kapitoly z dejín Demokratickej strany na Slovensku v rokoch 1944 – 1948*. Banská Bystrica: Múzeum SNP, 2010, s. 189 – 193.

či Sovietom lojálnych osobností do miestnej správy. Nie že by politické orgány Čer-
venej armády, NKVD či predstavitelia politickej osvety v Svobodovej armáde²³ nútili
miestne povojnové elity k vytváraniu iba jednofarebných či jasne prokomunistických
národných výborov, ale už z podstaty veci blízkeho vzťahu medzi týmito vojensko-po-
litickými inštitúciami „z Východu“ a domácim komunistickým hnutím vyplývalo
prirodzené uprednostňovanie miestnych komunistov. Tí boli automaticky ideologicky
vnímaní ako pozitívny stavebný prvok novej „ľudovej“ štátnej správy, zatiaľ čo všetci
ostatní mali na sebe, a priori, akýsi nádech väčšej či menšej kolaborácie s predošlým
protisovietskym a protikomunistickým ľudáckym pronacistickým režimom. Teda
aspoň takto ich väčšinou tieto orgány vnímali a miestni komunisti ich veľmi radi
v tejto skreslenej optike podporovali. Na východe Slovenska, a čiastočne ešte aj neskôr
v západnejších oblastiach krajiny, preto občas najmä sovietske orgány zasahovali
do tvorby a zloženia prvých povojnových národných výborov. Treba podotknúť, že
prevažne na základe udaní od miestnych komunistov, že ten či onen demokrat či ne-
straník v národnom výbore podporoval ľudácky režim a pod. Niektorí takto neprávom
obvinení končili v kontingentoch smerujúcich do táborov nútennej práce GULAG,²⁴
tí šťastnejší museli iba opustiť svoju pozíciu v miestnej povojnovej správe.²⁵ A hoci
nešlo o masovejší jav, slúžil dostatočne pre svoje širšie okolie ako varovný prst, čo sa
môže stať, ak sa niekto príliš protiví dominancii miestnych komunistov, či nebudaj si
dovolí ísť priamo proti ich línii. Netreba však zabúdať, že často šlo tiež o vybavovanie
osobných sporov, ktoré s politikou mali málo spoločného. Často sa tak opakoval
slovenský „udavačský“ fenomén z čias nemeckej okupácie Slovenska. Pritom teraz
mu občas padli za obeť aj nekomunisti z členov národných výborov a nacistických
vykonávateľov „očisty“ v miestnych vedúcich štruktúrach nahradili tí sovietski. Sa-
mozrejme, s výrazne miernejšími dôsledkami.

Odhliadnuc teda od prvotných vonkajších vplyvov, ktoré formovali časť povojno-
vých národných výborov, ich politické zloženie bolo najmä výsledkom spoločenskej
reality vytvorenej koncom vojny a začiatkom nového „ľudovodemokratického“ režimu.
Vzhľadom k nepretržitej kontinuite pôsobenia komunistickej strany a jej miestnych
štruktúr, jej renomé a autority z obdobia Slovenského štátu či Povstania, a vzhľadom
k veľmocenskej dominancii vtedy okiadaného Sovietskeho zväzu a všeobecných

23 Blížšie pozri: JABLONICKÝ, Jozef. *Slovensko na prelome*. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry, 1965, s. 196.

24 Porovnaj napr.: ŠUTAJ, Štefan. *Občianske politické strany na Slovensku 1944 – 1948*. Bratislava: VEDA, 1999, s. 44 – 45.

25 ŠA Banská Bystrica, pobočka Veľký Krtíš, f. ONV Modrý Kameň, Zápisnice zo zasadnutia ONV, r. 1945. Zásah sovietsk-
skeho veliteľa mesta proti dvom členom národného výboru zo 7. 4. 1945.

Popredný činiteľ nekomunistického odboja v Žiline Vavro Ryšavý dokonca vo svojich memoároch vydaných v americkom
exile tvrdil, že sovietsky „veliteľ mesta nám chcel predpísať i zloženie MNV a ONV, pričom mali mať komunisti
2/3 poslancov.“

RYŠAVÝ, Vavro. *Žilina a SNP*. New York: Universum Sokol Publications, 1981, s. 115 – 116.

Ale často príklady z východu Slovenska svedčia tiež o tom, že pokiaľ sa voči tlaku sovietskych orgánov vytvoril dosta-
točne rázny a širší politický protitlak, sovietske orgány napokon ustúpili a nie vždy presadzovali tvrdo svoju politic-
ko-personálnu politiku. Blížšie pozri napr.: Archív Služby bezpečnosti Ukrajiny (ďalej A SBU) (Архів Служби безпеки
України), f. 13. Kolekcia tlačенých vydaní KGB USSR – Zakarpatská oblasť. O politickom hnutí na území Zakarpat-
skej Ukrajiny v 30. – 40. rokoch /Коллекція друкованих видань КДБ УРСР – Закарпатська обл. Про політичний
рух на території закарпатської України в 30 – 40 роках/, č. spisu 928A Zakarpatská Ukrajiny 1944 – 1953 /
Закарпатская Украина. Литерное дело. 1944 – 1953 гг./, T. 2, s. 137 – 138.

očakávaní sociálnych reforiem, na jar 1945 komunisti s prehľadom obsadili väčšinu (niekde až dve tretiny) pozícií v národných výboroch. Miera ich dominancie sa prevažne znižovala s postupom frontu od východu na západ, kde sa už vplyv komunistov a nekomunistov v národných výboroch začínal viac podobáť v Povstaní dohodnutej parite. Aj keď väčšinu v nekomunistom tábore tvorili už členovia DS, vzhľadom k tomu, že šlo o stranu fakticky novú, málo známu a bez predošlého vybudovania miestnych štruktúr tak, ako to mali už pred vojnou či v odboji komunisti, najmä v prvých týždňoch i mesiacoch po oslobodení bolo v národných výboroch ešte aj veľa nestraníkov. Opäť to platilo najmä o východnom Slovensku. S postupom na západ a s vytvorením pevnejších riadiacich štruktúr DS nielen v najvyššom celoslovenskom meradle, aj na úrovni regionálnych či okresných vedení strany, dovtedy nezarazení nekomunistickí členovia národných výborov sa už častejšie organizovali v DS, neskôr už takmer výhradne.²⁶

Prvotnému ovládnutiu národných výborov komunistami nahrávala tiež pôvodná formálna neusporiadanosť celkových pomerov, ako aj zvlášť v otázke vytvárania a fungovania národných výborov. Negatívom bola, napr. aj delegačná, resp. aklamačná forma ich volieb v prvých „revolučných“ mesiacoch po oslobodení. Málo skonsolidované pomery, značný povojnový radikalizmus a revolučnosť obyvateľstva po vojne, ruka v ruke s jednoznačne vyššou politickou a organizačnou aktivitou miestnych predstaviteľov KSS, znamenala výhodnejšiu pozíciu pre komunistov.²⁷ Neskôr v jarných mesiacoch to bola tiež skutočnosť, že zakladaním národných výborov bolo poverené aj Povereníctvo vnútra riadené Gustávom Husákom, ktoré zmocňovalo zakladaním národných výborov svojich zamestnancov (najmä skúsených a agilných komunistických reprezentantov),²⁸ ktorí potom nemali problém presadiť v nich prevahu KSS. Tak sa stalo, že väčšina národných výborov na Slovensku bola pod vplyvom KSS,²⁹ ktorá využívala na získanie prevahy v nich aj nedemokratické spôsoby ovplyvňovania ich volieb. DS získavala výraznejšie pozície iba v regiónoch, kde mohla ponúknuť do národných výborov jednoznačne výraznejšie osobnosti ako KSS, resp. aktivita okresných organizácií KSS bola slabá.³⁰ Na druhej strane treba tiež povedať, že nedemokratickým spôsobom zakladania národných výborov sa nevyhli ani reprezentanti DS (ako napr.

26 Blížšie pozri napr.: SYRNÝ, M. *Slovenskí demokrati '44 – 48: kapitoly z dejín Demokratickej strany na Slovensku v rokoch 1944 – 1948*, s. 32 – 35, 190 – 191; ŠUTAJ, Š. *Občianske politické strany na Slovensku (1944 – 1948)*, s. 45 – 46.

27 Slovenský národný archív (ďalej SNA), f. ÚV KSS – Generálny tajomník (ďalej GT), šk. č. 2122. Inšpekčná správa v oblasti Poprad z 10. 4. 1945.

28 SNA, f. Povereníctvo vnútra – prezídium (ďalej PV-prez.), šk. č. 1, spis č. 53/1945 a č. 524/1945.

29 Tak napríklad z dostupnej stranícko-politickej organizovanosti členov národných výborov začiatkom apríla 1945 v 14 okresoch východného Slovenska v 413 obciach vyplýva, že zo 4 655 členov národných výborov bolo 1 765 komunistov, 1 404 demokratov a 863 nestraníkov. LETZ, Róbert. *Slovensko v rokoch 1945 – 1948*. Bratislava: Ústredie slovenskej kresťanskej inteligencie, 1994, s. 20.

V polovici apríla 1945 v 16 okresoch východného Slovenska mala v siedmich okresných národných výboroch prevahu KSS, v štyroch DS resp. nekomunisti a v piatich bola parita resp. približne rovnaké zastúpenie oboch strán. Ešte väčší vplyv mala pritom KSS na postoch predsedov okresných národných výborov spomínaných okresov, kde mala KSS až 12 zástupcov. Podobná situácia v národných výboroch v prospech KSS bola aj v ostatných oblastiach Slovenska. JABLONICKÝ, J. *Slovensko na prelome*, s. 198 – 221.

30 SNA, f. ÚV KSS – GT, šk. č. 2122. Inšpekčná správa v oblasti Poprad z 10. 4. 1945.

V. Šrobár),³¹ ktorí v niekoľkých prípadoch (ako odplatu za nedemokratické monopolistické ustanovovanie iba komunistických národných výborov) presadili založenie niekoľkých národných výborov iba z reprezentantov DS, resp. nekomunistov a nepripustili kandidátov KSS.³² Taktiež sa v niektorých prípadoch stávalo, že sa miestni reprezentanti KSS uspokojovali s paritou politických strán v národných výboroch aj vtedy, keď ich pozície boli medzi miestnym obyvateľstvom oveľa silnejšie ako pozície demokratov a mohli si prirodzene nárokovať väčšinové zastúpenie.³³

Obráťme však teraz pozornosť od vytvárania politickej štruktúry národných výborov k praktickej realizácii ich širokých povojnových kompetencií a výziev. Treba si uvedomiť, z akých minimalistických materiálnych pomerov tieto nové orgány miestnej správy vychádzali. Skončila vojna, celá krajina bola rozvrátená po iba nedávno skončených intenzívnych bojoch. Chýbali nielen akékoľvek finančné investičné základy, ale aj samotné suroviny či pracovná sila, ktorá vykonávala všetky potreby a úlohy, ktoré pred povojnovou štátnou a verejnou správou stáli. Spočiatku na prvých oslobodených územiach východného Slovenska dostali národné výbory menšie finančné obnosy zo skromných fondov Delegácie SNR pre oslobodené územia, ktoré spravoval „povereník“ Tomáš Tvarožek. Aj neskôr, keď už od februára 1945 vznikol regulárnejší nový Zbor povereníkov, väčšina jeho reálnej pracovnej náplne spočívala v práci s národnými výbormi, t. j. v ich zakladaní, inštruovaní, usmerňovaní, financovaní a zabezpečovaní všeobecnej podpory tak, aby boli národné výbory schopné v rámci možností naplňovať uznesenia a smernice Delegácie SNR pre oslobodené územia. S postupom času sa úlohy kladené na národné výbory ešte zväčšovali, čo jasne dokumentoval aj program prvej povojnovej vlády, tzv. Košický vládny program, ktorý sa stal bazálnym kameňom početných povojnových politicko-spoločenských, vojensko-bezpečnostných, hospodárskych i ideologicko-kultúrnych reforiem. Národné výbory, kumulujúce v sebe kompetencie predchádzajúcej štátnej správy aj samosprávy, sa v obvode svojej pôsobnosti stali nesmierne dôležitými orgánmi. Vskutku univerzálnymi, ktoré mali v zmysle spomínaného Košického vládneho programu riešiť také komplikované úlohy ako konfiškácia poľnohospodárskeho majetku „Nemcov, Maďarov, zradcov a kolaborantov“, pozemková reforma, očista verejného života, ustanovenie národných správ, transfer obyvateľstva s Maďarskom, obnova a rekonštrukcia národného hospodárstva, úlohy v sociálnej a zdravotníckej sfére, vybudovanie Zboru národnej bezpečnosti a podobne.³⁴

Skôr však, ako sa mohlo pristúpiť k realizácii povojnových reforiem a prestavbe štátu a spoločnosti, bolo treba ešte úspešne dotiahnuť boj proti Nemecku a jeho posledným spojencom, vrátane vlastného Slovenského štátu. Krátko po prechode frontu sa preto národné výbory museli najskôr zapojiť do pomoci pri organizovaní mobilizácie

31 ČÁRSKY, Viktor. *Nahliadnutie dejinám pod sukňu*. Praha: Slovensko-český klub, 2003, s. 52.

32 ŠUTAĽ, Štefan. Začiatky činnosti Demokratickej strany na oslobodenom území v období do jej prvého zjazdu. *Človek a spoločnosť* (internetový časopis), r. 1998, č. 1.

33 SNA, f. ÚV KSS – GT, šk. č. 2119. Organizačná správa okresného sekretariátu KSS v Bardejove a v Dobšinej.

34 SIKORA, Stanislav. Národné výbory a vývoj na Slovensku 1947 – 1948. In: PODOLEC, Ondrej, ed. *Február 1948 a Slovensko*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2008, s. 422.

do 1. čs. armádneho zboru a do všemožnej materiálnej a pracovnej pomoci pri napredovaní oslobodzujúcej sovietskej, rumunskej a československej armády. Bolo treba zabezpečiť opravu aspoň základných dopravných líní, potrebných nielen pre pohyb a podporu bojujúcich armád, ale aj pre zvládnutie politickej situácie v zásobovaní. Armáda potrebovala a spotrebovala veľké množstva sena, slamy, dreva a iných komodít, nevraťiac o potrebe pracovnej sily k oprave zničených mostov, tunelov, odstraňovania nemeckých obranných bariér a pod. Až keď „prehrmel“ front a prvotná a najprioritnejšia pomoc bojujúcim armádam, až potom mohla prísť na rad rekonštrukcia vlastných miest, obcí a celkovej dopravnej a ďalšej infraštruktúry krajiny.³⁵ Národné výbory robili súpis vojnových škôd a vojnových poškodenecov pre prípad štátnej pomoci. Obnovovali sa zdevastované verejné budovy.³⁶ Vedenia miest a obcí reprezentované národnými výbormi sa snažili zo štátnych lesov i inak zabezpečiť pre tých, ktorým vojna poškodila domy, potrebné stavebné drevo, ktorého nedostatok bol veľmi kritický aj vzhľadom k poškodeniu a nefunkčnosti mnohých píl a drevospracovateľských podnikov. Vzhľadom k tomu, že mali práve prebiehať jarné práce a zároveň sa začali ozývať nedostatky v zásobovaní obyvateľstva potravinami (dôsledok vojny, bojov, zásobovania povstaleckej, nemeckej či sovietskej armády...), predstavitelia národných výborov upriamovali pozornosť najmä na čo najväčšie obsiatie poľnohospodárskej pôdy a tým zabezpečenie budúcej výživy. Vzhľadom na veľmi neutešené povojnové pomery predstavitelia obcí vyzývali obyvateľstvo a prijímali všetky dostupné prostriedky na to, aby neostala nijaká pôda neobrobená (vzájomná výpomoc pri jarných prácach, vzájomné požičiavanie si ťažných zvierat, nákup obecného dobytku na poľnohospodárske práce i plemenitbu, nákup umelých hnojív...).³⁷

Okrem zabezpečenia elementárnej obživy obyvateľstva, v prvých pofrontových týždňoch vystupovala do popredia ako najvypuklejšia tiež otázka bezpečnosti. Išlo najmä o odminovacie práce (ktoré, napr. na najzaťaženejšom severovýchode Slovenska, trvali intenzívne ešte aj rok po vojne) a zneškodnenie nevybuchnutých bômb, zhromaždenie zbraní, ale tiež aj o zabezpečenie verejného poriadku. Ten bol narušený absenciou starých a ešte neexistenciou nových bezpečnostných štruktúr. Z tohto dôvodu najskôr národné výbory pristupovali k organizovaniu rôznych miestnych miličných formácií, ktoré až postupne nahradili konsolidovanejšie orgány Národnej bezpečnosti – novej, integrovanej polície.

Mnohé aspekty prvotnej povojnovej konsolidácie boli brzdené absenciou centrálnych usmernení pre národné výbory. Problém mnohokrát nespočíval ani v tom, že by takéto inštrukcie neexistovali (aj keď aj to bola častá realita), ale aj v tom, že nefungovali bežné technické prostriedky rýchleho prenosu pokynov z najvyšších do nižších úrovní štátnej správy. Nebolo neobvyklým, že v prvých mesiacoch po vojne,

35 Iba pre ilustráciu: v okrese Zvolen, kde bolo štatisticky najviac zničených mostov, šlo až o 274 takýchto prípadov. *Štatistická príručka Slovenska*. Bratislava: Štátny plánovací a štatistický úrad, 1947, s. 386 – 387.

36 Napríklad v Detve bola polovica poškodených verejných budov opravená už do dvoch mesiacov po vojne a počet osôb, ktorých domovy by boli natoľko poškodené, že by boli odkázané iba na pomoc obce či štátu, bol iba niekoľko desiatok.

37 Pozri napr.: ŠA Banská Bystrica, pobočka Zvolen, f. MNV Detva, Zápisnice MNV 1945, šk. č. 1.

pre deštrukcie na telefónnej či telegrafnej sieti, dopravnej infraštruktúre a pre akútny nedostatok automobilov (ktoré boli nezriedka konfiškované bojujúcimi armádami) museli poverení členovia miestnych národných výborov cestovať priamo do Košíc či do Bratislavy pre pokyny ako postupovať v tom či onom spornom prípade, pri realizácii toho a onoho nariadenia SNR a pod. To, samozrejme, často zabralo aj vyše týždňa, pokiaľ sa rozhodnutie či usmernenie vyššej štátnej inštitúcie, povereníctva vnútra či SNR dostalo až do lokálnych národných výborov. A na základe takto novonadobudnutých vedomostí a informácií potom miestne národné výbory realizovali povojnovú personálnu očistu verejných inštitúcií a ponechávali, resp. menili sa dovtedajší majitelia nehnuteľností, postihnutých vojnovými osudmi. Išlo najmä o problematiku židovskej pôdy, domov a obchodov, ale tiež i nehnuteľností zanechaných osobami, ktoré utiekli pred frontom a Červenou armádou (t. j. najmä Nemci a aktivistickí ľudáci). Na Slovensku výrazne rezonovala tiež problematika vysporiadania sa s nelojálnou maďarskou menšinou, na ktorej konanie po jeseni 1938 sa na rozdiel od predošlej povstaleckej optiky začalo po novom nazerať ako na „kolektívne previnenie“ sa voči slovenskému národu a československému štátu. Národné výbory tak boli hlavnými realizátormi „národnej očisty“ nielen miestnej štátnej či verejnej správy, ale tiež v správach podnikov či živnostiach, z ktorých museli všetci Nemci a Maďari odísť. Národné výbory sa tak po novom stali rozhodujúcou vyššou inštanciou aj pri rozhodovaniach o prepustení či ponechaní v práci aj pri obyčajných zamestnancoch, lebo podľa nar. SNR č. 69 z 3. júla 1945 sa možnosť prepustiť „nespolahlivých“ zamestnancov rozšírila zo štátnej a verejnej sféry aj na súkromnú sféru.³⁸

Na jednej strane teda nové orgány zjednotenej štátnej správy a samosprávy v podobe národných výborov mali po vojne, pri prvotnej absencii či iba doformovávaní iných vyšších štátnych orgánov, obrovské kompetencie. Na druhej strane ale aj personálne šlo o úplne nové mocenské orgány. Ak si odmyslíme istú personálnu kontinuitu na niekdajších povstaleckých územiach, kde sa povojnové národné výbory často kreovali na báze niekdajších povstaleckých národných výborov, vo zvyšku Slovenska vstupovali na pódium lokálnej politiky zväčša noví a málo skúsení miestni odbojoví politici, ktorí dovtedy nemali s komunálnou politikou takmer nijaké, resp. iba veľmi malé skúsenosti. Aj keď sa občas medzi nimi našli aj osobnosti predvojnovéj československej samosprávy či štátnej správy, išlo skôr o výnimky. Aj tým, že šlo prevažne o mladých, až veľmi mladých ľudí, bolo prirodzené, že výkonu ich funkcie a realizácii ich kompetencií chýbala potrebná profesionalita a skúsenosť. To sa nakoniec stretávalo s kritikou ako zo strany vzdelanejšieho či zainteresovanejšieho obyvateľstva, tak najmä zo strany predstaviteľov DS, ktorí by radi videli návrat predvojnových štandardov do výkonu lokálnej moci. Aj vďaka tomuto tlaku demokratov, ale aj z praktického hľadiska nutnej správnosti a právnomosti činnosti národných výborov, aj KSS si napokon osvojila snahu o isté začlenenie predošlej úradníckej zložky miestnej správy aj do novej lokálnej mocenskej štruktúry. Aj keď predošla, nutne prerežimná činnosť podriadeného úradníctva miestnych či okresných úradov Slovenského štátu, a priori, vylučovala možnosť ich priameho

38 Bližšie pozri: ŠUTAJ, Štefan. *Maďarská menšina na Slovensku po roku 1945*. Košice: Filozofická fakulta UPJŠ, 2015, s. 22.

zapojenia do rozhodujúcich štruktúr národných výborov – ako to presadzoval, napr. zástupca povereníka vnútra, demokrat Ivan Pietor – bez tohto úradníctva bol výkon povojnovej miestnej správy fakticky nemysliteľný. Preto sa prijalo praktické riešenie, kedy boli po štátno-politickom preverení prijatí do služieb národných výborov iba ako podriadená čisto úradnícka zložka bez rozhodovacích právomocí aj predstavitelia predošlých miestnych či okresných úradov. Tým sa do značnej miery odstránila neskúsenosť a procesuálna nesprávnosť riadenia lokálnej politiky novými, volenými členmi v národných výboroch.³⁹

Kritika personálnej politiky a zloženia národných výborov zo strany slovenských demokratov však ani potom neustávala. Práve naopak. V prvých týždňoch či mesiacoch po oslobodení, kedy bolo vytváranie štruktúr DS a tým aj ich politicko-spoločenská autorita a moc iba „v plienkach“, bolo počuť hlasy proti personálnej či celkovej politike KSS v národných výboroch iba sporadicky. A keď aj k nejakej kritike vôbec došlo, bolo to na úrovni vnútri povereníctiev či medzi jednotlivými vedúcimi osobnosťami DS a KSS. Nijakým spôsobom sa tento nesúlad nedostával k verejnosti. Prvou veľkou zmenou bol však zjazd delegátov DS z oslobodeného územia 4. apríla 1945 v Košiciach, kedy sa nielen k delegátom tohto zjazdu (a teda aj k predstaviteľom miestnej správy za DS), ale prostredníctvom stránickej tlače či propagačných publikácií aj k širokej verejnosti dostali oficiálne ponosy na personálne pomery v národných výboroch. Kritizovali sa nielen jednostranné, nedemokratické postupy komunistov v snahe získať v národných výboroch čo najväčší vplyv a odsunúť do úlohy štatistov v nich demokratov či nestraníkov. Už sa zdôrazňovala a začala hlasnejšie presadzovať nutnosť vyváženejšej reorganizácie národných výborov. Tá mala viac zodpovedať či už predošlej povstaleckej idey parity demokratov a komunistov, alebo viac zohľadňovať reálne výraznejšiu lokálnu podporu demokratov v čase povojnovej konsolidácie, než ako tomu bolo v období čerstvo pofrontovej revolučnej vlny, ktorá priniesla do národných výborov jasnú komunistickú dominanciu.⁴⁰

Demokrati ale neostávali v „ťažaní“ za personálnu reorganizáciu prvých povojnových národných výboroch iba pri neosobnej všeobecnej kritike ich zloženia. V jednotlivých prípadoch na lokálnej úrovni prechádzali k otvorenému politickému ataku voči „zašpineným“ predstaviteľom KSS v národných výboroch, či už s poukazom na ich nedostatočný morálno-spoločenský kredit a autoritu (viacnásobne trestaní, alkoholici...), alebo na ich prepojenie na bývalý ľudácky režim (niekdajší funkcionári HG, HSLS a pod.).⁴¹ Komunisti, samozrejme, ešte viac a výraznejšie využívali v napadaní

39 Konkrétnejšie napr.: JABLONICKÝ, J. *Slovensko na prelome*, s. 210 – 211.

40 *Čo chce Demokratická strana?* Ružomberok: Okresný sekretariát Demokratickej strany, 1945, s. 14 – 15.

41 Exemplárnym prípadom môže byť napr. tajomník povojnového národného výboru v Detve za KSS, ktorý bol predtým veliteľom Hlinkovej gardy. Na škodoradostné poznámky tlačovín DS o jeho minulosti však komunisti kontrovali prehláseniami, že do Hlinkovej gardy bol vyslaný ilegálnou KSS, aby v nej neutralizoval radikálne a protiodbojové aktivity. Čo sa nám páči. *Demokratický týždenník*, 22. 7. 1945, č. 3, s. 3.

ŠA Banská Bystrica, pobočka Zvolen, f. MNV Detva, Zápisnice MNV 1945, šk. č. 1. 28. 3. 1945.

personálnej politiky DS v národných výboroch tvrdenia o službe toho či onoho demokrata v národnom výbore ako funkcionára či aktivistu predošlého ľudáckeho režimu.

Pomer v zastúpení demokratov a komunistov v národných výboroch nebol podstatný a rozporný iba kvôli samotným pozíciám jednotlivých politických strán ako takých. Nešlo prioritne ani o otázku prestíže, autority a pod. Šlo o veľmi praktickú podstatnú otázku vplyvu a politického nasmerovania riešenia zásadných, hlbokých povojnových spoločensko-ekonomických reforiem. Komplexnosť a komplikovanosť problematiky zastúpenia politických strán v povojnových národných výboroch sa ukázala v plnej „nahote“ už pri realizácii prvého veľkého reformného zákona povojnovej SNR – nariadenia č. 4 z 27. 2. 1945 o pozemkovej reforme a o konfiškácii a urýchlennom rozdelení pôdohospodárskeho majetku Nemcov, Maďarov a „zradcov a nepriateľov slovenského národa“. Podľa tohoto nariadenia sa pri miestnych národných výboroch utvorili miestne roľnícke komisie, ktoré si volili uchádzači o pôdu. Miestna roľnícka komisia potom mala vypracovať plán prídelenov pôdy a ten mala schváliť nadriadená okresná roľnícka komisia. Bolo jasné, že politická interpretácia tohto nariadenia, a teda praktická realizácia pozemkovej reformy bude závisieť najmä od toho, ktorý politický prúd bude ovládať lokálnu politiku a príslušný národný výbor, od čoho hlavne záviselo zloženie roľníckych komisií. Vo všeobecnosti komunisti presadzovali extenzívnejší a revolučnejší výklad toho, komu je možné pôdu skonfiškovať a komu ju prideliť. Demokrati volili skôr umiernennejší a formálnejší prístup, kedy sa stavali voči revolučnému voluntarizmu komunistov pri zaberaní a rozdeľovaní pôdy. Nebolo teda nezvyčajné, že sa nadriadení úradníci demokratmi ovládaného Povereníctva pôdohospodárstva a pozemkovej reformy dostávali aj do ostrých konfliktov s radikálnymi presadzovateľmi komunistického výkladu pozemkovej reformy v štruktúrach roľníckych komisií a národných výborov.⁴²

Do týchto prvotných rozporov o vykonávanie prvej veľkej celospoločenskej povojnovej reformy prišlo slávnostnejšie obdobie vymenovania prvej povojnovej československej vlády a prijatie jej prelomového reformného programu v Košiciach 4. a 5. apríla 1945. Národným výborom bola venovaná V. kapitola vládneho prehlásenia. Tá deklarovala, že na rozdiel od predošlého byrokratického, „ľudu“ vzdialeného správneho aparátu vytvoria sa v obciach, okresoch a krajinách ako nové orgány štátnej a verejnej správy ľuďom volené národné výbory, ktoré budú vo svojom obvode spravovať všetky verejné záležitosti a popri ústredných úradoch dbať o verejnú bezpečnosť. Zároveň sa určovala aj miestna správa pre oblasti s nacionálne či štátno-politicky nespoľahlivou väčšinou obyvateľstva, kde lokálnu moc mali reprezentovať štátom menované správne komisie.⁴³ Ďalšie slová vládneho programu venované národným výborom dávali tušiť, že politický boj o ich ovládanie medzi komunistami a demokratmi

42 Porovnaj napr.: LETZ, R. *Slovensko v rokoch 1945 – 1948*, s. 26, KVETKO, Martin. *Kto sabotuje pozemkovú reformu*. Bratislava: Ústredný sekretariát Demokratickej strany, 1946, s. 14 – 21.

43 *Košický vládny program*. Košice: Sekretariát SNR, 1945, s. 98.

fakticky ešte iba naplno začne: „*Oslobodený ľud vymenuje do národných výborov svojich najlepších predstaviteľov, bez ohľadu na to, či sú príslušníkmi niektorej politickej strany, ktorí sa osvedčili v boji proti cudzím votrelcom a zradcom a dokázali i dokazujú svojimi činmi aj naďalej skutočné vlastenecké cítenie a demokratické presvedčenie. Súčasne však bude ľud a vláda bedlivo dozerať, aby sa do národných výborov nevotreli živly, ktoré spolupracovali s okupantmi, podporovali zradcov a v službách nepriateľa získali si mrzké osobné výhody.*“⁴⁴ Bolo jasné, že sa otvára široké pole možností spochybňovania kandidátov do národných výborov, obviňovaných z nejakej formy kolaborácie s predošlým režimom. Aj keď v konečnom dôsledku ostrejších sporov a atakov zasa nebolo až tak veľa – a najmä v oblastiach, kde povojnové národné výbory nejako personálne nadväzovali na predošlé odbojové či povstalecké sa obe strany dokázali bez väčších problémov dohodnúť na spoločnej kandidátke za členov národného výboru – objavili sa občas aj závažnejšie politické konflikty.⁴⁵

Krátko po slávnostnom deklarovaní programu prvej povojnovej vlády prišlo k spresneniu tu vyslovených tvrdení o národných výboroch v podobe nariadenie Predsedníctva SNR zo dňa 7. apríla 1945 č. 26 o národných výboroch. Tu sa okrem iného zdôrazňovala kontrola a odvolateľnosť národných výborov ľudom, či prenos právomocí, ktoré dovtedy malo obecné zastupiteľstvo, obecná rada, starosta obce, obecný alebo notársky úrad a obecný alebo obvodný notár na miestne národné výbory. Národné výbory si mali namiesto zrušeného notárskeho úradu zriadiť podriadený „demokratický úrad“ národného výboru, v ktorom mal mať jeho vedúci úradník kvalifikáciu predpísanú Povereníctvom SNR pre veci vnútorné. Obdobne tomu, okresné národné výbory mali spravovať v obvode svojej pôsobnosti všetky verejné veci, pokiaľ neboli spravované iným verejným orgánom, resp. sa na neho prenášali právomoci, ktoré dovtedy mali okresné zastupiteľstvá, okresné úrady a okresní náčelníci. Miestne národné výbory podliehali okresným a SNR, okresné národné výbory boli podriadené SNR, pričom z pozície SNR dohľad nad všetkými národnými výbormi vykonávalo Povereníctvo SNR pre veci vnútorné.⁴⁶

44 *Pamätná kniha národných výborov v dvojročníci 1947 – 1948*. Bratislava: Redakčný kruh, 1948, s. 14.

45 Napríklad v Riečke v júli 1945 miestni komunisti v Miestnom národnom výbore vydali verejnú vyhlášku prehlasujúcu miestnych kandidátov DS pred voľbami do Miestneho národného výboru za kolaborantov. ŠA Banská Bystrica, pobočka Banská Bystrica, f. ONV Banská Bystrica 1945 – 1990, k. 5, spis č. 833 prez.

Okrem podobných taktík sa využívali rôzne spôsoby získania prevahy komunistických kandidátok pred tými demokratickými počas volieb. Ale ešte aj po voľbách si predstavitelia KSS občas aj volebné výsledky vysvetľovali po svojom tak, ako to vyhovovalo ich monopolistickým tendenciám vládnutia. Napríklad pri voľbe do ONV v Banskej Bystrici sa zo strany DS argumentovalo najmä machináciami v početnosti zastúpenia kandidátov národných výborov okresu. Pri voľbe do miestneho národného výboru sa už vpravalo o otvorenej podpore kandidátky KSS zo strany organizácie volieb (v réžii predstaviteľov KSS v dovtedajšej mestskej správe), o čítaní predstaviteľov DS na kandidátke KSS bez ich súhlasu (čo vo voľbách spôsobilo domnienku, že ide o jednotnú kandidátku DS a KSS). Taktiež sa protestovalo proti neodôvodnenému zatknutiu lídra DS v B. Bystrici P. Švihru priamo vo volebnej miestnosti či kontrole volebného rozhodnutia voličov príslušníkmi KSS. Po voľbách (na základe toho, že KSS vyhrala voľby v pomere 3:2) presadzovala KSS, aby bol národný výbor zložený nie pomerne podľa výsledku volieb, ale iba z kandidátov KSS, keďže ich kandidátka získala väčšinu hlasov. ŠA Banská Bystrica, pobočka Banská Bystrica, f. ONV Banská Bystrica 1945 – 1990, šk. č. 1, spis č. 182/1945 prez. tamtiež, šk. č. 5, spis č. 709/1945 prez. A MSNP, f. VI, šk. č. 3, príř. č. 20/67.

46 *Sbierka nariadení Slovenskej národnej rady*, r. 1945, č. 4.

5. mája 1945 československá vláda prijala tiež vlastné vládne nariadenie o voľbe a právomociach národných výborov, ktoré však platilo iba pre české krajiny. Rozdiel medzi ním a predošlým obdobným nariadením SNR bol najmä v tom, že vládne nariadenie obsahovalo tiež pasáže venované ďalšiemu stupňu národných výborov, t. j. zemským národným výborom.⁴⁷ Aj keď spočiatku česká strana predpokladala, že by SNR mohla fakticky reprezentovať akoby zemský národný výbor pre Slovensko, ako na jar 1945 tak i v neskoršom období to slovenská strana rázne odmietla a nemienila byť iba „najvyšším“ národným výborom na Slovensku podliehajúcim pražského ministerstvu vnútra. Tým, že sa národné výbory na Slovensku a v českých krajinách riadili rôznymi zákonnými nariadeniami, došlo k vytvoreniu duálnej správy československého štátu aj na úrovni miestnych štátnych orgánov. To trvalo až do kodifikácie krajského zriadenia na konci roku 1948, kedy došlo k celoštátnej unifikácii verejnej správy.⁴⁸

Pozornosť československej spoločnosti, a tým aj nami sledovaných národných výborov sa po celkovom oslobodení štátu v máji 1945 a v nasledujúcich mesiacoch potom sústreďovala najmä na vyrovnanie sa s predošlými vojnovými režimami. Tu opäť zaujímali národné výbory veľmi dôležité miesto, lebo boli „v prvej línii“ politického preverovania štátnych a verejných zamestnancov, či vydávania všadepotrebných osvedčení o národnej, štátnej a ľudovodemokratickej spoľahlivosti. K tomu v polovici mája 1945 po prijatí retribučného nariadenia SNR pribudla tiež starosť o vytvorenie a fungovanie miestnych či okresných ľudových súdov a zabezpečenie podpory celému procesu súdneho vyrovnanie sa s ľudáckym režimom a pronacistickými vojnovými previneniami. Do právomocí národných výborov patrili najmä personálne otázky senátov ľudových súdov. A zvlášť okresné národné výbory k tomu ešte aj menovali a odvolávali príslušných okresných i miestnych ľudových súdov i predsedov a obžalobcov miestnych ľudových súdov na návrh podriadených miestnych národných výborov.⁴⁹

Inou formou vyrovnávania sa so šesťročným obdobím Slovenského štátu a ovládnutím značnej časti slovenského hospodárstva, vrátane živností, Nemcami, Maďarmi a ľudáckymi protežantmi, bolo znárodňovanie a prevádzanie podnikov pod tzv. národné správy. Národné výbory mali rozhodujúce slovo pri určovaní národných správcov, ktorí mali dočasne viesť skonfiškované podniky a živnosti. Samozrejme sa takéto rozhodovanie nezaobišlo bez typického slovenského rodinkárstva, stranického uprednostňovania a pod. Už na jednom z prvých plenárnych zasadnutí SNR v oslobodenej Bratislave na to upozorňoval demokrat Štefan Kočvara, ktorý videl riešenie v tom, aby sa o udeľovaní národného správcovstva v obciach rozhodovalo na okresnej a nie na miestnej úrovni. Tak mal byť zabezpečený väčší predpoklad objektívnosti a vyhnutie sa príliš blízkych väzieb medzi členmi miestnych národných výborov a žiadateľmi

47 *Sbírka zákonů a nařízení státu československého*, r. 1945, č. 3.

48 ŽATKULIAK, Jozef. Počiatkový vývoj národných výborov na Slovensku (1945 – 1948). In: KOKOŠKOVÁ, Zdeňka, KOCIAN, Jiří, KOKOŠKA, Stanislav, eds. *Československo na rozhraní dvou epoch nesvobody*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny, 2005, s. 185 – 186.

49 KUFČÁK, Emil. Národné výbory na Slovensku v rokoch 1945 – 1946. *Slovenská archivistika*, roč. 21, 1986, č. 1, s. 20.

o pridelenie správcovstva.⁵⁰ Jeho stranický kolega Jozef Styk sa na tom istom zasadnutí pléna SNR zasa nepriamo vo svojom vystúpení obával o príliš jednostranné stranické obsadzovanie národných správ. Požadoval najskôr reorganizáciu národných výborov na základe všeobecných, rovných a tajných volieb (čím predpokladal nárast zastúpenie DS v národných výboroch a zníženie dominancie komunistov v nich) a až potom mali národné výbory rozhodovať o národných správcoch.⁵¹

Politicko-stranická situácia v národných výboroch v lete 1945 jasne vravela v prospech komunistov. Slovensko sa v tom čase skladalo zo 79 okresov. Z toho v 13 boli iba okresné správne komisie (t. j. nevolené, ale iba poverením vnútra – ovládaným KSS – menované správne orgány), lebo sa v nich nachádzalo veľké percento maďarského obyvateľstva, ktoré stratilo po vojne občianske politické práva a nemohlo voliť národné výbory. Zo štandardných 66 okresných národných výborov mali komunisti v auguste väčšinu v 43, polovicu v 16 a menšinu iba v 7. Pritom až v 48 okresoch boli predsedami okresných národných výborov príslušníci KSS.⁵² Aj keď presnými počtami reprezentantov DS a KSS v národných výboroch v lete 1945 za celé Slovensko nedisponujeme, pre ilustráciu aspoň obraz zo 14 okresov východného Slovenska. Pritom je treba si uvedomiť, že ide o oblasti, kde pred vojnou tradične dominoval, skôr agrárnici a komunisti mali minimálne pozície: do leta 1945 tu bolo v národných výboroch 1 765 členov za KSS a 1 404 za DS.⁵³

Formálnym, ale v mnohých ohľadoch aj praktickým zavŕšením prvotného povojnového formovania národných výborov, bol ich celoslovenský zjazd v Banskej Bystrici, signifikantne na prvé výročie Slovenského národného povstania 28. augusta 1945. Zúčastnilo sa ho 672 delegátov národných výborov zvolených na nedávnych okresných konferenciách národných výborov v nedeľu 19. augusta.⁵⁴ Okrem pracovného zasadnutia delegátov národných výborov, kde sa mali prerokovať najdôležitejšie otázky a problémy samotných národných výborov, celospoločensky najdôležitejším bolo schvaľovanie nových členov SNR a slovenských poslancov Dočasného národného zhromaždenia, ktorých mali formálne zvoliť práve zástupcovia národných výborov. Takže prvé revolučné obdobie povojnovej SNR a fakticky celého Slovenska mala ukončiť voľba nových zákonodarných orgánov, v ktorej mali mať hlavné slovo práve reprezentanti národných výborov, keďže tí už boli volení vo voľbách národných výborov v obciach, takže disponovali relatívne jasným mandátom od „ľudu“. Samozrejme, že politické strany neprenehávali voľbu nových členov SNR na ľubovôľu delegátov národných výborov – takú mieru demokracie nezažívalo Slovensko ani v omnoho liberálnejších dobách 20. storočia – ale fakticky mali delegáti národných výborov iba en block slávnostne potvrdiť predom prerokovanú a vedeniami komunistov i demokratov

50 Stenografický zápis 4. schôdze SNR z 5. 6. 1945. Bratislava: Slovenská národná rada, 1945, s. 12 – 13.

51 Stenografický zápis 4. schôdze SNR z 5. 6. 1945. Bratislava: Slovenská národná rada, 1945, s. 15.

52 BARNOVSKÝ, Michal. *Na ceste k monopolu moci. Mocenskopolitické zápisy na Slovensku v rokoch 1945 – 1948*. Bratislava: Archa, 1993, s. 60 – 61.

53 ŽATKULIAK, J. *Počiatkový vývoj národných výborov na Slovensku (1945 – 1948)*, s. 187.

54 ŽATKULIAK, J. *Počiatkový vývoj národných výborov na Slovensku (1945 – 1948)*, s. 187.

odobrenú kandidátku na členov SNR. Napriek teda tomuto fakticky obmedzenému mandátu zjazdu národných výborov šlo ale vo vnútornom vývoji národných výborov o veľmi dôležitú udalosť. Prvýkrát sa takto početne a na takej významnej úrovni stretli zástupcovia stoviek národných výborov z celého Slovenska, ktorí mali možnosť diskutovať a vypočuť si rady, názory a usmernenia od popredných predstaviteľov rezortu Povereníctva vnútra, ktorí mali celoslovensky na starosti práve inštitúciu národných výborov ako zložku zjednotenej štátnej a verejnej správy.

Pracovné zasadnutie vo veľkej dvorane Národného domu v Banskej Bystrici otvoril 28. augusta o 9.00 svojím referátom Ladislav Šimovič (KSS), prednosta II. oddelenia Povereníctva vnútra, pod ktoré spadali aj národné výbory. Vo svojom referáte vyzdvihol demokratizáciu všetkej verejnej správy prostredníctvom národných výborov: „*Ustanovizeň národných výborov znamená [...] dôsledné uskutočnenie požiadavky, aby v obci, okrese, štáte mal ľud na vykonávanie štátnej a verejnej správy nielen vplyv, ale aby túto správu mal sám vo svojich rukách, aby ju vykonával.*“ Skritizoval totalitárne praktiky v samospráve počas ľudáckeho režimu i byrokratické oklieštenie medzivojnovovej československej samosprávy. Naopak, podľa neho národné výbory „*fakticky vládnu. Majú v rukách všetku moc samosprávnú a na širokom úseku sú v rámci platných zákonov aj orgánmi správy verejnej a štátnej. V tejto svojej právomoci nielen že nie sú národné výbory obmedzované dajakým byrokratickým úradníkom, ale naopak, byrokratický aparát národným výborom slúži ako ich výkonný orgán...*“. Logicky v línii dobovej či straníckej propagandy označil národné výbory za jeden z najdôležitejších a najväčších výdobytkov obnovenej Československej republiky a najpodstatnejší prvok ľudovej demokracie. Okrem chvál národných výborov a ich členov sa ale nevyhol ani ich kritike, aj keď premyslene vravel vždy iba o niektorých národných výboroch alebo členoch národných výborov, ktorí sa akoby výnimočne vymykali z drvice väčšiny riadne a správne fungujúcich nových orgánov zjednotenej lokálnej správy. Apeloval na rýchlu a okamžitú výmenu všetkých, ktorí nie sú v národných výboroch „*politicky alebo pracovne na výške*“, lebo robia vlastným inštitúciám zlý obraz, čo potom zneužíva reakcia na útoky voči samotnému inštitútu národných výborov. Medzi najzávažnejšie nedostatky niektorých národných výborov a ich členov označil Šimovič uprednostňovanie osobných záujmov pred obecnými či všeobecnejšími ľudovými a spoločenskými záujmami. Preto vyzýval k dôslednej očiste národných výborov ako od oportunistov a prospechárov, ale tiež od národne či štátne nespoľahlivých, nečestných či necharakterných. Týchto mali nahradiť najmä „*osvedčení ilegálni pracovníci, dobrovoľci, partizáni, politickí väzni a všetci tí, ktorí v súvislosti s naším povstaním činne osvedčili svoje republikánske a demokratické zmýšľanie!*“⁵⁵

Ďalej vo svojom referáte kritizoval, že ľudia na národné výbory iba nadávajú, ale neprevádzajú takmer žiadnu kontrolu národných výborov, aj keď to od nich zákon priam očakáva. Šimovič doslova vyzýval, aby národné výbory problémy obce riešili na zvolaných verejných schôdzach občanstva, aby sa občianstvo permanentne vyjad-

55 ŠIMOVIČ, Ladislav. Referát na pracovnom zasadnutí národných výborov v Banskej Bystrici dňa 28. augusta 1945. Bratislava: Povereníctvo pre veci vnútorné, 1945, s. 5 – 10.

rovalo k činnosti a práci národných výborov. Kritizoval stav, kedy sa národné výbory po voľbách akoby uzavru do seba a už iba „vládnú“, bez vypočutia „vôle ľudu“. Zračila sa v tom vtedajšia snaha „ľudovodemokraticky“ korigovať tie rozhodnutia národných výborov, ktoré by príliš nekorešpondovali s cieľmi a politikou komunistickej strany. Rovnakej kritike sa nevyhli ani „byrokrati“ v službách národných výborov, ktorí sa údajne nevedeli zmieriť s tým, že im má teraz po vojne „rozkazovať“ ľuďom zvolený robotník či roľník a podkopávajú autoritu funkcionárov národných výborov, ak neovládajú ako oni zákony či administráciu.⁵⁶

Na druhej strane si ale ako predstaviteľ Povereníctva vnútra, teda nadradeného orgánu národných výborov, neodpustil kritiku akoby aj do vlastných stranických radov, keď pranieroval svojvôľu niektorých národných výborov a nerešpektovanie nadriadených štátnych orgánov a inštitúcií.⁵⁷ Práve tento „nešvár“ národných výborov, vedených príliš suverénnymi a večne revolučne naladenými komunistami, bol často biľagovaný aj v tlači Demokratickej strany.⁵⁸ Šimovičova kritika však súzvučila s tou demokratickou iba vonkajškovo. Jemu vadilo najmä to, že sa nerešpektovali občas, napr. smernice vydávané samotným Povereníctvom vnútra, ktoré komunisti pevne ovládali. Lokálni radikáli KSS v národných výboroch tak svojim ignorovaním pokynov „zhora“, t. j. z povereníctva, fakticky torpédovali taktiku vedenia KSS, ktorá umne lavírovala medzi revolučnosťou a stabilizovanou zákonnosťou tak, ako to najviac vyhovovalo dlhodobej komunistickej stratégii získania spoločenského vplyvu a moci. Tam, kde by narazila „vôľa ľudu“ reprezentovaná KSS na problémy zo strany demokratov, sa fakticky radilo byť revolučným. Naopak vtedy, kedy sa už podarilo presadiť nariadením SNR alebo komunistami ovládanými štátnymi orgánmi nejaké už „revolučné“ (ergo prokomunistické) riešenie problému, mali komunisti v lokálnej správe fakticky striktné sledovať pokyny nadriadených štátnych orgánov. Takto otvorene sa to, samozrejme, na nijakom pódii či referáte neobjavilo, ale prepojenie medzi Šimovičovým referátom, konaním mnohých komunistov v národných výboroch a celkovou politikou a praxou KSS vytvárali práve takúto realitu.

Ďalším neprehliadnuteľným implementovaním politiky KSS do usmerňovania či riadenia národných výborov bola Šimovičom prezentovaná idea, že národné výbory nemajú byť iba koalíciou komunistov a demokratov, ale že v národných výboroch majú byť zastúpené „všetky záujmové nepochitické organizácie“.⁵⁹ Na prvý pohľad veľmi liberálna a demokratická tendencia mala však skôr iba jednostranný politický

56 ŠIMOVIČ, L. *Referát na pracovnom zasadnutí národných výborov v Banskej Bystrici dňa 28. augusta 1945*, s. 11 – 16.

57 ŠIMOVIČ, L. *Referát na pracovnom zasadnutí národných výborov v Banskej Bystrici dňa 28. augusta 1945*, s. 17 – 18. A tieto Šimovičove slová neostali iba v rovine slovných apelov na slávnostnom pracovnom zjazde v Banskej Bystrici. Napríklad už 7. 9. 1944 musel úradne v mene povereníka vnútra výrazne upozorniť národné výbory a správne komisie, aby nezasahovali do personálnych otázok štátnych úradníkov. Konkrétne malo ísť najmä o sťažnosti Povereníctva SNR pre financie, že okresné národné výbory vydávajú zamestnancom finančnej stráže menovacie dekréty, svojvoľne ich pozbavujú miesta a podobne, pričom toto je iba v právomoci príslušného povereníctva. Povedané rečou zákona: „národný výbor spravuje v obvode svojej pôsobnosti všetky verejné záležitosti, pokiaľ nie sú spravované iným verejným orgánom.“ ŠA Banská Bystrica, f. ONV BB, šk. č. 6.

58 URSÍNÝ, Ján. *Cesta demokratickej strany*. Bratislava: Ústredný sekretariát DS, 1945, s. 12 – 13. Komu patrí právomoc nad slobodou osobnou a majetkovou. *Čas*, 3. 8. 1945, č. 85, s. 1.

59 ŠIMOVIČ, L. *Referát na pracovnom zasadnutí národných výborov v Banskej Bystrici dňa 28. augusta 1945*, s. 19.

cieľ. Keďže komunisti ovládali väčšinu vedení týchto oficiálne nepolitických záujmových spoločenských organizácií (odbojári, odbory, kultúrne zväzy a pod.), a to ako v celoslovenských centrálnych, tak aj na lokálnej úrovni, kooptáciou týchto záujmových organizovaných „neustranníkov“ do národných výborov by ich komunisti úplne ovládli. Elegantly by tak zmazali stupňujúce sa volanie demokratov po reorganizovaní národných výborov tak, aby v nich bolo zastúpenie oboch strán paritné, resp. aby korešpondovalo so straníckymi pomermi zistenými novými voľbami národných výborov.

Po vstupnom Šimovičovom referáte nasledovala diskusia k ním načrtnutým otázkam. Z nej vyplynulo ako nepochopenie viacerých ideí referátu a utápanie sa mnohých predstaviteľov národných výborov v malicherných lokálnych problémoch, ktoré sa na takomto stretnutí nedali riešiť. Na druhej strane ale niektoré Šimovičove odporúčania boli otvorene zamietnuté ako nereálne, ako napr. predstava, že by sa otázka očisty národných výborov prejednávala na verejnej schôdzi. Kritike neušlo ani samotné Povereníctvo vnútra za to, že nepripravilo ešte všetky potrebné smernice ohľadom podriadenosti a funkcionality medzi miestnymi a okresnými národnými výbormi na jednej a poverenstvami či inými štátnymi orgánmi na strane druhej. Niektorí delegáti zjazdu sa sťažovali na zasahovanie politických strán do práce a rozhodovania národných výborov. Mnohí brojili za rýchlejšiu a radikálnejšiu spoločenskú očistu (najradšej by už všetkých, na ktorých boli podané žaloby na ľudových súdoch, videli odsúdených a mimo akéhokoľvek spoločenského vplyvu...). Ozývali sa tiež hlasy za paritné zastúpenie demokratov s komunistami až do doby, pokiaľ neprebehnú nové lokálne voľby do národných výborov. Občasne sa prízvukovala nutnosť odstránenia z národných výborov všetkých, ktorí nemajú dostatočný morálny kredit (napr. viackrát súdne trestaní okrem politických previnení). Tieto kritické hlasy ukazovali, že napriek istej dominancii KSS na zjazde, predstavitelia DS už neboli zastrašení (ako v prvých týždňoch a mesiacoch po prechode frontu) a otvorene prejavovali svoje názory na svojich komunistických partnerov/oponentov v národných výboroch.

Tak či onak sa však väčšina diskusií viedla ohľadom celospoločenskej očisty. Na jednej strane Dr. Brúha z Povereníctva vnútra pranieroval samotné národné výbory za malú aktivitu pri zriaďovaní a práci retribučného súdnictva. Na druhej strane Dr. Kunoši ešte razantnejšie pritvrdil o otázke radikálnosti očisty, keď prečítal časť rezolúcie politických väzňov, ktorá žiadala prakticky všetkých štátne a politicky nepreverených internovať v pracovných táboroch, ktoré by spravovali bývalí politickí väzni či odbojári. Dokonca sa požadovalo postaviť pred ľudový súd aj tých, ktorí by intervenovali za odsúdených retribučným súdnictvom. Celú túto sľubne sa rozbiehajúcu agitáciu za rázne a nekompromisné vysporiadanie sa s minulým režimom a jeho predstaviteľmi musel paradoxne utlmiť samotný Ladislav Šimovič, lebo v diskusii sa začali riešiť tiež chúlостivé otázky ohľadom toho, ako je, napr. možné, že lokálne nepreverený funkcionár sa namiesto spoločenskej degradácie ocitne vo funkcii na povereníctve a pod. Rovnako nepríjemné pre politikov vo funkciách na Povereníctve vnútra bolo odrážať mnohé výčitky voči vedeniu a regionálnym sekretariátom politických strán za to, že oni najviac intervenujú za obvinených ľudovými súdmi. Vrcholom všeobecných kritik povereníctiev a vedení politických strán bola požiadavka (aj keď skôr ojedinelá),

aby samotní delegáti mohli zasahovať do predloženej kandidátky k voľbám do SNR a Dočasného národného zhromaždenia.⁶⁰

Takto narýchlo ukončená diskusia o národných výboroch mala svoju dohru aj pri voľbe či skôr schvaľovaní kandidátky za členov novej SNR, ktorá sa uskutočnila v tých istých priestoroch o 15.00. Po slávnostných prejavoch Gustáva Husáka, Jozefa Lettricha a českých hostí sa pristúpilo k samotnému hlasovaniu. To sa síce väčšinovo vyslovilo za predloženú kandidátku (paritne dohodnutú medzi KSS a DS), ale nebolo možné nepočuť tiež hlasné protesty niektorých komunistov („*Toto není demokracie, nepřijímáme hlasování. Takto nám to v Žiline nehovorili! Nesúhlasíme s tím! Komunisti žádají většinu!...*“), ktorých musel mierniť až nový predseda KSS a podpredseda vlády Viliam Široký.⁶¹

Na záver zjazdu ešte Ladislav Novomeský prečítal deklaráciu zjazdu, ktorá bola následne väčšinou delegátov zjazdu schválená. Deklarácia v úvode vyzdvihla ako slovenský odboj či obeť, ktoré sa priniesli československej slobode a demokracii v Povstaní, tak aj nové riešenie slovensko-českého pomeru na základe národnej rovnoprávnosti. Nasledovala pochvala národných výborov za všetko, čo zvládli doteraz v spravovaní krajiny počas Povstania, pri oslobodzovaní či po prechode frontu pri rekonštrukcii krajiny. Deklarácia prezentovala národné výbory ako „*nezvratný dôkaz politickej zrelosti a nevyčerpatelných tvorivých síl nášho ľudu. Národné výbory dokázali, že náš nadaný ľud sa horúčkovo učí a rýchle sa naučí dobre spravovať veci verejné a štátne.*“ Deklarácia sa vzápätí urgentne vyslovovala za realizáciu národnej a spoločenskej očisty, v rámci ktorej sa prízvukovala tiež nutnosť urýchlenej očisty od preukázateľne nelojálneho maďarského obyvateľstva, vrátane výmeny obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom. Ohľadom očisty od ľudáckeho režimu a jeho popredných predstaviteľov sa spomínalo požadovanie uvoľnenia západnými veľmocami zatknutých ľudáckych lídrov. Nechýbali ani apely k znárodneniu priemyslu či bánk a prevodu pozemkového vlastníctva z rúk nelojálnych menšín a kolaborantov do vlastníctva „ľudu“.⁶²

Vyššie uvedené návrhy či odporúčania spomínané v Šimovičovom referáte pre delegátov národných výborov mali napokon čiastočne aj svoje praktické riešenie. Napríklad v otázke zapojenia sa spoločenských organizácií do práce národných výborov sa napokon prijalo kompromisné riešenie, zohľadňujúce ako pôvodné požiadavky KSS (predostierané najmä prostredníctvom petícií Zväzu slovenských partizánov), tak aj zamietavý postoj DS. Napokon sa zástupcovia odbojových zväzov (najmä partizáni), odborov či iných masových záujmových organizácií mohli podieľať na práci v národných výboroch, ale iba ako prizvaní účastníci zasadnutí jednotlivých komisií národných výborov.⁶³ Nemali teda nijaké hlasovacie či rozhodovacie právo. Ale ani záverečná deklarácia zjazdu národných výborov v Banskej Bystrici neostala

60 A MSNP, neusporiadané. Zápisnica zo zasadnutia delegátov národných výborov v Banskej Bystrici, 28. 8. 1945.

61 A MSNP, neusporiadané. Zápisnica zo zasadnutia delegátov národných výborov v Banskej Bystrici, 28. 8. 1945.

62 *Národné výbory*, 1. 1. 1945, č. 2, s. 9 – 10.

63 KUFČÁK, E. Národné výbory na Slovensku v rokoch 1945 – 1946, s. 14.

politicky, najmä k dobru komunistov, nevyužitá. Klement Gottwald aj Július Ďuriš ju obratne využívali voči oponentom širšie poňatého znárodňovania vo vláde, lebo argumentovali práve tým, že aj zástupcovia ľudu na Slovensku, t. j. predstavitelia národných výborov zhromaždených na zjazde v Banskej Bystrici, sa postavili dôrazne za požiadavku zásadného znárodnenia.⁶⁴

Zjazdom národných výborov v Banskej Bystrici v predvečer prvého výročia SNP sa teda ukončila prvá etapa povojnového formovania národných výborov ako nových orgánov zjednotenej štátnej správa a samosprávy. Po zjazde sa začala nová éra nielen v živote národných výborov, ale v celej slovenskej, resp. československej spoločnosti, ktorá sa začala pripravovať na mocensky takmer osudové voľby v roku 1946. Na ich základe sa vytvorili nielen nové najvyššie zákonodarné orgány SNR a Ústavodarné národné zhromaždenie, ale lokálne došlo k reorganizácii národných výborov na základe lokálnych výsledkov volieb, či už na miestnej alebo okresnej úrovni. Boj medzi demokratmi a komunistami o postavenie a zloženie národných výborov v mesiacoch pred parlamentnými voľbami, či naopak po voľbách, je už ale výrazne iným príbehom, než aký sme sledovali na predošlých stranách...

National Committees as new local authorities (1944 – 1945)

The study deals with the origin, establishment, formation and changes that national committees went through as new integrated bodies of state administration and self-government from the Slovak National Uprising till the first whole-Slovak congress of national committees. It notes the initial ideas and attempts to create revolutionary national committees in the resistance, and through their legal activity in the uprising, it gets to the core of the work. It consists of a description, analysis and evaluation of the post-war national committees until the end of the first stage of their post-war activities. In addition to examining their competences and practice, it focuses mainly on the political aspects of their composition and activity.

64 JECH, Karel, KAPLAN, Karel. *Dekréty prezidenta republiky 1940 – 1945. Dokumenty. Časť II.* Brno: Doplněk, 1995, s. 536 – 540.

V znamení diskontinuity (národné výbory na ceste ku komunistickému režimu)

Ondrej Podolec

Miestna správa tvorí jeden zo základných komponentov správy štátu a zároveň je jej základným stupňom na úrovni obcí, miest (prípadne ich mestských častí), či vyšších územných celkov. Aj v absolutisticky, či autoritatívne riadených krajinách bývajú jej orgány obvykle kreované aspoň čiastočne samosprávne so súčasnou rôznou mierou právomoci centrálnych orgánov štátnej správy zasahovať do ich zloženia a činnosti.

Formovanie jej povojnového charakteru na Slovensku (v Československu) do značnej miery korelovalo s vývojom politického systému na úrovni najvyšších ústavných orgánov i politického režimu. Prechodné obdobie rokov 1945 – 1948 bolo charakteristické rôznymi formami autoritatívnych zásahov štátnej moci a politickým zápasom v rámci obmedzeného politického spektra, bez politickej opozície. Vyznačovalo sa tiež nejednotným (a často aj nie úplne jednoznačným) právnym základom existencie a pôsobenia príslušných orgánov miestnej správy, pričom sa systém i jeho právna úprava na Slovensku úplne odlišovala od ostatných častí československého štátu. K ich unifikácii došlo až uzákonením krajského zriadenia necelý rok po nastolení komunistického režimu.

Ocharaktere budúcej povojnovej miestnej správy sa pritom rozhodovalo už počas druhej svetovej vojny – ako v domácom, tak aj exilovom prostredí. Na Slovensku sa v rokoch 1944 – 1945 spočiatku uplatňovalo revolučné kreovanie národných výborov, bez uskutočnenia riadnych volieb.

Prvá skupina národných výborov vznikla v podobe orgánov domáceho odboja ešte pred vypuknutím Slovenského národného povstania (SNP), pričom väčšinou až po prvom septembri 1944 pristúpili v príslušnej obci aj k prevzatíu moci od úradujúceho starostu a obecného výboru¹. Po svojom vzniku teda pôsobili najprv ako miestne bunky odboja, v ktorých boli zastúpené jeho obidve spolupracujúce politické zložky. Ich vzájomný pomer väčšinou závisel od miestnych špecifik, pričom komunisti využívali lepšie kvalitatívne (odboj organizovaný vo všetkých regiónoch krajiny už od roku 1938) i kvantitatívne predpoklady. Komunistická strana Slovenska (KSS) pri

1 Bližšie pozri zákon č. 171/1943 Sl. z. o zmenách v samospráve obcí.

presadzovaní koncepcie revolučného prevzatia moci na miestnej úrovni nenarazila u druhej zložky odboja na výraznejší odpor.² Podľa jej interných komunistických obežníkov³ mal vznik „národných revolučných výborov“ prebiehať v ich réžii a ako zakladatelia mali moderovať (či regulovať) zastúpenie ďalších zložiek protifašistického odboja – vždy však len do tej miery, aby sa zachovala ich dominancia („Každopádne dbaj o to [...] aby väčšinu v ňom mala K.S.⁴ Na iné riešenie nepristupuj, maj na zreteli, že sme v morálnej i číselnej prevahe.“). Zo svojich radov mali delegovať „najschopnejších“, pričom pri výbere členov z iných politických smerov mala byť hlavným kritériom ochota k spolupráci s komunistickou stranou („podľa možností nám naklonených“). Už v tejto fáze odboja uplatňovali taktiku ovplyvňovania diania v ostatných politických stranách prostredníctvom svojich exponentov, ktorá vyvrcholila februárovým prevratom v roku 1948 („Našich ľudí, ktorí boli predtým v iných stranách, snažte sa delegovať za ich bývalé strany do NRV.⁵ Takto pod rúškom príslušnosti k tým dotýčným stranám dosiahneme nenápadne prevahu.“). Národné výbory mali byť pripravené „pri prevrate“ prevziať „administratívnu, hospodársku a zabezpečovaciu moc“.

Formálna diskontinuita správnych orgánov (t. j. vytvorenie nových revolučných výborov) nebola po Vianočnej dohode spornou otázkou, hoci viac zvýhodňovala komunistickú stranu. Mnohí príslušníci občianskeho odboja totiž po „pohltení“ stredoprávnych parlamentných politických strán Hlinkovou slovenskou ľudovou stranou (HSLS) v roku 1938⁶ disponovali pozíciami v oficiálnych inštitúciách podliehajúcich bratislavskej vláde.

Až do momentu vystúpenia z ilegality národné výbory v zásade nemali ambíciu prevziať funkcie miestnej správy. V tejto fáze fungovali paralelne popri orgánoch štátom kontrolovaného správneho systému Slovenskej republiky. Ten zahŕňal aj obecné zriadenie sformované na základe správnej reformy z rokov 1943 – 1944⁷ a vyššie územné celky vo forme veľzúp z roku 1939.⁸ V obciach mimo povstaleckého územia

2 URSÍNY, Ján. *Spomienky na Slovenské národné povstanie*. Liptovský Mikuláš: Tranoscius, 1994, s. 62; tiež: SYRNÝ, Marek. *Slovenskí komunisti v rokoch 1939 – 1944. Náčrt dejín Komunistickej strany Slovenska v odboji a v Povstaní*. Banská Bystrica: Belianium, Múzeum SNP, 2013, s. 62.

3 Obežník V. ilegálneho ústredného vedenia KSS o dopĺňaní a stabilizovaní straníckych kádrov, vytváraní národnorevolučných výborov a o formovaní bojových skupín. In: CHREŇOVÁ, Júlia, ed. *Dokumenty k dejinám Komunistickej strany na Slovensku 1938 – 1944. II. Júl 1941 – august 1944*. Bratislava: Ústav marxizmu-leninizmu ÚV KSS, 1988, dokument č. 216, s. 973 – 975. Tiež: Obežník V. ilegálneho ústredného vedenia KSS o organizovaní a úlohách národnorevolučných výborov v jednotlivých fázach národnooslobodzovacieho boja a o úlohách miestnych straníckych vedúcich pri ich utváraní. In: CHREŇOVÁ, J., ed. *Dokumenty k dejinám Komunistickej strany na Slovensku 1938 – 1944. II. Júl 1941 – august 1944*, dokument č. 217, s. 975 – 977.

4 Komunistická strana.

5 Národných revolučných výborov.

6 LETZ, Róbert. Hlinkova Slovenská ľudová strana (pokos o syntetický pohľad). In: LETZ, Róbert, MULÍK, Peter, BARTLOVÁ, Alena, eds. *Slovenská ľudová strana v dejinách 1905 – 1945*. Martin: Matica slovenská, 2006. Tiež: PODOLEC, Ondrej. *Medzi kontinuitou a diskontinuitou... Politický systém Slovenskej republiky 1939 – 1945*. Bratislava: Atticum, 2014, s. 101 – 108.

7 PODOLEC, Ondrej. Postavenie obecnej samosprávy na Slovensku v rokoch 1938 – 1945. *Historický časopis*, roč. 51, 2003, č. 4, s. 647 – 668.

8 PODOLEC, Ondrej. Obnova župného zriadenia v roku 1939. In: ROGULOVÁ, Jaroslava, HERTEL, Maroš, eds. *Adepo-*

v tejto forme pôsobili až do prechodu frontu, pričom osobitné podmienky vládli v časti okupovanej po (prvej) Viedenskej arbitráži horthyovským Maďarskom.

Druhá skupina národných výborov vznikala spontánne na povstaleckom území v septembri a októbri 1944. Tendencia k ich vytvoreniu väčšinou závisela od miestnych podmienok, resp. politických a sociálnych pomerov jednotlivých obciach.

Ďalšia časť národných výborov vznikla až na základe smernice (výzvy) povstaleckej Slovenskej národnej rady (SNR). Pred obnovením Československa mohla SNR aplikovať svoje právne normy ohľadom vzniku národných výborov len na časti územia Slovenska, ktoré reálne mocensky (resp. vojensky) ovládala. Právna úprava postavenia národných výborov na povstaleckom území bola výslednicou politických rozporov a štátoprávnej improvizácie, ktoré odzrkadľovalo niekoľko často nejasne formulovaných noriem prevažne podzákonnej povahy. Na prípravu komplexnejších právnych predpisov so silou zákona už z dôvodu rýchleho vývoja udalostí nezostal SNR (resp. Povereníctvu pre veci vnútorné) dostatok času.

Hranica medzi úradnou kontinuitou a diskontinuitou bola často veľmi úzka. Napríklad príslušné smernice SNR boli distribuované na tlačive Župného úradu Pohronskej župy, pričom jeho názov bol prečiarknutý a prepísaný na SNR... Napriek formálnej diskontinuite orgánov miestnej správy, sa pritom často uplatnila kontinuita personálna. V niektorých obciach splnili príkaz nového nadriadeného orgánu len rutinne a namiesto existujúcich obecných správnych orgánov úradne vytvorili miestny národný výbor.⁹ Pritom možno konštatovať, že v oblastiach, ktoré boli viac vzdialené od centra Povstania, malo ich zakladanie často len veľmi formálny charakter. Pri porovnaní personálneho zloženia pôvodného a revolučného správneho orgánu je zrejmé, že personálne zloženie národných výborov sa v početných prípadoch len minimálne líšilo od bývalých obecných výborov.¹⁰ Napríklad vo viacerých oblastiach krupinského okresu vznikali takéto miestne národné výbory často až na podnet okresného náčelníka, vykonávajúceho ako výkonný orgán príkazy okresného národného výboru. Toto konštatovanie vyznieva ešte viac paradoxne, keď si uvedomíme, že obecné orgány, ktoré mali byť nahradené, boli integrálnou súčasťou dovtedy vládnuceho režimu. Boli totiž kreované na základe reformy obecnej správy v rokoch 1943 – 1944, pričom z príslušnej legislatívy vyplývalo, že členmi dovtedajších obecných orgánov sa v zásade mohli stať len členovia legálne pôsobiacich politických strán, t. j. HSLS, resp. strán národnostných menšín – Deutsche Partei a Magyar Párt.¹¹ Viaceré miestne národné výbory sa ani nestihli oficiálne ustanoviť, keďže dramatický vývoj udalostí na hranici území reálne mocensky ovládaných banskobystriickou SNR a bratislavskou vládou

ti moci a úspechu. Etablovanie elit v moderných dejinách. Bratislava: Veda, 2016, s. 303 – 314.

9 Štátny archív Banská Bystrica – pobočka Banská Bystrica, fond OÚ Banská Bystrica, k. 136. Štátny archív Banská Bystrica – pobočka Zvolen, fond OÚ Zvolen, k. 244. Štátny archív Banská Bystrica – pobočka Zvolen, fond OÚ Krupina, k. 89.

10 Štátny archív Banská Bystrica – pobočka Zvolen, fond OÚ Zvolen, k. 244. Štátny archív Banská Bystrica – pobočka Zvolen, fond OÚ Krupina, k. 89.

11 PODOLEC, O. Postavenie obecnej samosprávy na Slovensku v rokoch 1938 – 1945, s. 647 – 668.

bol často rýchlejší ako príslušná administratívna procedúra.¹² Z hľadiska ďalšieho vývoja vznikajúcich národných výborov bolo kľúčovou otázkou ich politické zloženie. Presný pomer medzi dvoma zložkami protifašistického odboja nevymedzovalo ani jedno z príslušných nariadení. Napríklad nariadenie 7/1944 Zb. nar. SNR hovorí o „*zástupcoch všetkých ideových smerov*“,¹³ nariadenie z 27. 9. 1944 zasa vylučovalo na etnickom princípe Maďarov a Nemcov, no zároveň pripúšťalo menovanie členov rozpustenej HSLS, pokiaľ sa v nej v minulosti príliš neangažovali a súčasne aktuálne prislúchali k jednému z politických krídel Povstania.¹⁴

Vyššie citované interné smernice KSS svedčia o jednotnej komunistickej koncepcii revolučného prevzatia moci na centrálnej, regionálnej i miestnej úrovni. Ich prioritou bola inštitucionálna i personálna diskontinuita s medzivojnovým ústavným a správnym systémom. Ovládnutie nových revolučne kreovaných orgánov totiž bolo omnoho jednoduchšie ako prenikanie do inštitúcií obsadených úradníckym aparátom zloženým z exponentov predošlých režimov. V medzivojnovnej štátnej správe, či súdnictve, totiž komunisti nemali takmer žiadne zastúpenie a veľmi málo ich pôsobilo aj v orgánoch územnej samosprávy. Hoci išlo o priamo volené orgány, v ich prípade mohla československá štátna správa využiť ustanovenia príslušného zákona, ktoré umožňovali z politických príčin „vetovať“ kreovanie starostov obcí a v krajnom prípade aj rozpustiť zvolené zastupiteľstvá.¹⁵ Medzivojnovým československým establišmentom totiž boli komunisti ako politická strana (vrátane jej oficiálnej ideológie) vnímaní ako ohrozenie aktuálneho politického systému a demokratického politického režimu, keďže sa ani netajili priamym prepojením, resp. subordinačným postavením voči sovietskemu komunistickému režimu (ako príklad stačí spomenúť legendárne výroky Klementa Gottwalda pri prejave v pléne Poslaneckej snemovne Národného zhromaždenia z 21. 12. 1929: „*Říkáte konečně, že jsme pod komandem Moskvy a že si tam chodíme pro rozum [...] my jsme stranou československého proletariátu a naším nejvyšším revolučním štábem je skutečně Moskva. A my se chodíme do Moskvy učit, víte co? My se od ruských bolševiků do Moskvy chodíme učit, jak vám zakroutiti krk. A vy víte, že ruští bolševici jsou v tom mistry!*“)¹⁶ Medzivojnová medzinárodná izolácia Sovietskeho zväzu teda korelovala s izoláciou komunistov v rámci vnútornej česko-

12 Štátny archív Banská Bystrica – pobočka Zvolen, fond OÚ Zvolen, k. 244. Štátny archív Banská Bystrica – pobočka Zvolen, fond OÚ Krupina, k. 89.

13 Štátny archív Banská Bystrica – pobočka Zvolen, fond OÚ Zvolen, k. 244. (SNR – Povereníctvo pre veci vnútorné č. 7/1944 Obecné výbory, úprava pre organizovanie).

14 Štátny archív Banská Bystrica – pobočka Zvolen, fond OÚ Zvolen, k. 244. (SNR – povereníctvo pre veci vnútorné č. 339/1944. Smernice pre organizáciu miestnych a okresných národných výborov).

15 PODOLEC, O. Postavenie obecnej samosprávy na Slovensku v rokoch 1938 – 1945, s. 647 – 668.

16 Spoločná česko-slovenská Digitálna parlamentná knižnica. Národné zhromaždenie 1929 – 1935, Poslanecká snemovňa, záznam zo schôdze, Stenoprotokol ze schůze č. 7, 21. 12. 1929. [online]. [cit. 2021-05-10]. Dostupné na: <https://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=36485>

slovenskej politiky, hoci paradoxne práve Benešova zahraničná politika tieto bariéry okolo ZSSR postupne prelamovala.¹⁷

Zatiaľ, čo na domácom slovenskom odbojovom poli nenarazili komunistické „diskontinuitné“ koncepcie povojnovej správy na výraznejší odpor u nekomunistických partnerov, oveľa väčší zápas o podobu povojnovej správy sa zvädzal na pôde zahraničného odboja – medzi Londýnom a Moskvou. Z hľadiska komunistami preferovanej diskontinuity bolo aj v tomto prípade kľúčovou otázkou neprevzatie dovtedajších inštitúcií s ich etablovaným úradníckym aparátom. To bolo aj hlavnou príčinou principiálneho odmietnutia personálnej a inštitucionálnej kontinuity s predchádzajúcimi správnymi orgánmi v Slovenskej republike z rokov 1939 – 1945 i v Protektoráte Čechy a Morava, pričom z väčšej časti v skutočnosti išlo o bývalý medzivojnový československý správny aparát. S blížiacim sa koncom vojny sa medzi Moskvou a Londýnom viedla polemika i o budúcej podobe československej verejnej správy. Koncepcie českých nekomunistických politických strán smerovali maximálne k modifikácii krajinského zriadenia alebo k úplnému poštátneniu miestnej samosprávy, pričom aj v tom prípade malo ísť len o prechodný stav, pokiaľ sa situácia v štáte neskonsoliduje.¹⁸

Na londýnsku požiadavku „*prísne ústavných pomerov*“ reagoval za komunistov napríklad Jan Šverma, podľa ktorého mali byť národné výbory revolučným orgánom nielen z hľadiska kreovania, ale aj výkonu správy. Mali uskutočniť „*čistku verejnej správy*“ a okamžite začať budovať jej nový aparát, tiež „*očistu súdneho aparátu*“ vrátane kreovania zvláštnych ľudových súdov, ako aj konfiškovať hospodárske podniky (uvažovať na ne verejnú správu).¹⁹

Kľúčovú rolu národných výborov ako nástroja v ďalšom politickom boji potvrdil aj predseda Komunistickej strany Československa Klement Gottwald: „*Národné výbory sú hlavnou arénou politického boja. Tam práve zápasíme o vedenie národa so svojimi skrytými i otvorenými protivníkmi.*“²⁰

Na rokovaníach s Benešom v decembri 1943 v Moskve (pri príležitosti jeho návštevy spojenej s podpísaním československo-sovietskej zmluvy) predložili komunisti exilovému prezidentovi svoju komplexnú koncepciu politického systému v povojnovej republike. Jeho základom mali byť revolučne utvorené národné výbory, ktoré mali postupne zdola nahor vytvárať vyššie orgány – na úrovni okresu a krajiny až po dočasné národné zhromaždenie (ktoré bolo neskôr podľa tohto modelu aj naozaj vy-

17 PODOLEC, Ondrej. Pohľady zo Slovenska na československo-sovietsku zmluvu z roku 1935. In: LETZ, Róbert, PODOLEC, Ondrej, ROGULOVÁ, Jaroslava, VAŠŠ, Martin, eds. *Slováci vo víre tridsiatych rokov. Druhé desaťrocie Československej republiky*. Bratislava: Literárne informačné centrum, 2014. s. 262 – 265; PODOLEC, Ondrej. Zahraničná politika na historickej križovatke. In: LETZ, Róbert, PODOLEC, Ondrej, ROGULOVÁ, Jaroslava, VAŠŠ, Martin, eds. *Slováci vo víre tridsiatych rokov. Druhé desaťrocie Československej republiky*. Bratislava: Literárne informačné centrum, 2014. s. 259 – 261. KLIMEK, Antonín. *Velké dějiny země koruny české. Svazek XIV. 1929 – 1938*. Praha – Litomyšl: La-dislav Horáček, Paseka, 2002. s. 293 – 302.

18 Národní archiv Praha, fond MV-L, k. 117, 118, 119 a 120, tiež: Archiv Masarykova ústavu Praha, fond EB I. k. 139, tiež: LAŠTOVIČKA, B. *V Londýně za války. Zápasy o novou ČSR 1939 – 1945*, s. 562 – 572.

19 LAŠTOVIČKA, B. *V Londýně za války. Zápasy o novou ČSR 1939 – 1945*, s. 367.

20 LAŠTOVIČKA, B. *V Londýně za války. Zápasy o novou ČSR 1939 – 1945*, s. 562 – 565.

tvorené).²¹ Prezident Beneš sa na moskovských rokovaníach v decembri 1943 správal voči komunistom veľmi ústretovo, keď dal najavo, že sa s komunistickým návrhom nového systému miestnej správy rámcovo stotožňuje.²²

Súbežne túto koncepciu presadzovali aj zástupcovia komunistickej strany v londýnskom exile predovšetkým prostredníctvom tzv. socialistického bloku (tvorili ho komunisti, sociálni demokrati a národní socialisti). Jej ťažiskové body sa im neskôr podarilo presadiť aj do vyhlásenia „košickej“ vlády z apríla 1944, ktoré tiež vyzývalo na utváranie národných výborov, pričom stanovilo aj rámcové zásady ich kreovania a činnosti. Napríklad počet ich členov nemal prevyšovať dovtedajšie zastupiteľstvá, revolučné orgány sa mali riadiť len legislatívou vydanou prezidentom a vládou a medzi prvé neodkladné úlohy malo patriť zabezpečenie poriadku, či zaistenie osôb považovaných za kolaborantov, vrátane ich majetku.²³ Príslušný ústavný dekrét prezidenta republiky z decembra 1944 (ktorý rámcovo zodpovedal výsledku Benešových rokovaní s vedením Komunistickej strany Československa v Moskve) sa zrodil po veľmi dlhej príprave vyvolanej ostrými politickými rozpormi v tejto otázke. Národné výbory napokon označoval len za dočasné orgány podriadené vláde, navyše ich právomoci ešte neboli tak široko vymedzené ako v neskoršej povojnovej legislatíve. Beneš do dekrétu doplnil aj článok o osobitnej správe národnostne zmiešaných území („okresy s obyvateľstvom štátné nespolehlivým“) prostredníctvom správnych komisií.²⁴

Moskovské rokovania zástupcov štyroch povolených českých (oficiálne československých) politických strán o programe povojnovej Fierlingerovej „košickej“ vlády v marci 1945 boli napokon úspešným zavŕšením snáh komunistov o presadenie „diskontinuitného“ modelu miestnej správy. Na druhej strane treba povedať, že s výnimkou osobitnej šiestej kapitoly riešiacej česko-slovenské vzťahy, práve príslušná piata kapitola vládneho programu bola tou, kde kládli nekomunistické strany komunistom najväčší odpor.²⁵ Hoci samotnú existenciu národných výborov ako nového modelu správy trvalého charakteru sa už žiadna zo strán neodvážila na moskovskej pôde spochybniť, ich budúce postavenie sa aspoň čiastočne snažili udržať v rámcoch stanovených vyššie spomínaným dekrétom prezidenta republiky. Národní socialisti sa napríklad stavali proti možnosti umožniť kandidatúru aj nestraníkom a rovnako sa postavili aj proti myšlienke imperatívneho mandátu. Je príznačné, že s výnimkou presadenia niektorých kompromisnejších formulácií so svojimi námietkami neuspeli.

21 LAŠTOVIČKA, B. *V Londýně za války. Zápasy o novou ČSR 1939 – 1945*, s. 311 – 332. Tiež: KLIMEŠ, Miloš, LESJUK, Petr, MALÁ, Irena, PREČAN, Vilém, eds. *Cesta ke Květnu. Vznik lidové demokracie v Československu do února 1948. 1. svazek – vznik lidové demokracie v Československu do února 1948*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1965, dok. č. 2, s. 40 – 59.

22 BENEŠ, Edvard. *Paměti. Od Mnichova k nové válce a k novému vítězství*. Praha: Orbis, 1947, s. 408, 409. Porovnaj: LAŠTOVIČKA, B. *V Londýně za války. Zápasy o novou ČSR 1939 – 1945*, s. 367.

23 DARÁŠ, Milan, KARTOUS, Peter, SLOBODA, Elo. *Národní výbory. Opora socialistické demokracie*. Bratislava: Obzor, 1985, s. 42.

24 Ústavní dekrét prezidenta republiky č. 18/1944 Úř. věst. čsl.

25 LAŠTOVIČKA, B. *V Londýně za války. Zápasy o novou ČSR 1939 – 1945*, s. 493 – 553.

Okrem inštitucionálnej podoby národných výborov sa komunistom podarilo presadiť aj sovietsky model správy v podobe zásad fungovania týchto nových orgánov správy, z ktorých vychádzala aj ich vnútorná štruktúra. Prvou z nich bola kumulácia zákonodarnej a výkonnej funkcie v jednom orgáne, t. j. že volení zástupcovia ľudu zákony nielen prijímajú, ale ich aj vykonávajú. V československom prípade k tejto kumulácii došlo len na úrovni všetkých stupňov miestnej správy, pričom pri najvyšších ústavných orgánoch bolo ponechané ich formálne oddelenie (podľa novej filozofie však už nešlo o „*delbu moci*“ ale len „*delbu práce*“). Hybridný charakter nového typu správnych orgánov verejnej správy a „*ľudovej moci*“ tiež spočíval v spojení samosprávy a štátnej správy.²⁶

Druhou zásadou bol imperatívny mandát volených poslancov, t. j. teoretická možnosť ich permanentnej kontroly a odvolania – oficiálne sa ním mala odbúrať „*odtrhnutosť poslancov od ľudových mäs*“ medzi voľbami. V politickej praxi však bola skôr potenciálnym nástrojom kontroly vládneho režimu nad príslušným orgánom.

Pre komunistické režimy sovietskeho typu bola charakteristická aj zásada tzv. dvojitej podriadenosti orgánov, t. j. popri horizontálnej podriadenosti výkonného (úradníckeho) aparátu zložke volenej (resp. zastupiteľskej) sa uplatňovala (a v praxi aj dominovala) vertikálna podriadenosť orgánov na nižšom stupni správy orgánom (spravidla výkonným) na vyššom stupni (tzv. demokratický centralizmus).

Vyššie spomínané zásady boli uplatňované aj vo väčšine krajín tvoriaceho sa sovietskeho bloku.²⁷ K viacerým spoločným znakom patrí aj spôsob ich kreovania. Orgány miestnej správy totiž neboli demokraticky volené, ale vytvorené revolučne, pričom sa často neskôr transformovali na orgány, ktoré vznikali tzv. voľbami podľa komunistických zákonov. Po nastolení komunistických režimov sa kládol dôraz aj na „*triedny charakter*“ ich štruktúry, personálneho obsadenia i činnosti.²⁸ Na druhej strane vymedzenie kompetencií a hierarchické usporiadanie nových správnych orgánov v podobe národných výborov do značnej miery kopírovalo podobu bývalej miestnej správy za prvej Československej republiky. Výsledok moskovských rokovaní bol pretavený aj do príslušných častí Košického vládneho programu, ktorý svojou spoločenskou záväznosťou presahoval rámec programového vyhlásenia povojnovej koalícnej československej vlády.²⁹ Podobne, ako v prípade diskontinuity najvyšších ústavných orgánov (napríklad exilová vláda Jána Šrámka sa z Londýna vracala v stave demisie), sa teda aj v prípade národných výborov nakoniec takmer v plnej miere realizovala predstava komunistickej strany.³⁰

26 LAŠTOVIČKA, B. *V Londýně za války. Zápasy o novou ČSR 1939 – 1945*, s. 345 – 378.

27 Národní archiv Praha, fond Právnícká komise ÚV KSČ, k. 290. Porovnaj: SIKORA, Stanislav. *KSČ a národní výbory na Slovensku v začiatkoch socialistickej výstavby (1948 – 1954)*. Bratislava: Pravda. 1989, s. 10 – 26.

28 Národní archiv Praha, fond Právnícká komise ÚV KSČ, k. 290.

29 *Košický vládní program. Program nové československé vlády Národní fronty Čechů a Slováků*. Praha: Svoboda, 1974.

30 KLIMEŠ, M., LESJUK, P., MALÁ, I., PREČAN, V., eds. *Cesta ke Květnu*, s. 35 – 39.

Vo svojom improvizovanom prejave na konferencii funkcionárov KSS 8. apríla 1945 v Košiciach teda mohol predseda Komunistickej strany Československa Klement Gottwald triumfálne vyhlásiť: *„Česká ani slovenská buržoazie se dnes nemohou opírat o žádnou z těch právních, ústavních i státních institucí, které si vytvořila do Mnichova. A nemůže navazovat ani na předmnichovskou vládu a předmnichovský parlament. Nemá pevné ústavní instituce, které by mohla ovládat a jejíž pomocí by mohla vládnout [...] na rozdíl od jiných emigrantských vlád si naše československá zahraniční vláda nenese nic takového, oč by se mohla opírat. [...] Státní rada byla zásluhou našich soudruhů rozpuštěna. Vláda, jejíž trosky přijely do Košic, musela ve vlaku podat demisi, ještě na sovětské půdě, a z těch, kdo udržují kontinuitu, zůstal jediný Beneš.“*³¹

V roku 1945 boli revolučne kreované národné výbory na najnižšom stupni (obce a mestá), pričom následne sa vytvárali národné výbory vyšších stupňov delegovaním zástupcov zdola nahor. Kde neboli miestne národné výbory vytvorené spontánne, mala byť zorganizovaná ich aklamačná voľba. Za striktným presadzovaním zásady vylúčenia osôb označených za kolaborantov z aktívneho i pasívneho volebného práva sa skrýval aj úmysel účelovo využiť toto vágne obvinenie na vyradenie čo najväčšieho množstva nekomunistov z kandidatúry do národných výborov. Personálna kontinuita správneho aparátu sa tak paradoxne stala komunistickým nástrojom (resp. vhodnou zámkou), keďže mnohí príslušníci medzivojnových politických strán zostali vo svojich úradoch pôsobiť aj po Mníchove 1938.

Podobne, ako v iných oblastiach právneho poriadku, platil v prvých povojnových rokoch i v oblasti správy na Slovensku, resp. v českých krajinách právny dualizmus. V oboch častiach obnoveného Československa mali správne orgány z hľadiska aplikácie vyššie uvedených zásad síce veľmi podobný charakter (išlo o revolučne kreované národné výbory ako hybridné správne orgány), no vychádzali z rozdielneho právneho základu. V Čechách to boli dekréty prezidenta republiky (resp. neskôr legislatíva produkovaná celoštátnymi ústavnými orgánmi) a na Slovensku nariadenia Slovenskej národnej rady. K unifikácii systému a právnej úpravy miestnej správy došlo až po nastolení komunistického režimu zavedením jednotného krajského zriadenia od začiatku roku 1949, pričom samotná existencia národných výborov bola už predtým zakotvená v novej ústave z mája 1948.

Z hľadiska územnosprávneho členenia krajiny bola v októbri 1945, v českých krajinách obnovená územná organizácia krajinského zriadenia, pričom na čele pôvodných územných celkov už stáli príslušné národné výbory.³² Župná úroveň správy na Slovensku, zavedená (resp. obnovená) v roku 1939, bola úplne zrušená.³³ Zároveň ale

31 LAŠTOVIČKA, B. *V Londýně za války. Zápasy o novou ČSR 1939 – 1945*, s. 562 – 572.

32 Dekrét prezidenta republiky č. 121/1945 Zb.; Nariadenie vlády č. 4/1945 Zb.

33 Nariadenie Slovenskej národnej rady č. 96/1945 Zb. n. SNR zo dňa 23. augusta 1945 o niektorých opatreniach, súvisiacich so zrušením župnej samosprávy; Nariadenie Predsedníctva Slovenskej národnej rady zo dňa 6. marca 1945 č. 9/1945 Sb. n. SNR o určení obvodov a sídel niektorých okresov.

bol zachovaný tradičný trojstupňový model miestnej správy, tentoraz však v podobe obec – okres – povereníctvo.

Povoynové národné výbory na Slovensku spočiatku vznikali opäť podľa osobitných nariadení SNR. Výzvu na vytváranie národných výborov obsahoval už Manifest Slovenskej národnej rady zo 4. februára 1945, ktorý takýmto legislatívne neštandardným spôsobom normatívne zakotvil spôsob ich vzniku ako aj ich úlohy v oblasti obnovy základnej infraštruktúry, ochrany majetku, zabezpečenia zásobovania obyvateľstva, či personálnej „očisty“, resp. eliminácie „zradcov národa“.³⁴ Prostredníctvom nariadení SNR z apríla 1945 sa tak štruktúra národných výborov aspoň v rámci Slovenska čiastočne zjednotila.³⁵

Volebné právo do národných výborov bolo hybridom „prvorepublikovej“ tradície a nových „diskontinuitných“ prvkov zodpovedajúcich novému „socializujúcemu“ režimu Tretej republiky – s viacerými autoritatívnymi prvkami a bez politickej opozície. Podobne, ako pri kreovaní najvyšších ústavných orgánov, sa „tradične“ odvíjalo od štátneho občianstva, pričom jeho novými prvkami bolo zohľadňovanie národnostnej príslušnosti a „*politickej spoľahlivosti*“. V konečnom dôsledku teda prislúchalo československým štátnym občanom českej, slovenskej a ukrajinskej národnosti, ktorí dosiahli vek 18 rokov a zároveň bolo výslovne odobraté osobám, ktoré sa podľa vágne formulovaných kritérií mali skompromitovať spoluprácou s politickým režimom z rokov 1938 – 1945. Prvé miestne národné výbory (MNV) ako správne orgány najnižšieho stupňa, boli kreované prostredníctvom verejnej (aklamačnej) voľby, ktorá sa obvykle konala na zhromaždení občanov. Okresné národné výbory (ONV) boli kreované prostredníctvom delegačnej voľby zástupcami jednotlivých MNV.

Popri inštitucionálnom charaktere národných výborov ako novovytvorených správnych orgánov, ktorých vznik preferovala najmä komunistická zložka domáceho odboja, bola ďalšou kľúčovou otázkou miera reprezentatívnosti zastúpenia jednotlivých politických smerov. V rámci prechodného politického režimu Národného frontu mohli v rámci slovenského politického systému pôsobiť len dve politické strany, ktoré hrali vedúcu úlohu v Slovenskom národnom povstaní, t. j. KSS a Demokratická strana (DS). Neskôr, tesne pred parlamentnými voľbami v roku 1946, boli politickým rozhodnutím povolené ďalšie dve strany, ktorým však chýbala reálna politická základňa a z nej vychádzajúci početnejší elektorát. Voličov najsilnejšej slovenskej medzivojnovnej strany (HSLS) spájal s DS predovšetkým spoločný odpor voči komunistickej strane a jej ideológii, pričom mnohí jej zástupcovia na miestnej úrovni participovali pod vlajkou DS už na vzniku prvých národných výborov. Po nepovolení vzniku samostatnej kresťansko-demokratickej strany napokon DS tento elektorát po tzv. aprílovej dohode pred parlamentnými voľbami v roku 1946 absorbovala.

34 DARÁŠ, M., KARTOUS, P., SLOBODA, E. *Národné výbory. Opora socialistickej demokracie*, s. 46, 47.

35 SIKORA, S. *KSČ a národné výbory na Slovensku v začiatkoch socialistickej výstavby (1948 – 1954)*, s. 21.

Pri voľbách do jednotlivých miestnych národných výborov komunistická strana väčšinou naplno využila vyššie spomínaný faktor, že namiesto transformácie existujúceho správneho aparátu bol kreovaný úplne nový orgán. Ďalším zvýhodňujúcim faktorom bol jej organizačný i inštitucionálny náskok. Naopak DS sa od jesene 1945 usilovala o stanovenie zásady kogentného paritného politického zastúpenia v národných výboroch podľa vzoru najvyšších slovenských národných orgánov, čo sa jej však do volieb v roku 1946 nepodarilo dosiahnuť. Aklamačný volebný akt pritom často v prospech KSS ovplyvňovali aj príslušníci Červenej armády.³⁶ Požiadavku na priame a tajné voľby do národných výborov DS dôrazne formulovala aj na svojom zjazde v júli 1945 v Martine a neskôr v decembri toho istého roku požadovala zrealizovanie politického zastúpenia v nich. Povereníctvo vnútra však v januári 1945 konanie takýchto volieb výslovne zakázalo. Väčšinové zastúpenie v národných výboroch si tak komunisti väčšinou udržali až do volebnej jari 1946.³⁷

Úradnícky aparát správnych orgánov mohol byť prevzatý len čiastočne – ako súčasť administratívnych úradov národných výborov, pričom bývalí obecní úradníci museli spĺňať podmienku „*politickej a národnej spoľahlivosti*“. Takýmto spôsobom bol vytvorený faktický zárodok budúcich unifikovaných národných výborov skladajúcich sa z volenej (zastupiteľskej) a výkonnej („úradníckej“) zložky. Novinkou v systéme slovenskej miestnej správy, ktorá vychádzala z vyššie spomínanej komunistickej koncepcie správy, bolo zavedenie imperatívneho mandátu, ktorý sa neskôr fakticky stal nástrojom kontroly vládnuceho komunistického režimu nad ním nominovanými poslancami.³⁸

Proces konštituovania národných výborov na Slovensku v podstate uzavrel Celoslovenský zjazd národných výborov v Banskej Bystrici v auguste 1945.³⁹ Namiesto riadnych volieb boli prostredníctvom delegátov národných výborov kreované aj najvyššie orgány štátnej moci na Slovensku i v slovenské zastúpenie v celoštátnych orgánoch. „Dokonštituovaná“ tak bola SNR i delegovaná väčšina slovenských poslancov do dočasného celoštátneho parlamentu (Dočasného národného zhromaždenia). Po politickej dohode DS a KSS o paritnom zastúpení malo aklamačné hlasovanie delegátov o kandidátnej listine dvoch vládnučích politických strán len formálny charakter.⁴⁰

Rola národných výborov bol kľúčová aj pri aplikácii politických rozhodnutí, ktoré mali v prvých povojnových rokoch kľúčový celospoločenský význam. V závislosti

36 SYRNÝ, Marek. *Slovenskí demokrati '44 – 48. Kapitoly z dejín Demokratickej strany na Slovensku v rokoch 1944 – 1948*. Banská Bystrica: Múzeum Slovenského národného povstania, 2010, s. 190.

37 ŽATKULIAK, Jozef. Počiatkový vývoj národných výborov na Slovensku (1945 – 1948). In: KOKOŠKOVÁ, Zdeňka, KOCIAN, Jiří, KOKOŠKA, Stanislav, eds. *Československo na rozhraní dvou epoch nesvobody. Sborník z konference k 60. výročí konce druhé světové války*. Praha: Národní archiv; Ústav pro dlouhodobé dějiny AV ČR, 2005, s. 188.

38 Zákon č. 280/1949 Zb. o krajskom zriadení. Tiež: Štátny archív Banská Bystrica – pobočka Zvolen, fond OÚ Zvolen, k. 244, Štátny archív Banská Bystrica – pobočka Zvolen, fond OÚ Krupina, k. 89.

39 Ústavní dekret presidenta republiky č. 18/1944 Úř. věst. čsl. O zjazde národných výborov v Banskej Bystrici pozri: *Národné výbory*, roč. 1, 1945, č. 2, s. 3 – 10.

40 BARNOVSKÝ, Michal. *Na ceste k monopolu moci. Mocenskopolitické zápasy na Slovensku v rokoch 1945 – 1948*. Bratislava: Archa, 1993, s. 58. LETZ, Róbert. *Slovensko v rokoch 1945 – 1948. Na ceste ku komunistickej totalite*. Bratislava: Ústredie slovenskej kresťanskej inteligencie, 1994, s. 24.

od svojho politického zloženia mohli na miestnej úrovni účinne ovplyvňovať napríklad realizáciu znárodnenia, konfiškácie majetkov (resp. uvalenia národných správ), či činnosť retribučného súdnictva.

Reálny odraz preferencií obyvateľstva v rámci príslušného územného obvodu sa do politického zloženia národných výborov premietol až po ich takzvanej obnove v roku 1946. K novému prerozdeleniu poslaneckých mandátov podľa výsledku čias-točne slobodných volieb do Ústavodarného národného zhromaždenia v príslušnej obci alebo meste došlo na základe nariadenia Slovenskej národnej rady č. 92/1946 Zb. nar. SNR. Národné výbory tým získali podstatne väčšiu legitimitu voleného správneho orgánu. Tento spôsob kreovania, resp. transformácie národných výborov, bol pôvodne plánovaný ako dočasný, pričom priame voľby sa mali uskutočniť už v nasledujúcom roku.⁴¹

Možnosť získať mandát člena (poslanca) národného výboru bol na rozdiel od predchádzajúcich revolučných spôsobov kreovania vyhradený už len pre kandidátov povolených politických strán, ktoré sa zúčastnili na parlamentných voľbách. Na podanie kandidátnych listín mali okresné organizácie strán mesačnú lehotu od vydania nariadenia (do 17. 8. 1946) v prípade okresných národných výborov a o niečo dlhšiu lehotu (do 5. 9. 1946) pri miestnych národných výboroch. Kandidatúra sa viazala na československé štátne občianstvo, aktívne volebné právo v parlamentných voľbách v roku 1946 (podľa zákona č. 28/1946 Zb. a vládneho nariadenia 36/1946 Zb.) a bydlisko v územnom obvode príslušného národného výboru. Komunistická strana vo viacerých prípadoch proti kandidátom DS účelovo zneužívala ustanovenia príslušnej právnej úpravy, podľa ktorého nesmelo byť voči nim vedené trestné konanie v rámci retribučného súdnictva. Keďže sa vylúčenie dotýkalo nielen právoplatného odsúdenia, ale aj prebiehajúceho prípravného konania (resp. vyšetrovania), umožňovalo účelovým otvorením vyšetrovania vylúčiť potenciálneho kandidáta z volebného procesu. Nariadenie obsahovalo podrobný výpočet inštitúcií z čias Slovenskej republiky (1939 – 1945),⁴² členstvo v ktorých bolo prekážkou získania mandátu v národnom výbore. Z tejto prekážky sa bolo možné „vyviniť“ len neskoršou účasťou v domacom alebo zahraničnom odboji alebo ak išlo o prípad, že dané osoby boli „*do nich vyslané*

41 SIKORA, S. *KSC a národné výbory na Slovensku v začiatkoch socialistickej výstavby (1948 – 1954)*, s.23.

42 Príslušný zákon vylučoval kandidatúru bývalých poslancov Snemu Slovenskej republiky, ministrov vlády Slovenskej republiky a Štátnej rady. Ďalej nemohli kandidovať: konceptní úradníci zastupiteľských úradov v zahraničí; funkcionári, dôstojníci a poddôstojníci Hlinkovej gardy, „aktívne sa prejavujúci funkcionári“ Hlinkovej slovenskej ľudovej strany, dôstojníci a rotmajstri v Domobrane slovenskej armády (aj v prípadoch, keď sa predtým zúčastnili na Slovenskom národnom povstaní alebo na partizánskych bojoch); členovia Rodobrany alebo pohotovostných oddielov alebo vybraných úderných jednotiek Hlinkovej gardy alebo dozorcovia koncentračných táborov a pracovných táborov, členovia Hlinkovej mládeže z povolania, príslušníci Ústrednej štátnej bezpečnosti alebo gestapa; členovia akýchkoľvek nemeckých alebo maďarských fašistických strán a organizácií; aktívne sa prejavujúci členovia Slovensko-nemeckej spoločnosti alebo Nemeckej akadémie alebo iných spolkov, majúcich za cieľ akúkoľvek spoluprácu s Nemcami, členovia Hlinkovej slovenskej ľudovej strany alebo Hlinkovej gardy, ak boli zároveň arizátormi živností, podnikov alebo rôznymi funkcionármi nemeckých alebo nemecko-slovenských obchodných spoločností, bánk, podnikov, a iných inštitúcií; členovia orgánov územnej správy; velitelia, veliteľskí čakatelia a ďalej slúžiaci Slovenskej pracovnej služby; funkcionári záujmových združení Slovenskej pracujúcej pospolitosti alebo osoby, ktoré pôsobili v Protektoráte Čechy a Morava a podľa vládneho nariadenia č. 36/1946 Zb. mohli byť vylúčení z aktívneho volebného práva.

ilegálnymi protifašistickým organizáciami“. Členstvo v Hlinkovej slovenskej ľudovej strane, Hlinkovej garde a v Hlinkovej mládeži nebolo samo o sebe prekážkou kandidatúry. Stalo sa ňou len v spojení s vyššou funkciou, jej „aktívnym prejavovaním“, či napríklad arizáciou. Naopak, účasť na arizácii majetku nebola prekážkou, pokiaľ zároveň nešlo o bývalého člena Hlinkovej slovenskej ľudovej strany. Aj tento spôsob kreovania, mal z hľadiska svojej demokratickosti výrazné limity. Voličovi napríklad neumožňoval hlasovať za konkrétneho kandidáta, čo je obzvlášť dôležité pri správe na najnižšej miestnej úrovni. Kreačný mechanizmus tiež znemožňoval nezávislú kandidatúru mimo obmedzeného spektra povolených politických strán.

V zmysle existujúceho legislatívneho dualizmu bol analogický proces rekonštrukcie národných výborov v Čechách a na Morave upravený nariadením vlády č. 120/1946 Zb. z 27. 5. 1946.

Po komunistickom prevrate vo februári 1948 už stratila relevanciu otázka kto v konkrétnom miestnom národnom výbore politicky dominuje. Existujúce národné výbory sa v prvej fáze nastolenia nového politického režimu stali podobne ako všetky orgány verejnej správy, štátne a spoločenské organizácie predmetom tzv. očisty. Následne bol uzákonený unifikovaný systém správy plne zodpovedajúci komunistickým režimom sovietskeho typu.

Zatiaľ, čo malý „slovenský február“ v podobe jesennej politickej krízy 1947 do činnosti národných výborov dramatickejšie nezasiahol, rozsiahlym zmenám, t. j. politickým čistkám od „reakčných živlov“ došlo až počas februárových udalostí. Samozvané akčné výbory národných výborov začali uplatňovať vyššie spomínaný princíp imperatívности mandátu a uzurpovali si právo v mene voličov pozbavovať členstva (mandátu) občanov, ktorých nový režim nepovažoval za dostatočne lojálnych. Vzhľadom na volebné výsledky z roku 1946 a z neho vyplývajúce postavenie Demokratickej strany v národných výboroch boli zásahy akčných výborov na Slovensku výraznejšie ako v Čechách. Prevažná väčšina okresných národných výborov bola nahradená dočasnou správou a z 3 341 miestnych národných výborov zostalo len 1 136.⁴³

Národné výbory boli základom aj pre trvalý a jednotný systém správy komunistického Československa, ktorý bol konštituovaný na prelome rokov 1948 a 1949. Základom jeho právnej úpravy boli ustanovenia novej ústavy z roku 1948, ktorá zakotvila ich výlučnosť v systéme miestnej správy, trojstupňový model (obec / mesto – okres – kraj) i všeobecné zásady ich postavenia a činnosti, ktoré boli rovnaké na všetkých troch stupňoch.⁴⁴ Základom príslušnej právnej úpravy sa stal zákon o krajskom zriadení z roku 1948,⁴⁵ ktorý upravil najmä postavenie a činnosť základného stupňa komunistickej správy – krajských národných výborov, pričom oblasť národných výborov

43 SIKORA, S. *KSČ a národné výbory na Slovensku v začiatkoch socialistickej výstavby (1948 – 1954)*, s. 51.

44 Ústavný zákon č. 150/1948 Zb. Ústava Československej republiky.

45 Zákon č. 280/1949 Zb. o krajskom zriadení.

nižších stupňov bola komplexne právne upravená vládnyimi nariadeniami z rokov 1949 a 1950.⁴⁶

Takto upravený systém správy fungoval bez výraznejších zmien (s výnimkou územnosprávneho členenia) až do pádu komunistického režimu v roku 1989. Jeho „volená“ zložka bola kreovaná rovnakým formálnym aktom potvrdzovania naoktrojovaných kandidátov Národného frontu ako v prípade najvyšších ústavných orgánov – komunistických parlamentov.

In the sign of discontinuity (national committees on the road to the communist regime)

The study deals with the development of national committees in Slovakia, which were new bodies of local administration. It analyses their creation as a manifestation of discontinuity with the administrative system of the First Czechoslovak Republic. They were mainly promoted by the Communist Party of Czechoslovakia, which was not involved in the government until then. This new system of administration functioned until the fall of the communist regime in 1989.

46 Vládne nariadenie č. 139/1949 Zb. Tiež: Vládne nariadenie č. 14/1950 Zb.

Ovládanie národných výborov komunistickou stranou po roku 1954

Martin Halmo

Náčrt vývoja národných výborov od ich vzniku do roku 1954

Korene vzniku národných výborov (NV) ako orgánov verejnej správy¹ siahajú do obdobia II. svetovej vojny, keď na slovenskom povstaleckom území prevzala moc Slovenská národná rada (SNR). Vtedy ešte „revolučné národné výbory“ (RNV), konštituované v obciach, mestách a okresoch, uchopili moc v oblasti verejnej správy v podmienkach prebiehajúceho Povstania.² Takmer všetci predsedovia okresných RNV boli z radov Komunistickej strany Slovenska (KSS), ktorá mala vo všetkých RNV väčšinové zastúpenie a rozhodujúcim spôsobom ovplyvňovala ich činnosť.³ Snahu KSS a súčasne aj Komunistickej strany Československa (KSČ) zakotviť NV ako trvalé orgány štátnej moci sa podarilo v Košickom vládnom programe, podľa ktorého čoskoro prišlo aj k právnej úprave nariadením SNR č. 26/1945 Zb. Ním boli NV povýšené na miestne orgány štátnej moci a verejnej správy, čím definitívne zanikla jej dvojkoľajnosť, v podobe zrušenia dovtedy existujúcich obecných a obvodných notárskych úradov, okresných a župných úradov.⁴ V obciach a mestách vznikli Miestne národné výbory (MNV), ktoré boli priamo podriadené Okresným národným výborom (ONV), a tieto podliehali Zboru povereníkov. V dôsledku povojnového vývoja si KSS túto väčšinu udržala⁵ prakticky až do volieb do Ústavodarného národného zhromaždenia konaných v máji 1946. Národný front (NF) Čechov a Slovákov na svojom

1 V celom článku hovoríme o národných výboroch v zmysle orgánov verejnej, resp. štátnej správy. Pojem NV existoval v iných súvislostiach už skôr.

2 Činnosť revolučných národných výborov treba vnímať v kontexte vojnových udalostí. Okrem zabezpečovania štandardných záležitostí verejnej správy zabezpečovali aj mobilizáciu a zásobovanie povstaleckej armády a partizánskych oddielov, kontrolu výroby, likvidovali starý štátny aparát, rozpúšťali ľudácke organizácie, zavádzali správu nad majetkom kolaborantov a i. Zriaďovali si aj vlastné ozbrojené milície z radov miestnych občanov, ale aj žandárskych zborov, ktoré sa pridali na stranu Povstania. ŠKODA, Václav. *Národní výbory – základné orgány jednotné státní moci v ČSSR*. Praha: Svoboda, 1975, s. 19 – 20. Pozri aj: NIKODÝM, Dušan. *Národné výbory – najširšia organizácia pracujúcich*. Bratislava: Osveta, 1962, s. 7 – 8.

3 ŠKODA, V. *Národní výbory – základné orgány jednotné státní moci v ČSSR*, s. 21.

4 ŠKODA, V. *Národní výbory – základné orgány jednotné státní moci v ČSSR*, s. 35.

5 V lete 1945 existovalo na Slovensku 66 okresných národných výborov (ONV), KSS mala väčšinové zastúpenie v 43, v 16 polovičné a v 7 menšinové. V 48 okresoch boli predsedami ONV komunisti. V ďalších okresoch s prevahou maďarského obyvateľstva pôsobili tzv. okresné správne komisie. VARTÍKOVÁ, Marta, ed. *Komunistická strana Slovenska. Dokumenty z konferencií a plén 1944 – 1948*. Bratislava: Nakladateľstvo Pravda, 1971, s. 899, citované podľa PEŠEK, Jan. *Komunistická strana Slovenska. Dejiny politického subjektu I*. Bratislava: Veda, 2012, s. 26.

zasadnutí v Prahe 17. apríla 1946 rozhodol, že do jedného mesiaca po voľbách budú SNR a Zbor povereníkov rekonštruované na základe volebných výsledkov,⁶ ktoré sa analogicky premietnu aj do zloženia NV, čo znamenalo väčšinu pre Demokratickú stranu.⁷ Hoci celoštátne komunisti získali v Ústavodarnom národnom zhromaždení najviac mandátov, na Slovensku sa museli konfrontovať s odlišnou situáciou, než nastala v českých krajinách. Voľby 1946 tak predchádzali silnej politickej kríze, ktorá v konečnom dôsledku viedla k centralizácii politickej moci a oslabeniu slovenských národných orgánov. Naplno prepukla na jeseň 1947 a stala sa tak akousi „slovenskou generálkou“ pražských udalostí z februára 1948. Zloženie NV a ich vývoj v tomto období tak predstavovali zrkadlový odraz udalostí odohrávajúcich sa na celoslovenskej, resp. celoštátnej úrovni.⁸

Prelom rokov 1948 a 1949, na základe novej Ústavy Československej republiky a z nej vychádzajúceho Kroměřížského programu reorganizácie štátnej správy, prišiel so sebou zmenu územnosprávneho usporiadania, resp. jej dokonštituovanie na troch stupňoch: obec – okres – kraj.⁹ Zákom č. 280/1948 Zb. začali od 1. januára 1949 v šiestich krajoch na Slovensku svoju činnosť Krajské národné výbory (KNV).¹⁰ Zostupne tak v oblasti štátnej správy vznikla štruktúra KNV – ONV – MNV/MsNV.¹¹ Popri nich existovali aj iné, špecifické typy NV, ktorých existencia mala rôzne trvanie a ich účel, pôsobnosť a názov sa postupne menili, príp. zanikli. Týkalo sa to hlavne Jednotných národných výborov (skr. JNV),¹² ktoré fungovali do roku 1954 a NV fungujúcich v Prahe, v Bratislave a v iných veľkých či významnejších mestách.¹³ MNV/MsNV boli podriadené ONV, ten sa zodpovedal KNV, ktorý podliehal vláde. Vnútnú organizáciu mali rovnakú, samozrejme, s rozdielnym počtom poslancov, pričom vymenovávanie do funkcií podliehalo schváleniu NV vyššieho stupňa.

Pri komplexnom pohľade na vývoj NV na Slovensku je dôležitým medzníkom rok 1954, kedy bol prijatý súbor zákonov, vrátane ústavného, zjednocujúcich dovte-

6 Voľby na Slovensku vyhrala Demokratická strana so 62 % hlasov, KSS získala 30,37 %, Strana slobody 3,73 % a Strana práce 3,11 %. *Statistická príručka Československej republiky*. Praha: Státní úřad statistický, 1948, s. 105.

7 RYCHLÍK, Jan. *Češi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty 1914 – 1992*. Praha: Vyšehrad, 2015, s. 298.

8 Keďže cieľom tohto článku je priblížiť mocenské ovládanie NV komunistickou stranou po roku 1954, nebudeme sa hlbšie zaoberať mapovaním politického vývoja, ku ktorému je dostupné množstvo literatúry.

9 V histórii Slovenska sa tak prvýkrát ako územnosprávna správna jednotka objavuje kraj.

10 Zákon č. 280/1948 Zb. Zákon zo dňa 21. decembra 1948 o krajskom zriadení [online]. [cit. 2021-05-10]. Dostupné na: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1948/280/19490401.html>. Na Slovensku tak vzniklo šesť krajov: Bratislavský, Nitriansky, Banskobystrický, Žilinský, Košický a Prešovský.

11 MNV a MsNV boli na rovnakej úrovni. Oba boli podriadené ONV, ktorý sa zodpovedal KNV.

12 JNV fungovali v krajských mestách. Keďže krajské mesto bolo vždy zároveň aj okresným, JNV zlučoval ONV a MNV daného mesta. Ustanovenie JNV sa netýkalo Prahy, Brna a Bratislavy. Zákon č. 142/1949. Zákon zo dňa 11. mája 1949 o výkone ľudovej správy v sídlach krajov [online]. [cit. 2021-05-10]. Dostupné na: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1949/142/19490611.html>

13 Vzhľadom na význam Prahy a Bratislavy vznikli v týchto mestách Ústredné národné výbory, postavené na úrovni kraja. Na nižších stupňoch vznikli (aj v ostatných krajských mestách) ObNV, postavené na úrovni okresov. Špecifické postavenie mal istý čas aj MsNV vo Vysokých Tatrách, ktorý bol riadený priamo Zborom povereníkov. Zákon č. 13/1954. Zákon zo dňa 3. marca 1954 o národných výboroch [online]. [cit. 2021-05-10]. Dostupné na: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1954/13/19580701.html>

dajšie predpisy. Tie charakterizovali NV ako miestne orgány štátnej moci pracujúceho ľudu a ich cieľom bolo naplniť literu Ústavy 9. mája, ktorá vo svojom IV. článku hovorí o zastupiteľských orgánoch volených ľuďom. Dovtedy totiž zloženie NV nebolo výsledkom samostatných volieb. Na základe návrhu príslušného Akčného výboru Národného frontu boli jednotliví členovia NV na svoje miesta priamo delegovaní. Prijatiu zákonov a príprave volieb predchádzali zasadania plén NV, ale aj diskusie s občanmi na pôde MNV, v závodoch či na verejných schôdzach. Poukazovalo sa na nedostatky v činnostiach ako zásobovanie, doprava, výstavba miest a obcí, fungovanie jednotných roľníckych družstiev (JRD), ale aj rodinkárstvo a prílišný byrokratizmus.¹⁴ Pochopiteľne, nešlo o voľby v pravom slova zmysle, ale o obdobu volieb do celoštátnych, resp. republikových orgánov. Jediným priamo voleným orgánom NV bolo plénum. Kandidáti mohli byť navrhovaní len prostredníctvom Národného frontu. Vytvorili sa jednomandátové obvody, často tvorené len jednou či dvomi ulicami. Hoci zákon umožňoval kandidatúru viacerých súperov, v praxi k nej nedochádzalo, a tak sa v príslušnom obvode o zvolenie uchádzal fakticky iba jeden kandidát. Zvolený bol, ak v jeho volebnom obvode hlasovalo aspoň 50 % voličov, a ak získal nadpolovičnú väčšinu odovzdaných hlasov.¹⁵

Pre ilustráciu ideologického pohľadu na skutočnosť, že prvé samostatné voľby do orgánov miestnej správy sa uskutočnili až v roku 1954, môže slúžiť tendenčné zhodnotenie Huberta Balíka: „Člověk, který podléhá předsudkům a iluzím o tom, že objektivní projev vůle voličů může být zabezpečen jedině zvláštním volebním procesem a volbami, může se v poměrech let 1948 – 1954 jen těžko orientovat. Ulpívá na formě a ztrácí se mu podstata věcí. Podstatou problému je, zda se projevila politická vůle pracujících, či ne. Fakt je, že v těchto letech pracující projevovali svými činy [...] svou politickou vůli naprosto zřetelně a jednoznačně.“¹⁶

V zákonoch z roku 1954 bolo okrem iného explicitne uvedené, že NV na všetkých stupňoch sú vo svojej činnosti podriadené vláde.¹⁷ Stali sa súčasťou hierarchickej štruktúry, v ktorej bol nižší stupeň NV podriadený vyššiemu, čím sa de facto zlikvidovali posledné zvyšky ich samosprávneho charakteru. Táto skutočnosť sa zaobalovala do formulácie o potrebe jednoty a uplatňovania tzv. demokratického centralizmu „*pri budovaní hospodárskej a kultúrnej výstavby socializmu podľa celoštátnych zákonov*“¹⁸ V skutočnosti však išlo o striktný centralizmus s princípom priamej podriadenosti.

14 ŽATKULIAK, Jozef. *Vývoj národných výborov na Slovensku v prvých rokoch výstavby socializmu (1948 – 1954)*. Bratislava: Veda, 1986, s. 100 – 101. Pre hlbšie a konkrétnejšie oboznámenie sa s vývojom NV v kontexte prijatých zákonov, priebehom a výsledkami prvých volieb pozri aj s. 99 – 112.

15 BALÍK, Stanislav. *Komunální politika: obce, aktéři a cíle místní politiky*. Praha: Grada, 2009, s. 56. Volebná účasť zväčša prekračovala hranicu 99 %, z čoho bolo obvykle približne 99 % hlasov pre kandidátov Národného frontu. Voľby tak boli iba formalitou, ktorou si komunistický režim navonok legitimizoval svoje postavenie. Tieto čísla, samozrejme, neodrážali realitu a nevypovedali o skutočnej podpore kandidátov a komunistickej strany.

16 BALÍK, Hubert. *Národní výbory*. Praha: Vysoká škola politická ÚV KSČ, 1983, s. 26.

17 *Zákon č. 12/1954 Zb. Ústavní zákon zo dne 3. marca 1954 o krajskom zriadení* [online]. [cit. 2021-05-10]. Dostupné na: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1954/12/19600411.html>

18 ŠKODA, V. *Národní výbory – základné orgány jednotné státní moci v ČSSR*, s. 108.

Národné výbory po roku 1954

V období po roku 1954 bolo prijatých niekoľko zákonov a nariadení rozširujúcich či upravujúcich pôsobnosť a povinnosti NV. Územnosprávne usporiadanie štátu zostalo rovnaké do roku 1960, keď došlo k dovtedy najväčšej zmene, a to k podstatnej redukcii počtu okresov a krajov. Vznikli celky, ktoré na predchádzajúce usporiadania nijakým spôsobom nenadväzovali. To sa v dobovej terminológii odôvodňovalo víťazstvom socializmu, ktorý prekonal starú územnú organizáciu.¹⁹ Vytvorením väčších celkov však komunistická strana sledovala zjednodušenie a zefektívnenie svojej mocenskej mašínérie.

Rok 1960 tak okrem novej ústavy, ktorá formálne zakotvila už aj tak existujúcu vedúcu úlohu KSČ v spoločnosti, a okrem zmeny názvu štátu, priniesol aj novú podobu jeho územnosprávneho usporiadania.²⁰ Zákon 36/1960 Zb. o územnom členení štátu ustanovil 10 nových krajov. Na Slovensku sa nachádzali tri – Západoslovenský, Stredoslovenský a Východoslovenský a 33, neskôr 37 okresov.²¹ Okresy sa následne členili na obce.²² Praha, ako hlavné mesto Československa, tvorila samostatnú jednotku na úrovni kraja. Nový zákon nijako nerešpektoval zvláštne postavenie Bratislavy ako sídla slovenských národných orgánov a centra politického, kultúrneho a hospodárskeho života na Slovensku.²³ Jej dovtedajší Ústredný národný výbor sa zmenil na MsNV, s tým rozdielom, že sa ďalej členil na obvodné národné výbory (ObNV) a jeho pôsobnosť bola na úrovni okresu.²⁴ To sa zmenilo až v roku 1968, kedy Bratislava získala štatút samostatnej územnej jednotky na úrovni kraja. Podobne ako v prípade Prahy, bol jej správnym orgánom Národný výbor hlavného mesta Slovenska Bratislavy. Po federalizovaní štátu v roku 1969 sa tento názov unifikoval na Národný výbor hlavného mesta Slovenskej socialistickej republiky (SSR) Bratislavy. Základným článkom sústavy NV boli aj naďalej MsNV a MNV. Ústava tiež zaviedla myšlienku zapájania občianskych aktivít do činnosti NV. Úlohou poslancov bolo tieto aktivity podporovať, rozvíjať, organizovať a aktívne sa zúčastňovať na besedách s bežnými občanmi.²⁵

19 ŽATKULIAK, J. *Vývoj národných výborov na Slovensku v prvých rokoch výstavby socializmu (1948 – 1954)*, s. 118.

20 NV tu boli definované ako „najširšia organizácia pracujúcich – sú orgánmi štátnej moci a správy v krajoch, okresoch a obciach.“ Zákon č. 65/1960 Zb. Zákon z 25. mája 1960 o národných výboroch [online]. [cit. 2021-05-10]. Dostupné na: https://www.slovlex.sk/pravnepredpisy/SK/ZZ/1960/65/vyhlasene_znenie.html

21 V roku 1968 vznikli štyri nové okresy, navyše sa rozdelil okres Košice na Košice-mesto a Košice-vidiek. Bratislava už nebola na úrovni okresu a funkciu okresov tam plnili ObNV.

22 Rovnaké členenie existuje dodnes. Základnými jednotkami sú obce, s tým, že niektoré majú postavenie mesta. Preto aj MsNV a MNV boli rovnocenné. V praxi a hovorovej reči sa však pod pojmom „obec“ aj dnes chápe územná jednotka nemestského charakteru.

23 ŠKODA, V. *Národné výbory – základné orgány jednotnej štátnej moci v ČSSR*, s. 121.

24 Rovnako fungovali MsNV v Brne, Ostrave, a neskôr aj v Košiciach.

25 KLIMOVSKÝ, Daniel. Územná samospráva na Slovensku: Rozvoj sídelných štruktúr od roku 1939 do súčasnosti. In: *OBEČ & finance* [online]. Praha: Triada, spol. s r. o, roč. 18, 2013, č. 3, s. 74 – 77. [cit. 2021-05-10]. Dostupné na: https://www.researchgate.net/publication/258555858_Uzemna_samosprava_na_Slovensku_Rozvoj_sidelných_struktur_od_roku_1939_do_súčasnosti

Každý NV pozostával z pléna, rady, komisií a odborov. Plénum bolo základným vrcholným orgánom, ktorého členmi boli všetci poslanci. Rokovania pléna riadil predseda alebo podpredseda NV. Všetky ďalšie orgány NV sa mu za svoju činnosť zodpovedali. Malo tiež právomoc kontrolovať NV nižších stupňov.²⁶

Hlavným výkonným orgánom bola rada, ktorá zároveň plnila úlohu predsedníctva NV. Rada zabezpečovala, kontrolovala, organizovala a zjednocovala plnenie úloh na všetkých úsekoch.²⁷ Kontrolovala činnosť komisií, určovala počty ich pracovníkov a plány ich práce. Riadila podniky a organizácie v oblasti podliehajúcej príslušnému NV.

Postavenie komisií sa niekoľkokrát zákonne upravovalo. Spočiatku získali, ako výkonný orgán, rozsiahlejšie právomoci,²⁸ no po roku 1967²⁹ bola ich činnosť predovšetkým kontrolná a iniciatívna a ich kompetencie prevzali na odbory. Plénum ich mohlo poveriť výkonnými právomocami, k čomu však dochádzalo len výnimočne. Komisie neboli podriadené NV vyššieho stupňa. Predsedom komisie bol vždy poslanec NV, no ich členmi sa mohli stať aj bežní občania.³⁰ Typy komisií boli diferencované na základe jednotlivých stupňov NV.³¹

Zvláštny typ orgánu predstavovali správne komisie, ktoré boli výkonnými orgánmi štátnej správy pre rozhodovanie o právach a povinnostiach občanov a organizácií. Ich pôsobnosť bola vymedzená osobitnými predpismi pre konkrétnu oblasť, týkajúcich sa najmä sociálneho zabezpečenia, zdravotnej starostlivosti a verejného poriadku. Členovia týchto komisií boli volení plénom, predovšetkým z kandidátov navrhnutých spoločenskými organizáciami. Činnosť týchto komisií riadila rada. Boli zriaďované pre rozhodovanie „o zvlášť citlivých právach a povinnostiach občanov, ktoré vyžadujú účasť zástupcov spoločenských organizácií a špecialistov v danom odbore, a preto je vhodné, aby o nich rozhodoval kolektívny orgán.“³²

Odbory NV boli výkonnými orgánmi s rozhodovacou právomocou. Na čele každého odboru stál jeho vedúci. Riadila ich rada NV a súčasne podliehali odborom NV vyššieho stupňa, odbory KNV príslušnému orgánu štátnej správy. Zriaďovanie odborov bolo diferencované podľa stupňa, pri MsNV a MNV aj podľa druhu, kategórie a počtu

26 BALÍK, H. *Národné výbory*, s. 177.

27 BALÍK, H. *Národné výbory*, s. 191.

28 Súviselo to hlavne s komisiami základného stupňa (MNV a niektoré MsNV), ktoré si nezriaďovali vlastné odbory, čím mali komisie silnejšie rozhodovacie kompetencie.

29 V roku 1967 vyšiel opäť nový zákon o NV (č. 69/1967 Zb.), v ktorom boli okrem iného NV charakterizované nielen ako orgány štátnej moci a správy, ale aj ako „štátne orgány samosprávneho charakteru“. Pozri: *Zákon z 29. júna 1967 o národných výboroch* [online]. [cit. 2021-10-21]. Dostupné na: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1967/69/19680519.html>

30 ŠKODA, V. *Národné výbory – základné orgány jednotné štátné moci v ČSSR*, s. 208.

31 Zriadené boli napr.: hospodárska, sociálna, kultúrna, plánovacia, organizačná, zdravotná, výstavby a územného plánovania, miestneho hospodárstva, dopravy, obchodu a cestovného ruchu, pre mládež a telesnú výchovu a i. Na nižších NV boli komisie zväčša zlúčené, napr. komisia kultúry a školstva, sociálna a zdravotná atď. FILKO, Ján. *Národné výbory – miestne orgány štátnej moci a správy*. Bratislava: SÚV Socialistickej akadémie ČSSR, 1986, s. 58 – 61.

32 BALÍK, H. *Národné výbory*, s. 199 – 200.

obyvateľov.³³ Na rozdiel od vytvárania komisií, o tom, aké odbory majú byť zriadené na príslušnom stupni NV, rozhodovala vláda. Iné odbory sa zriaďovať nemohli. Niektoré odbory bolo možné rozdeliť alebo, naopak, zlúčiť.³⁴ Prakticky činnosť odborov kontroloval tajomník, ktorému jednotlivé odbory podávali potrebné správy o svojej činnosti.³⁵

Samostatným orgánom boli výbory ľudovej kontroly. Tie podľa zákona zriaďoval každý KNV a ONV. Tieto výbory boli orgánom svojho NV, a zároveň článkom sústavy orgánov ľudovej kontroly v štáte.³⁶ Svoje kontrolné úlohy plnili pre potreby pléna a rady, ďalej pre výbor ľudovej kontroly NV vyššieho stupňa podľa jeho plánu, a nakoniec pre výbor ľudovej kontroly republiky. Ich predsedom bol poslanec NV, ktorý mohol byť členom rady. Ak ním nebol, mohol sa zúčastňovať jej schôdzí s poradným hlasom.³⁷

Ťažisko práce KNV spočívalo predovšetkým v koordinácii činnosti podnikov riadených priamo ministerstvami s činnosťou podnikov NV, rozpracovaní koncepcie rozvoja jednotlivých odvetví v kraji podľa okresných podmienok, vypracovaní návrhov perspektívnych a päťročných hospodárskych plánov v rozvoji hospodárstva na území kraja a pod. Ich pôsobnosť tak bola hlavne koordinačno-plánovacia. Priamo riadili len organizácie s celokrajským významom, napr. podniky starajúce sa o dopravu, údržbu ciest, dodávky vody, krajské projektové ústavy, poľnohospodárske a leso-technické meliorácie, vodohospodárske, niektoré maloobchodné podniky a i. KNV zriaďoval aj rozpočtové organizácie (napr. knižnice, správu škôl, ústavy národného zdravia) a príspevkové organizácie (napr. divadlá a múzeá).³⁸

Po federalizovaní štátu boli dňom 1. júla 1969 na Slovensku zrušené kraje a KNV, čím sa SSR delila len na 37 okresov, so samostatným postavením Bratislavy. V českých častiach štátu kraje existovali aj naďalej. SNR tak využila ústavné právo na vytvorenie samostatnej organizačnej štruktúry na úrovni národných republík. Tento rozdielny vývoj mal však len krátke trvanie. Spoločne s prichádzajúcou normalizáciou

33 Zameranie odborov bolo podobné komisiám. Zriadené boli napr.: hospodársky, sociálny, kultúrny, plánovací, organizačný, zdravotnícky odbor, odbor výstavby a územného plánovania, vnútorných vecí, miestneho hospodárstva, dopravy, obchodu a cestovného ruchu, kadrovej a personálnej práce atď. Na úrovni KNV a ONV bola ich štruktúra, až na drobné výnimky, rovnaká (napr. ONV nemali odbor oblastného plánovania). MsNV I. a II. kategórie mali na rozdiel od NV vyššieho stupňa niekoľko odborov zlúčených a nemali niektoré typy odborov, ktoré sa nachádzali len v NV vyššieho stupňa (napr. odbor vodného a lesného hospodárstva), avšak na rozdiel od nich mali, napr. odbor bytového hospodárstva. MsNV III. kategórie a MNV, v prípade, že mali nad 5 000 obyvateľov, zriaďovali so súhlasom ONV len 3 odbory (plánovania a financií; výstavby, miestneho hospodárstva a obchodu a správy), s počtom obyvateľov do 5 000 jeden odbor (spravidla hospodársko-správny). FILKO, J. *Národné výbory – miestne orgány štátnej moci a správy*, s. 53 – 58.

34 BALÍK, H. *Národní výbory*, s. 208.

35 HOLEČEK, Tomáš. Komunistická vláda na úrovni kraje. In: KABELE, Jiří a kol. *Rekonstrukce komunistického vládnutí na konci osmdesátých let. Dědictví komunistické vlády V: sborník popisů komunistického vládnutí*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2003, s. 147.

36 Výbory ľudovej kontroly existovali vo výrobných hospodárskych jednotkách riadených štátom.

37 BALÍK, H. *Národní výbory*, s. 203.; HOLEČEK, T. Komunistická vláda na úrovni kraje, s. 146.

38 HOLEČEK, T. Komunistická vláda na úrovni kraje, s. 146.

a opätovne nastupujúcou centralizáciou boli k 1. 1. 1971 obnovené kraje a KNV vo svojej predchádzajúcej podobe s tým rozdielom, že Bratislava sa nestala súčasťou Západoslovenského kraja.³⁹

ONV boli často označované za hlavný článok v sústave NV. Mali komplexne plánovať a viesť poľnohospodársku výrobu, pričom priamo riadili štátne a školské majetky, strojové stanice, okresné strediská prípravy poľnohospodárskych investícií, majstrovské a učňovské školy. Za účasti zástupcov z MNV mali prerokovávať uvažované výrobné a výkupné úlohy. Kontrolovali a hodnotili činnosť centrálnie riadených podnikov a organizácií nachádzajúcich sa na území okresu. Do ich riadiacej kompetencie patrili aj okresné stavebné podniky zabezpečujúce komplexnú bytovú výstavbu, ČSAD, vodné hospodárstvo a i. Rozhodujúce postavenie mali aj v oblasti školskej, kultúrnej, zdravotnej a sociálnej politiky. Z princípu vzájomnej podriadenosti bolo v ich náplni riadenie a usmerňovanie MNV a MsNV.⁴⁰ Na zasadnutiach rady ONV sa vždy prerokovalo: politicko-organizačná práca niektorého MNV/MsNV v okrese; rozpracovanie a plnenie úloh pléna ONV, plnenie úloh daných plénom krajského výboru (KV, resp. KV KSČ/KSS); plnenie úloh na zabezpečenie záverov zasadnutia Ústredného výboru (ÚV) KSČ/KSS; politicko-organizačné smernice na zabezpečenie jarných poľnohospodárskych prác; schválenie zahraničných výjazdov nomenklatúrnych osôb do zahraničia.⁴¹

MNV mali najsilnejšie kompetencie v oblasti hospodárstva, smerom k vedeniu JRD. Viedli evidenciu pôdy a celkovo niesli zodpovednosť za plnenie plánov poľnohospodárskej výroby a plnenie nákupných úloh v katastrálnom území obce. So súhlasom obyvateľov mohol byť po schválení ONV zriadený jeden MNV aj pre niekoľko menších obcí. MsNV mali rovnaké kompetencie ako MNV, no ich činnosť bola viac sústredená na oblasti špecifické pre mesto – riadenie a správa mestských a stavebných podnikov, MHD, komunálnych služieb, údržby, reštauračných zariadení, ústavov sociálnej starostlivosti, ale aj divadiel, múzeí, osvetových a iných kultúrnych zariadení.⁴²

K najväčšej legislatívnej zmene v sústave NV prišlo v roku 1982, zákonom č. 52/1982 Zb. a 139/1982 Zb, ktoré mali najväčší dopad práve na MNV a MsNV. Existovali tak tri typy MNV:

39 Územia miest Prahy a Bratislavy neboli súčasťou žiadneho kraja a tvorili samostatnú jednotku na jeho úrovni. Boli však sídlom krajských orgánov (krajským mestom) pre Stredočeský, resp. Západoslovenský kraj. Paradoxne, súčasné postavenie hlavného mesta Slovenska je z hľadiska územnosprávneho usporiadania svojím spôsobom návratom do roku 1960. Bratislava je vnútorne členená na okresy, ale je súčasťou Bratislavského samosprávneho kraja, tzn. nie je samostatnou jednotkou so špeciálnym postavením vyplývajúcim z jej významu. Rovnako sú členené aj Košice. Činnosť dvoch najväčších miest Slovenska riadi magistrát s vyššími právomocami, čo ich odlišuje od iných miest, v ktorých je zriadený mestský úrad.

40 NIKODÝM, D. *Národné výbory – najširšia organizácia pracujúcich*, s. 31 – 33.

41 VAJDOVÁ, Zdenka. Komunistická vláda na úrovni okresu. In: KABELE, Jiří a kol. *Rekonstrukce komunistického vládnutí na konci osmdesátých let. Dědictví komunistické vlády V: Sborník popisů komunistického vládnutí*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2003, s. 156.

42 NIKODÝM, D. *Národné výbory – najširšia organizácia pracujúcich*, s. 26 – 31.

1) MNV v strediskových obciach – tie mali zo zákona značne rozšírenú právomoc oproti ostatným MNV.⁴³ Na to, aby sa obec mohla stať strediskovou, bolo potrebné rozhodnutie KNV, ktorý tak rozhodol na návrh príslušného ONV. Za strediskové sa určili niektoré vybrané obce, nestávali sa nimi automaticky tie so zriadeným MNV pre niekoľko obcí, ani obce mestského charakteru so zriadeným MsNV. Na Slovensku bolo takýchto obcí 54.⁴⁴

2) MNV pre niekoľko obcí – ktoré fungovali rovnakým spôsobom ako predtým. Takýto MNV združoval niekoľko menších obcí, nešlo o jednu veľkú strediskovú obec.

3) Ostatné MNV.⁴⁵

Zmenili sa aj pomery v organizácii druhého zo základných článkov štátnej správy – MsNV. Okrem vyššie spomenutého špecifického postavenia Prahy a Bratislavy, ako hlavných miest na úrovni kraja, pôsobili v niektorých mestách NV príslušného mesta a nie klasické MsNV. Tie boli postavené na úroveň okresu. Na Slovensku takýto typ NV existoval v Košiciach, v českej časti štátu v Brne, Ostrave a Plzni. Vo vnútri týchto miest pôsobili ObNV, ktoré mali postavenie porovnateľné s NV základného stupňa, na rozdiel od Prahy s Bratislavou, kde mali obvody kompetencie okresu.⁴⁶ Organizácia ostatných MsNV bola vnútorne usporiadaná taktiež do troch kategórií:

1) MsNV I. kategórie – nachádzali sa v krajských mestách a v ďalších významných väčších mestách so zvlášť rozvinutou kultúrnou, hospodárskou, politickou, sociálnou a správnou činnosťou. Do tejto kategórie patrili aj vybrané kúpeľné mestá.

2) MsNV II. kategórie – boli zo zákona v sídlach okresov a v niektorých obciach mestského charakteru s rozvinutou infraštruktúrou služieb pre svoje spádové územie.

3) MsNV III. kategórie – v ostatných obciach mestského charakteru.⁴⁷

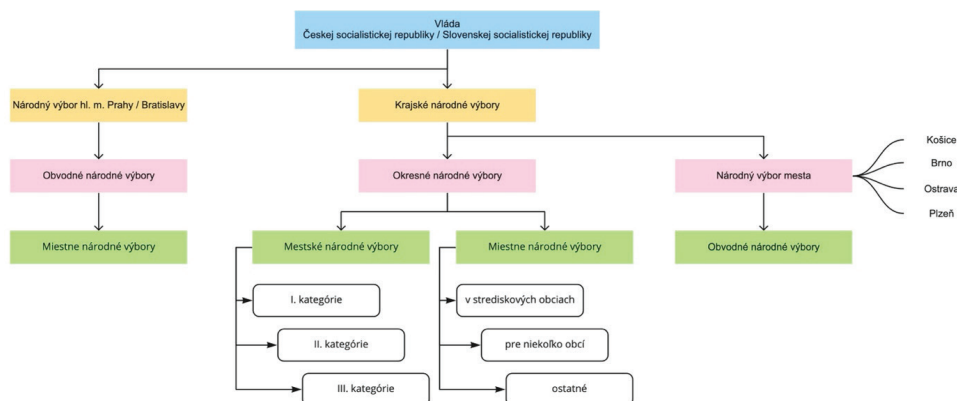
43 Pre prehľad rozšírených kompetencií pozri: *Zákon č. 139/1982 Zb. Zákon Slovenskej národnej rady z 18. novembra 1982, ktorým sa mení a dopĺňa zákon o národných výboroch a upravuje pôsobnosť mestských národných výborov na niektorých úsekoch štátnej správy* [online]. [cit. 2021-05-10]. Dostupné na: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1982/139/19830101.html>

44 BALÍK, H. *Národní výbory*, s. 94.

45 BALÍK, H. *Národní výbory*, s. 99 – 100.

46 Zjednodušene, v Košiciach by sme našli Mestský národný výbor, ale „Národný výbor mesta Košice“. Praha, Bratislava, Brno, Ostrava, Košice a Plzeň tak v 80. rokoch ako šesť najväčších miest Československa mali špeciálne postavenie vyplývajúce z ich významu, a hlavne značne vyššieho počtu obyvateľov oproti iným mestám.

47 BALÍK, H. *Národní výbory*, s. 101 – 102.

Obr. č. 1 Štruktúra národných výborov po roku 1982

Štruktúry komunistickej strany, kádrová práca a nomenklatúra

V procese ovládania národných výborov, a teda aj štátnej správy, je dôležité načrtnúť, aké štruktúry strana vybudovala na svojich hierarchicky nižších stupňoch. Na úrovni kraja pôsobili predovšetkým tieto útvary komunistickej strany: krajská konferencia, krajský výbor, predsedníctvo krajského výboru a sekretariát krajského výboru.

Krajská konferencia volila KV, ktorý následne volil svoje predsedníctvo, sekretariát a tajomníkov. Kandidátky boli zostavované vopred, potvrdzovali sa takmer jednomyseľne.⁴⁸ Schvaľovala tiež správy o činnosti KV, krajskej kontrolnej a revíznej komisie, a tiež dozerala na činnosť krajskej organizácie strany ako takej. Zadávala úlohy aj členom strany pôsobiacim v krajskej organizácii NF, s ktorými mali spolupracovať komunisti v NV.⁴⁹

KV ako taký schvaľoval správy o činnosti svojho predsedníctva a sekretariátu, svoj rozpočet, plán práce svojich orgánov a komisií. V podstate ukladal komunistom pôsobiacim v kraji úlohy vytýčené krajskou konferenciou.

Predsedníctvo KV prerokúvalo a rozhodovalo vo väčšine podstatných otázok. Spravovalo svoju nomenklatúru, prerokúvalo a bralo na vedomie „informáciu o politicko-ekonomickej situácii v kraji“, ktorá zhrňovala politické dianie v kraji, jeho ekonomickú situáciu, situáciu na trhu, dianie v organizáciách NF a v neposlednom rade situáciu v KNV.⁵⁰

48 Kandidátky boli už vopred zostavené predsedníctvom. Volba vedúceho tajomníka bola v kompetencii ÚV KSČ (viac v časti článku venovanej kádrovej práci a nomenklatúre).

49 HOLEČEK, T. Komunistickej vláda na úrovni kraje, s. 142 – 144.

50 HOLEČEK, T. Komunistickej vláda na úrovni kraje, s. 144 – 145.

Sekretariát KV riadil krajský aparát strany, vyberal a odvolával funkcionárov na príslušných nomenklatúrnych pozíciách, do ktorých často, okrem straníckych funkcií, patrili námestníci väčších podnikov a riaditelia menších, riadil porady oddelení, vedúcich tajomníkov KV a okresných výborov (OV, resp. OV KSČ/KSS) atď.⁵¹

Štruktúra na úrovni okresu bola v podstate identická s krajom. Okresná konferencia volila OV, ktorý mal v čase medzi konferenciami (zvyčajne zvolávanými raz za 2 – 3 roky) riešiť záležitosti okresu. A to predovšetkým riadiť základné organizácie (ZO) strany, miestne výbory (MV, resp. MV KSČ/KSS), mestské výbory (MV, resp. MV KSČ/KSS), celozávodné výbory, podnikové výbory, usmerňovať a kontrolovať prácu NV, odborov a ďalších spoločenských organizácií prostredníctvom komunistov v nich pôsobiacich a ich straníckych skupín.⁵²

Na najnižšom stupni štruktúry stáli ZO strany. Tie boli často označované ako základ strany. Zriaďovala sa podľa bydliska komunistov a podľa pracovísk. Mohla byť vytvorená kdekoľvek, kde bolo aspoň päť členov strany. Združovali sa do okresných a krajských organizácií. Ak pôsobilo v mestách a miestach viac ZO, vytvárali so súhlasom OV mestské a miestne výbory strany. Vo veľkých závodoch, podnikoch a inštitúciách, kde bolo viac ZO, vytvárali so súhlasom KV celozávodné výbory (CZV), resp. so súhlasom ÚV KSČ/KSS podnikové výbory strany.⁵³

Strana tak na jednotlivých územných úrovniach na princípe hierarchických vzťahov vytvárala prepojené väzby medzi organizáciami, vrátane NV a výbormi strany. Toto prvotné prepojenie úzko súvisí s druhotným, a to kádrovou politikou a nomenklatúrou, ktoré spoločne tvorili základný mechanizmus ovládania a kontroly NV, spoločenských, hospodárskych organizácií a v konečnom dôsledku aj celého štátu.

Tzv. kádrová politika bola jedným z nosných stĺpov monopolu komunistickej strany v štáte a jedným z praktických nástrojov uplatňovania jej „vedúcej úlohy“. V komunistickej terminológii sa za kádre považovali funkcionári komunistickej strany, spoločenských organizácií, hospodárskej a štátnej správy, ale aj nositelia vysokých vedeckých a vojenských hodností. V prípade NV strana kádrovou prácou zabezpečovala, aby na rozhodujúcich miestach boli funkcionári plniaci jej záujmy. Pri ich posudzovaní bol v prvom rade dôležitý ich vzťah k politike strany. Princípy a metódy kádrovej práce sa dotýkali širokého okruhu ľudí a zasahovali do obsahu personálnej agendy – prijímania, prepúšťania, školenia zamestnancov atď. V dôležitých inštitúciách, akými boli aj NV, sa to dotýkalo prakticky takmer všetkých pracovníkov.⁵⁴ Kádrové poriadky a ich rozsah⁵⁵

51 HOLEČEK, T. Komunistická vláda na úrovni kraje, s. 146.

52 VAJDOVÁ, Z. Komunistická vláda na úrovni okresu, s. 153.

53 VAJDOVÁ, Z. Komunistická vláda na úrovni okresu, s. 152.

54 PEŠEK, Jan, LETZ, Róbert. *Štruktúry moci na Slovensku 1948 – 1989*. Prešov: Vydavateľstvo Michala Vaška, 2004, s. 34.

55 Kádrové poriadky boli vypracované pre všetky oblasti štátneho a hospodárskeho života. Strana rozhodovala o obsadení pozícií, napr. na úsekoch: straníckych orgánov, Národnej fronty a spoločenských organizácií, štátnej moci a správy, hospodárskej správy, vonkajších vzťahov a medzinárodných stykov, školstva, vedy, kultúry a oznamovacích prostriedkov. Osobitné kádrové poriadky boli vypracované aj pre armádu, bezpečnostný aparát, prokuratúru a justíciu.

dokladujú totálnu kontrolu štátu a spoločnosti komunistickou stranou. Je neprehliadnuteľné, s akou samozrejmosťou sa v nich uvádza, že „do nomenklatúrnych funkcií môžu byť pracovníci vymenovaní alebo z nich odvolaní až po schválení v príslušnom orgáne ÚV KSČ.“⁵⁶

V kádrovej politike komunistickej strany zohrávala kľúčovú úlohu tzv. nomenklatúra. Tento pojem je možné chápať vo viacerých smeroch:

1. ako zoznam funkcií, do ktorých mohli byť menovaní a volení len ľudia vopred schválení príslušným straníckym orgánom, pričom krajské a okresné výbory strany mali vypracované tzv. kádrové poriadky;
2. ako systém, ktorý voči osobám zaradeným do kádrových poriadkov určuje rozsah právomocí jednotlivých orgánov komunistickej strany pri výbere, príprave, kontrole a rozmiestňovaní kádrov;
3. ako bližšie nešpecifikovanú skupinu vysokých funkcionárov s určitými privilégiami, resp. ako vymedzenú skupinu funkcionárov patriacich do kádrových poriadkov komunistickej strany.⁵⁷

V užšom zmysle tak nomenklatúru môžeme definovať ako skupinu „profesionálnych byrokratov“ vychádzajúcich z komunistickej strany, v širšom ako funkcionárov stojacich mimo stranu, ktorí sa stávajú objektom dohľadu, podliehajúcich kádrovému poriadku strany.⁵⁸ Pre príklad môžeme uviesť časti kádrového poriadku schváleného predsedníctvom ÚV KSČ v máji 1984,⁵⁹ vzťahujúce sa k NV, resp. výborom strany, keďže mali v systéme ich ovládania rozhodujúce miesto.

Plénium ÚV KSČ schvalovalo: vedúcich tajomníkov KV, MsV v Prahe a Bratislave.

56 *Rudá nomenklatura*. Praha: Dokumentační středisko antikomunistické aliance ve vydavatelství GMA 91, 1992, s. 10. Za zmienku stojí aj poznámka z tej istej publikácie na s. 6. „Bez zahanbenia sa tu (v kádrových poriadkoch, pozn. autora) uvádzajú funkcie ako prezident republiky, generálny prokurátor či rektor univerzity.“

57 HRADECKÁ, Vladimíra, KOUDELKA, František. *Kádrová politika a nomenklatura KSČ 1969 – 1974*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR. Sešity Ústavu pro soudobé dějiny, sv. 31, 1998, s. 7 – 8. Táto publikácia tiež komplexnejšie mapuje vývoj a problematiku kádrovej práce a nomenklatúry ako takej.

58 Kritériá pre výber kádrov, samotné kádrové poriadky a rozsah nomenklatúry sa postupom času menili, resp. boli ovplyvnené politickou situáciou a atmosférou doby. Napr. v období politického uvoľnenia reformná vlna prenikala aj do straníckych štruktúr, čo malo v konečnom dôsledku vplyv aj na samotné NV. Tvrdý centralizmus a stereotypný, nedemokratický princíp voľby tajomníkov KV a OV, pri ktorom hierarchicky nižšie postavení delegáti na straníckych konferenciách ich len formálne a jednohlasne „schvaľovali“, bol čiastočne prelomený. Na mnohých krajských a okresných konferenciách v roku 1968 bolo do funkcií navrhnutých viac kandidátov, prijímali sa nové pravidlá pre voľby do KV či OV, dokonca sa volilo tajne a nie verejne. Mnohí „skúsení a overení súdruhovia“ tak neboli zvolení do svojich dovtedajších funkcií. Pre neskorší normalizačný režim však bola táto prax, ktorá by mohla ukončiť „vedúcu úlohu“ strany, neprípustná. HRADECKÁ, V., KOUDELKA, F. *Kádrová politika a nomenklatura KSČ 1969 – 1974*, s. 14 – 17.

59 Kádrový poriadok bol publikovaný vo vyššie citovanej publikácii *Rudá nomenklatura*, s. 12 – 81. Spracovali sme len tie časti kádrového poriadku, ktoré sa vzťahujú k našej téme, a teda ovládaniu NV. Keďže je v nej kľúčové pochopenie postavenia NV voči výborom strany, približujeme kádrový poriadok pre obe tieto štruktúry. V ňom zohrávajú hlavnú rolu dva úseky – straníckych orgánov a štátnej moci a správy (niekedy nazývaný aj úsek štátnej moci, správy a spoločenských organizácií). Čerpáme z kádrového poriadku z roku 1984, pretože zodpovedá poslednej štruktúre NV po legislatívnych zmenách v roku 1982, a aj tu uverejnenému obr. č. 1, ktorý má čitateľovi uľahčiť orientáciu. Pre oblasť NV sa však podstata kádrových poriadkov výraznejšie nemenila a predoslé boli prispôbené najmä vtedajšej štruktúre NV (napr. v Košiciach bol zriadený NV mesta Košice až v roku 1982, dovtedy nemali „zvláštne postavenie“. Avšak po tom, čo sa stali mestom „vyššej kategórie“ s NV na úrovni okresu, prispôbil sa tomu aj kádrový poriadok. Pre staršie typy kádrových poriadkov pre rôzne oblasti pozri napr.: KAPLAN, Karel. *Kádrová nomenklatura KSČ. 1948 – 1956*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny ČSAV, 1992.

Predsedníctvo ÚV KSČ schvaľovalo:

a) na úseku straníckych orgánov: tajomníkov KV, MsV v Prahe a Bratislave; vedúcich tajomníkov OV (ObNV, MsV),⁶⁰

b) na úseku štátnej moci a správy: primátora NV hl. m. Prahy; primátora NV hl. m. Bratislavy; predsedov KNV v celej ČSSR.

Sekretariát ÚV KSČ schvaľoval:

a) na úseku straníckych orgánov: tajomníkov OV a MsV,⁶¹

b) na úseku štátnej moci a správy: podpredsedov a tajomníkov KNV, predsedov ONV; predsedov ObNV v Prahe a Bratislave; námestníkov primátora a tajomníka NV hl. m. Prahy a hl. m. Bratislavy; primátorov Brna, Ostravy, Plzne a Košíc.

Kádrový poriadok doslova uvádzal, že obsadenie v štátnych orgánoch a spoločenských organizáciách Slovenska, resp. SSR, zaradených do kádrového poriadku ÚV KSČ, *navrhujú* v súlade so stanovami strany orgány ÚV KSS.⁶² Technicky tak bol ÚV KSS vo vzťahu k pražskému ústrediu len prostredníkom a obsadenie nomenklatúrnych funkcií iba navrhoval, čo sa vzťahovalo aj na NV. V personálnych otázkach tak mal konečné slovo ÚV KSČ, a nič na tom nezmenilo ani federatívne štátne usporiadanie po roku 1969.

Obdobné kádrové poriadky vypracúvali aj nižšie stranícke orgány: KV, OV, ZO, resp. MV/MsV a CZV. Zodpovedali hierarchii, v ktorej je nižší orgán podriadený vyššiemu. Stranícke orgány v regiónoch tak mali pod palcom miestnu nomenklatúru a ich kádrové poriadky boli vypracované pre príslušný kraj, okres a pod. Výnimkou boli oblasti, v ktorých bola „vedúca úloha strany“ uplatňovaná bezprostredne vyšším orgánom (generálne riaditeľstvá, ministerstvá atď.). V systéme ovládania NV komunistickou stranou tak môžeme ilustrovať nasledujúci proces:⁶³

Plénum KV KSČ/KSS

a) na úseku straníckych orgánov volilo: predsedníctvo KV; vedúceho tajomníka KV; tajomníkov KV; sekretariát KV; predsedov a členov komisií,

odporúčalo: vedúcich tajomníkov OV na schválenie predsedníctvu ÚV KSČ; tajomníkov OV na schválenie sekretariátu ÚV KSČ,

schvaľovalo: vedúcich oddelení KV,

60 Presnejšie vedúcich tajomníkov ObV KSČ/KSS v Prahe a Bratislave a vedúcich tajomníkov MsV v tých mestách, kde bol zriadený NV konkrétneho mesta (v roku 1984 to boli Brno, Ostrava, Plzeň a Košice), pozri obr. č. 1.

61 Rovnako ako v poznámke vyššie, ide v tomto prípade o tajomníkov MsV so zriadeným NV konkrétneho mesta.

62 *Rudá nomenklatura*, s. 8.

63 Nasledujúca časť kádrového poriadku je opäť len výberom tých nomenklatúrnych pozícií, vzťahujúcich sa priamo k orgánom strany vo vzťahu k NV (pozri poznámku č. 59). Kádrové poriadky boli rozsiahle a prispôbené tej územnej oblasti, ktorú mali v správe (KV tak rozhodoval napr. o funkciách riaditeľov rôznych podnikov, náčelníkov odborov krajskej správy Zboru národnej bezpečnosti, ale aj o redaktoroch krajských novín, riaditeľoch krajských múzeí, galérií, knižníc atď. OV napr. o námestníkoch riaditeľov, vedúcich závodov či rôznych podnikových úsekov, ale aj riaditeľoch nemocníc či podnikov ČSAD v danom okrese.) V našom článku si nekladíme za cieľ zachytiť rôznosť všetkých kádrových poriadkov a vyčerpávajúco mapovať ich špecifiká pre jednotlivé stupne NV. Čitateľovi chceme poskytnúť základný náhľad do procesu kádrovej práce a nomenklatury, vzťahujúceho sa k našej téme.

b) na úseku štátnej moci a správy odporúčalo: predsedu KNV na schválenie Predsedníctvu ÚV KSČ; predsedov ONV na schválenie sekretariátu ÚV KSČ, *schvaľovalo:* návrhy na poslancov KNV.

Predsedníctvo KV KSČ/KSS

a) na úseku straníckych orgánov schvaľovalo: zástupcov vedúcich oddelení alebo odborov KV; inštruktorov,

b) na úseku štátnej moci a správy schvaľovalo: podpredsedov KNV; tajomníka KNV; členov rady KNV, predsedov komisií KNV; predsedu a podpredsedu výboru ľudovej kontroly.

Sekretariát KV KSČ/KSS

a) na úseku straníckych orgánov schvaľoval: politických pracovníkov KV (ktorí neboli zaradení do kádrového poriadku vyšších orgánov); politických pracovníkov OV (vrátane uvoľnených predsedov podnikových výborov, CZV, MV); odborných, technických a administratívnych pracovníkov KV; komisie alebo pracovné aktivity pri oddeleniach KV,

b) na úseku štátnej moci a správy schvaľoval: vedenie straníckej skupiny poslancov pri KNV; vedúcich odborov KNV,

vyjadruje sa: k predsedovi CZV strany pri KNV.

Plénum OV KSČ/KSS

a) na úseku straníckych orgánov volilo: predsedníctvo OV; vedúceho tajomníka OV; tajomníkov OV; predsedov a členov komisií OV,

predkladalo plénu KV, ktoré odporúčalo: vedúceho tajomníka OV na schválenie predsedníctvu ÚV KSS; tajomníkov OV na schválenie sekretariátu ÚV KSČ.

b) na úseku štátnej moci a správy

predkladalo Plénu ÚV KSČ, ktoré odporúčalo: návrhy na predsedov OV na schválenie sekretariátu ÚV KSČ,

odporúčalo: návrhy na poslancov KNV na schválenie plénu KV,

schvaľovalo: poslancov-komunistov ONV; celkové zloženie poslancov ONV, členov rady ONV.

Predsedníctvo OV KSČ/KSS

a) na úseku straníckych orgánov odporúčalo: politických pracovníkov OV (vrátane uvoľnených predsedov podnikových výborov, CZV, MV) na schválenie predsedníctvu KV,

schvaľovalo: inštruktorov OV; vedúceho straníckej skupiny poslancov ONV; predsedov ZO, resp. MV a MsV,

b) na úseku štátnej moci a správy schvaľovalo: podpredsedov ONV; tajomníka ONV; členov rady ONV; predsedov komisií ONV; vedúcich odborov ONV; predsedov a tajomníkov MNV a MsNV v okrese; predsedu a podpredsedu výboru ľudovej kontroly.

Kádrová politika nebola počas existencie komunistického režimu v Československu rovnaká. Postupom času sa vyvíjala, a najmä od začiatku 80. rokov sa do nej dostáva pragmatickejší prístup. Na rozdiel od predchádzajúcich rokov prichádza k zmene v požiadavkách na niektoré nomenklaturne pozície. Popri straníckej lojalnosti začalo byť vyžadované aj vysokoškolské vzdelanie.⁶⁴ Nedostatok vysokoškolsky vzdelaných a odborných pracovníkov, najmä na nižších stupňoch NV, bol aj podľa oficiálnych straníckych materiálov hlavným dôvodom porušovania zákonnosti vo vzťahu k občanom. Týkalo sa to hlavne vybavovania rozličných sťažností, stavebného konania, vyvlastňovania nehnuteľností, prerokovania priestupkov a správneho konania všeobecne.⁶⁵ Súčasťou kádrovej práce v NV bola aj politická a ideologická príprava tzv. kádrových rezerv. Pracovníci boli do nich vyberaní na základe ich pracovno-politického hodnotenia a ďalej sa zaraďovali do tzv. pohotových alebo perspektívnych kádrových rezerv.⁶⁶

Mechanizmus riadenia národných výborov komunistickou stranou

Komunistická strana Československa po prevzatí moci vybudovala systém, v ktorom jej orgány, resp. funkcionári, držali v rukách absolútny alebo takmer absolútny mocenský monopol. V pomerne krátkom čase ovládla prakticky celú štátnu správu. Podarilo sa jej to za pomoci akčných výborov, zriadených pri NV všetkých stupňov, ktoré uskutočňovali rozsiahle čistky a masových náborov nových členov do strany. „Členovia komunistickej strany obsadili rozhodujúce miesta v štátnych orgánoch – od najvyšších až po miestne národné výbory, od centrálnych inštitúcií až po miestne organizácie. Stávali sa tak realizátormi politickej línie strany vo všetkých sférach spoločenského ekonomického, sociálneho a kultúrneho vývoja.“ Členovia KSČ a KSS mali pri ustanovovaní do funkcií jednoznačnú prednosť pred ostatnými kandidátmi.⁶⁷ Po februári 1948 tak do česko-slovenskej spoločnosti vstúpil jav, ktorý ju sprevádzal viac ako 40 rokov – straníkosť, ktorá bola postavená nad odborné či profesionálne predpoklady. V štátnej správe sa pod rúskom jej reorganizácie uvoľňovali z funkcií

64 V tomto kontexte myslené štandardné vysokoškolské vzdelanie, nie Vysoká škola politická ÚV KSČ v Prahe, resp. jej fakulta v Bratislave. CVIKLOVÁ, Lucie. *Politické a spoločenské postavení bývalým (sic) československých nomenklaturních elit v období tzv. normalizace. Okolnosti jejich rozkladu a vybrané aspekty jejich adaptace*. Praha: Národohospodářský ústav Josefa Hlávky, 2008, s. 30 – 31.

65 *Zborník dokumentov k ďalšiemu zdokonaleniu práce národných výborov a nimi riadených organizácií*. Bratislava: Nakladateľstvo Pravda, 1982, s. 46. Napr. k roku 1982 zo všetkých zamestnancov NV na Slovensku bolo iba 1,7 % právnikov, z toho na KNV 6,3 %, ONV 1,8 %, MsNV a MNV 0,3 %. V českej časti republiky bol stav len nepatrne vyšší – z celkového počtu pôsobilo v NV 2,3 % právnikov, z toho na KNV 6,3 %, ONV 2,2 %, MsNV a MNV 0,9 %. CVIKLOVÁ, L. *Politické a spoločenské postavení bývalým (sic) československých nomenklaturních elit v období tzv. normalizace*, s. 47.

66 V pohotových kádrových rezervách sa nachádzali tí, ktorí pre vytypovanú funkciu spĺňali požadovanú kvalifikáciu a prax. Do perspektívnych kádrových rezerv sa zaraďovali potenciálni funkcionári, avšak kvalifikácia a prax im zatiaľ chýbala.

67 PEŠEK, J. *Komunistická strana Slovenska. Dejiny politického subjektu I*, s. 68 – 69.

nepohodlné osoby, ktoré nevyhovovali politicko-triednemu profilu. Najmä na úrovni miest a obcí ich nahrádzali predovšetkým robotníci, malí a strední roľníci s kladným vzťahom k režimu. Vo vrcholných orgánoch KSČ a KSS, tzn. v predsedníctvách Ústredného výboru, sa sústreďovala rozhodujúca moc. Najvyššie formálne postavenými orgánmi KSČ a KSS boli ich zjazdy, „v skutočnosti však vládli úzke skupiny funkcionárov v centre a analogicky aj na nižších stupňoch stranícko-štátnej štruktúry.“⁶⁸ Na základe sovietskeho vzoru sa KSČ vyhlásila za vedúcu silu spoločnosti, pričom svoju údajnú legitimitu odôvodňovala tým, že sa jej podarilo odstrániť kapitalistický spoločenský poriadok, a preto má práve ona stáť na čele budovania novej, socialistickej spoločnosti. „Vedúcou silou nebola preto, že sa za ňu vyhlásila, ale preto, že ovládla štát [...] a koncentrovala vo svojich rukách všetky nástroje moci.“⁶⁹

Činnosť NV bola všeobecne určená tým, že boli organickou súčasťou mocenského a správneho mechanizmu socialistického štátu, pre ktorý bol príznačný mechanizmus tzv. prevodových pák. Ten možno definovať ako režim, v ktorom sú formálne zachované atribúty demokratického štátu ako voľby,⁷⁰ delenie moci na zákonodarnú, výkonnú a súdnu, existencia ďalších politických strán atď. Tie však boli uplatňovaním „vedúcej úlohy strany“ doslova využívané len na domnelú demonštráciu plurality bez toho, aby mali akýkoľvek reálny vplyv. V rukách komunistických funkcionárov sa tak stávali prostriedkom, cez ktorý strana vnucovala, resp. diktovala svoju vôľu celej spoločnosti. V našom prípade hovoríme o existencii obcí a miest, okresov, krajov, riadených sieťou NV so svojimi volenými zástupcami, ktoré mali navonok určité samosprávne postavenie. Vo vzťahu ich vzájomnej podriadenosti bol však ich samosprávny charakter účelovo deštruovaný. Vzhľadom na „vedúcu úlohu“ komunistickej strany sa stali len jednou z ďalších jej „prevodových pák“. Do značnej miery sa už aj pred rokom 1954, no najmä po ňom, v plnej miere prejavilo reálne fungovanie NV, a to v tom zmysle, že každou významnejšou záležitosťou „sa najprv zaoberali príslušné výbory KSČ, ktoré prijali riešenie, a toto bolo následne predložené samotným národným výborom na schválenie. Tým sa de facto dosiahol stav, v rámci ktorého boli správne jednotky podriadené

68 PEŠEK, J. *Komunistická strana Slovenska. Dejiny politického subjektu I*, s. 69.

69 PEŠEK, J. *Komunistická strana Slovenska. Dejiny politického subjektu I*, s. 69 – 70.

70 Voľby sa konali na rovnakom princípe ako tie do NV, o ktorých sme sa zmieňovali vyššie. Národný front predstavoval zoskupenie KSČ, resp. KSS, satelitných politických strán, ktoré existovali na národnej úrovni (v českej časti štátu Československá strana socialistická a Československá strana lidová, na Slovensku Strana slobody a Strana slovenskej obrody), zjednotených odborov a ďalších, tzv. jednotných masových spoločenských organizácií. Dozeralo na nich vedenie Národného frontu. To však podliehalo priamemu riadeniu KSČ, resp. KSS. Voliť bolo možné len jednotnú kandidačnú listinu Národného frontu s absolútnou dominanciou členov komunistickej strany. Často dochádzalo k situácii, kedy kandidát, ktorý bol nominovaný za inú organizáciu Národného frontu (napr. Slovenský zväz výrobných družstiev), bol zároveň členom komunistickej strany. Rovnako ako pri voľbách do NV, bol vo svojom obvode nominovaný vždy iba jeden kandidát. Zaujímavosťou je taktiež to, že od roku 1960 sa konali voľby do všetkých zastupiteľských orgánov súčasne. Po federalizácii štátu tak občan volil kandidátov do všetkých typov NV (MNV/MsNV, ONV, KNV), do národného parlamentu (SNR alebo ČNR) a do oboch komôr federálneho parlamentu (Snemovňa ľudu a Snemovňa národov) súčasne. Zorientovať sa vo všetkých typoch by bolo v podmienkach pluralitnej demokracie, prirodzene, veľmi chaotické.

straníckym štruktúram KSČ.⁷¹ Činnosť a úlohy NV sa nerozpracúvali na štátnej línii vláda – parlament, ale na pôde zasadnutí Ústredného výboru KSČ, resp. KSS. Ten na základe „naplňania cieľov toho-ktorého zjazdu strany“ hodnotil dovtedajšie plnenie stanovených cieľov a určoval ďalšie konkrétne kroky, čo je možné dobovo ilustrovať, napr. nasledovne: „Správne uplatňovanie vedúcej úlohy strany vyžaduje, aby stranícke orgány a organizácie oveľa náročnejšie posudzovali výsledky práce národných výborov, aby pritom vychádzali z vlastných rozborov a poznatkov a na ich základe prijímali závery, uznesenia a odporúčania.“⁷² Bežnou praxou sa stali situácie, v ktorých boli NV, ako štátne orgány, nahrádzané straníckymi štruktúrami. Tie pre ne vytyčovali úlohy do najmenších podrobností, čím prakticky rozhodovali za NV.⁷³ Organizačná štruktúra strany kopírovala územnosprávne usporiadanie štátu,⁷⁴ čo bolo pre efektívne ovládanie NV určujúce.

Zasadnutia orgánov Ústredného výboru KSČ a KSS vytyčili generálnu politickú líniu pre NV, ktorú následne rozpracúvali územné stranícke orgány a organizácie. Na základe uznesení a záverov krajských, okresných, miestnych a mestských straníckych konferencií a plén, ako aj uznesení členských schôdzí ZO strany, v ktorých pôsobnosti bolo politické riadenie NV, vypracovala príslušná stranícka organizácia plán NV. Ten bol prispôsobený potrebám konkrétneho kraja, okresu, mesta či obce a obsahoval konkrétne úlohy a ciele NV na príslušnom stupni štátnej správy.⁷⁵ Keďže vedúce funkcie v NV aj väčšina poslaneckých miest boli obsadené komunistami, mohli ich miestne orgány komunistickej strany pomocou „straníckych úloh“ ovládať.⁷⁶

Komunistická strana tak ovládala štátnu správu nie na princípe formálnej podriadenosti strane, ale vytvorením paralelnej štruktúry, v ktorej bol stranícky aparát „koncipovaný ako duplicita štátnych orgánov v centre i na nižších úrovniach“.⁷⁷ Na regionálnej úrovni tak existovala štátna línia: KNV, ONV, MNV/MsNV, ku ktorej bola analogicky vytvorená stranícka štruktúra: KV, OV, a ZO, resp. MV/MsV KSČ/KSS. Účelovo sa tak prekrývala stranícka a štátna hierarchia, čo malo konštitučný efekt pre samotný režim. Postavenie členov NV tak bolo vymedzené na jednej strane ich vecným postavením, na druhej miestom v straníckej hierarchii.

Prepojenie medzi štátnou správou a stranou môžeme ilustrovať na nasledujúcom prípade: v ONV, rovnako ako vo všetkých ostatných inštitúciách, existovala organi-

71 KLIMOVSKÝ, D. Územná samospráva na Slovensku: Rozvoj sídelných štruktúr od roku 1939 do súčasnosti, s. 74 – 77.

72 Zborník dokumentov k ďalšiemu zdokonaleniu práce národných výborov a nimi riadených organizácií. Bratislava: Nakladateľstvo Pravda, 1982, s. 30.

73 DRŽIAK, Ján. Vedúca úloha komunistickej strany v národných výboroch. Bratislava: Nakladateľstvo Pravda, 1974, s. 71.

74 Na úrovni obcí, miest, okresov a krajov fungovali miestne (skr. MV), mestské (skr. MsV), okresné (skr. OV) a krajské (skr. KV) výbory KSČ/KSS. V prípade iných typov NV, ako napr. obvodných vo väčších mestách, existovala obvodná organizácia komunistickej strany.

75 DRŽIAK, J. Vedúca úloha komunistickej strany v národných výboroch, s. 90. Pozri aj: KORANDA, František. Národní výbory v politickém systému ČSSR. Praha: Svoboda, 1982, s. 31 – 32.

76 I keď komunistickí poslanci mali väčšinové zastúpenie, neznamená to, že by všetci poslanci boli nominantmi KSČ/KSS. Často zastupovali iné spoločenské organizácie NF. Poslanci za iné politické strany, ktoré boli súčasťou NF, mali zväčša len marginálne zastúpenie.

77 PEŠEK, J. Komunistická strana. Dejiny politického subjektu I, s. 70.

zacia strany. Riadenie tejto straníckej organizácie bolo garantované sekretariátom OV. Ten istý sekretariát riadil aj tzv. stranícke skupiny poslancov – komunistov. Prepojenie ONV a OV bolo posilnené ešte k tomu tým, že predseda ONV bol členom predsedníctva OV strany.⁷⁸ V praxi tak dochádzalo k situáciám, keď napr. predseda ONV bol zároveň členom príslušnej straníckej organizácie (OV KSČ/KSS), ktorej sám podliehal. Ak bol daný predseda zároveň členom predsedníctva príslušného straníckeho orgánu, dostával sa do situácie, v rámci ktorej ako straník ovládal sám seba. Z titulu svojho členstva v predsedníctve OV KSČ/KSS, tak mohol využívať svoju autoritu či kontakty.⁷⁹ Prerastanie straníckych orgánov so štátnymi a kumulovanie niekoľkých funkcií v jednej osobe bolo významné pre uplatňovanie totalitnej moci počas komunistického režimu.

Zodpovednosť za dodržiavanie politickej línie v NV tak ležala na pleciach komunistických poslancov, ktorí vytvárali zmieňované stranícke skupiny. Tie sa pri svojej práci riadili politikou a stanovami strany, zodpovedali sa jej a boli povinní plniť vo všetkých otázkach jej uznesenia.⁸⁰ Na jednom zo zasadnutí ÚV KSČ sa v otázke ideologického riadenia NV prízvukovalo, že „*je úlohou orgánov strany lepšie riadiť stranícke skupiny poslancov, aby ich činnosť viac prispievala k dobrej príprave komunistických poslancov na rokovania orgánov národných výborov, k výmene názorov a zjednocovaniu prístupu k riešeniu závažných problémov, k rozvoju ich aktivity a pôsobenia medzi voličmi.*“⁸¹ Pracovníci aparátu nemali chápať svoju činnosť len ako úradnícku, ale „*predovšetkým ako prácu politických pracovníkov orgánov socialistickej štátnej moci a správy.*“⁸² Komunistickí poslanci a funkcionári, resp. ich stranícke skupiny, sa tak vo svojej práci nezodpovedali „samosprávnemu“ orgánu, ktorému podliehali, t. j. príslušnému NV, ale orgánom strany. Vzhľadom na volebný systém založený na platforme Národného frontu, s absolútnou dominanciou kandidátov komunistickej strany, sa tak NV de facto stali predĺženou rukou na vykonávanie politickej línie určenej stranou. Ich ďalšou úlohou bolo zjednocovať postup orgánov NV a Národnej fronty a rozvíjať ich aktivity iniciovaním „socialistického súťaženia“ formou brigád socialistickej práce, strážiť „socialistickú zákonnosť“, upevňovať štátnu, plánovaciu, finančnú disciplínu a pod.

Pochopiteľne, plnenie úloh bolo kontrolované. Na každej komisii, aktíve alebo porade tajomníkov sa začínalo kontrolou plnenia úloh z predchádzajúcej schôdze, hodnotením celkového stavu, pričom vo výsledku sa okrem úspechov vykazovali aj slabé miesta.⁸³ Dodržiavanie „správnej“ politickej línie bolo zabezpečované aj osobnými stretnutiami vedúcich straníckych funkcionárov s komunistami v NV, so

78 KABELE, Jiří, ed. *Výklady vládnutí v reálném socialismu*. Praha: Matfyzpress, 2004, s. 34.

79 KABELE, Jiří. *Z kapitalismu do socialismu a zpět*. Praha: Karolinum, 2005, s. 499 – 500.

80 KORANDA, F. *Národní výbory v politickém systému ČSSR*, s. 35.

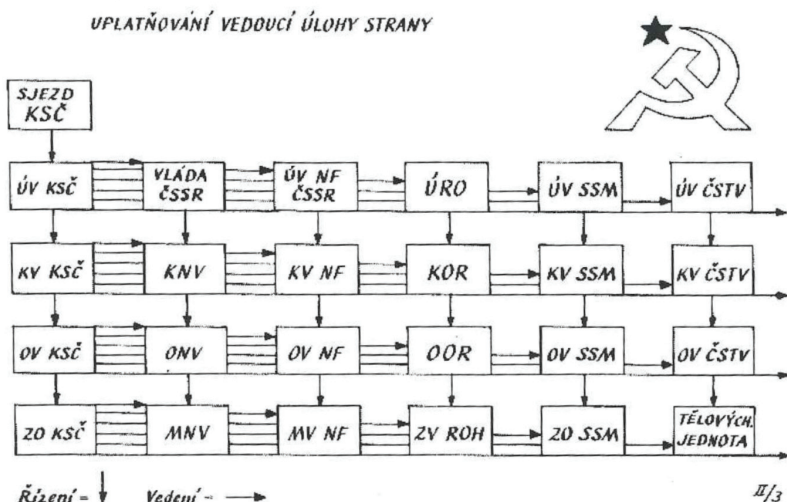
81 6. zasedání ÚV KSČ ve dnech 20. a 21. dubna 1982. Praha: Svoboda, 1982, s. 37.

82 KORANDA, F. *Národní výbory v politickém systému ČSSR*, s. 36.

83 HOLEČEK, T. *Komunistická vláda na úrovni kraje*, s. 148.

straníckymi skupinami poslancov a straníckymi organizáciami pracovníkov aparátu NV. Občanov museli povinne zoznamovať aj so straníckymi uzneseniami.⁸⁴

Z uvedeného tak vyplýva, že ovládanie NV prebiehalo na základe prísne hierarchických vzťahov nadriadenosti a podriadenosti. Zo štato-správneho hľadiska tak boli NV ovládané obecným princípom demokratického centralizmu, keď plne podliehali rozhodnutiam orgánov NV na vyššom stupni. Ich výkonné orgány boli navyše podriadené aj horizontálne – vedúcim orgánom vlastného NV (rade, plénu) a vertikálne – príslušným výkonným orgánom nadriadeného NV, čo vytváralo princíp dvojitej podriadenosti.⁸⁵ Na správnu podriadenosť NV nadväzovala politická, vykonávaná výbormi strany, so „zrkadlovou“ hierarchiou. Tie mali v rukách politické vedenie NV, keď pre ne vytýčovali hlavné úlohy, a zároveň kontrolovali ich plnenie.⁸⁶ Kádrovou prácou a vytýčením nomenklatúrnych pozícií mali dohľad aj nad ich personálnym zložením

Obr. č. 2 Uplatňovanie vedúcej úlohy strany – hierarchická štruktúra organizácií⁸⁷

84 KORANDA, F. *Národní výbory v politickém systému ČSSR*, s. 31.

85 MATES, Pavel, MATULA, Miloš. *Výbrané kapitoly z dějin a teorie veřejné správy*. Praha: VŠE, 1999, s. 29.

86 VALEŠ, Lukáš. Orgány MNV v systému komunistické moci. In: HÁJEK, Martin, ed. *Hierarchie jako přednost i slabina komunistického vládnutí. Dědictví komunistické vlády IV: sborník příspěvků ze semináře konaného 11. a 12. září 2003 v Praze*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2003, s. 81.

87 MRHAL, Tomáš. *Soubor názorných pomůcek k výuce a studiu předmětu teorie a praxe výstavby strany*. Praha: Vysoká škola politická ÚV KSČ, 1981, s. 37.

Záver

Komunistická strana Československa a jej územná organizácia Komunistická strana Slovenska sa po nastolení svojho mocenského monopolu usilovali o to, aby štátny aparát plne slúžil realizácii ich cieľov a záujmov. Na úrovni regionálnej správy sa im to podarilo vytvorením siete národných výborov. Krátko po februári 1948 prišlo k zmene územnosprávneho usporiadania štátu spojenej s postupným okliešťovaním samosprávnych kompetencií jednotlivých zastupiteľských orgánov obcí, miest, okresov a nových jednotiek – krajov. Do roku 1954 neboli členovia, resp. poslanci národných výborov volení, ale priamo nominovaní. Voľby však nič nezmenili na ich politickom zafarbení. K završeniu komunistickej prestavby územnej správy prišlo v roku 1960. Podstatne sa zredukoval počet krajov a okresov, zväčšilo sa ich územie, čím komunistická strana sledovala zjednodušenie celého procesu uplatňovania jej „vedúcej úlohy“ v národných výboroch.

Rovnako ako iné zložky štátnej moci, formálne navodzujúce dojem nezávislosti, aj národné výbory boli len nástrojom na uplatňovanie totalitnej moci a vôle komunistickej strany. Tá svoju vyššiu organizačnú štruktúru účelovo vybudovala tak, aby kopírovala územnosprávne členenie štátu, čím vytvorila paralelnú mocenskú zostavu. V štátnej správe tak okrem špecifických typov národných výborov existovali krajské, okresné a miestne, resp. mestské národné výbory. Po straníckej línii boli vytvorené krajské a okresné výbory komunistickej strany, na najnižšej úrovni to boli základné organizácie strany, ktoré mohli vytvárať miestne a mestské výbory strany. Okrem toho boli základné organizácie vytvorené vo všetkých podnikoch a organizáciách.

Všetka podstatná činnosť spadajúca do pomerne rozsiahlych kompetencií národných výborov sa najprv riešila na schôdzach, konferenciách a plénach orgánov strany, ktoré následne vypracovali politickú líniu, ktorú museli naplňovať. Národné výbory tak navonok pôsobili ako samosprávny orgán, no v skutočnosti sa stali len vykonávateľom politických objednávok komunistickej strany. Územné výbory strany boli hlavným spojom hierarchických článkov národných výborov. Štátna administratíva tak bola zneužívaná ako nástroj na presadzovanie straníckej politiky. Priamo sa to dialo zadávaním úloh zo straníckych centrál vedúcim pracovníkom národných výborov, nepriamo prostredníctvom komunistických poslancov, ktorí v nich vždy mali väčšinu. Ich dominancia bola často umocnená prerastaním so straníckymi funkciami. Títo poslanci vytvárali stranícke skupiny, ktoré mali naplňovanie politickej línie zabezpečovať a kontrolovať jej dodržiavanie, za čo sa samotnej strane zodpovedali. Toto všetko by však nebolo možné bez nomenklatúrnej hierarchie, v ktorej komunistická strana každému svojmu útvaru vytýčila súbor pozícií, ktorých obsadenie priamo riadila alebo schvaľovala.

Pri voľbách, ktoré sú čisto formálne, čo je aj prípad Československa z rokov 1948 – 1989, tak vznikol stav, v ktorom sa národné výbory stali ilúziou existencie

nezávislých územnosprávnych orgánov. Ich vývoj, činnosť a zloženie tak boli v réžii komunistickej strany s vopred jasným výsledkom. Väčšinu svojej existencie neboli a ani nemali byť inštitúciami skutočnej samosprávy. Stali sa „prevodovou pákou“ na uskutočňovanie komunistickej politiky, s prihliadnutím na miestne a regionálne špecifiká, pričom dominantné postavenie komunistickej strany bolo podčiarknuté princípom hierarchickej podriadenosti.

Existencia národných výborov bola previazaná s komunistickým režimom, a preto bol prirodzený ich zánik, ku ktorému došlo v novembri 1990, teda rok po Nežnej revolúcii. Na Slovensku boli zrušené kraje, okresy sa zachovali a obce získali samosprávne postavenie. Rok 1990 tak započal novú etapu územnosprávneho vývoja, postavenú na reálnej samospráve a decentralizácii štátnej správy. Aj tá si však prešla, resp. prechádza svojimi peripetiami. Hoci sa zvýšil počet okresov, najmä na adresu samosprávnych krajov, dnes známych aj ako vyššie územné celky, ešte donedávna zaznievali kritické hlasy. Ich súčasná podoba je totiž viac výsledkom politického záujmu než odbornej diskusie. Takisto, ako predchádzajúce usporiadanie, nijakým spôsobom nenadväzuje na historický princíp. Nielenže hranice krajov rozdeľujú ekonomicko-geografické a spádové oblasti, ale navyše ignorujú aj hranice prirodzených historických regiónov. Zrejme aj to je jedným z faktorov, ktoré prispievajú k nezájmu o regionálnu politiku a k neznalosti kompetencií samospráv, čo dokladuje pomerne nízka volebná účasť do jej orgánov. Treba však pripomenúť, že takmer 30 rokov jestvujúci model troch krajov nesledoval zefektívnenie štátnej správy, ale upevnenie totalitnej moci vládnucej štátostrany.

The Communist Party's control of the national committees after 1954

The article deals with how the Communist Party controlled national committees – state administration bodies in Czechoslovakia. It briefly captures their development and structure with emphasis on the period after the year 1954. It describes relations between national committees and party committees, drawing attention to the interconnection of their hierarchies, and the conception of party bodies as a parallel structure imitating the organization of national committees. The author describes the Cadre politics used by the party to ensure that officials fulfilling its interests were in key positions in the party and state structures. The Communist Party controlled the national committees on the principle of political and administrative subordination, and as in other social and economic organizations, through the Communists operating in them.

POLITIKA, SÚDNICTVO A PERZEKÚCIE Z REGIONÁLNEJ PERSPEKTÍVY

Advokáti Košíc ako regionálna elita v premenách doby – od I. viedenskej arbitráže do pádu socializmu

Rudolf Maník

Postavenie advokátov v Košiciach počas I. ČSR

V municipálnom meste Košice predstavovali advokáti, dobovo nazývaní pravotármi, súčasť mestskej honorácie už v dobe Rakúsko-uhorskej monarchie. Nie inak tomu bolo aj po rozpade habsburskej ríše a vzniku Česko-slovenskej republiky koncom prvej svetovej vojny. Toto postavenie si udržali i počas I. ČSR a čiastočne v období maďarskej okupácie mesta v rokoch 1938 – 1945. Obdobie tretej Československej republiky nasledujúcej po oslobodení a epocha socializmu však mali na advokátsky stav v Košiciach výrazne negatívny vplyv, ktorý sa podarilo zmeniť až po Nežnej revolúcii z roku 1989. Tento príspevok si kladie za cieľ priblížiť aj na pozadí krátkych medailónov niektoré osudy tých, ktorých profesiou bolo poskytovanie právnej pomoci a ktorí boli v rámci svojho pôsobenia viac či menej spätí s východoslovenskou metropolou. Zdrojom prípravy článku boli v značnej miere aj materiály z dosiaľ nespracovaného archívu Slovenskej advokátskej komory v Bratislave.

Pre mnohých košických pravotárov bola zmena štátoprávných pomerov po obsadení mesta československým vojskom 29. decembra 1918 ťažko akceptovateľným faktom. Nielen v úradnom styku, ale i v komunikácii s klientmi významná časť z nich používala maďarčinu a nahradenie stáročného „Mariánskeho“ kráľovstva republikou bolo pre nich len s námahou predstaviteľné. Hoci majoritná časť košických advokátov bola židovského vierovyznania, rozpad habsburskej ríše a nastávajúce zmeny v dlhodobo platnom právnom poriadku predstavovali obavy z neznámej budúcnosti aj pre nich. Vzhľadom na skutočnosť, že väčšina právnych zástupcov v Košiciach bola v čase zániku Rakúsko-uhorského mocnárstva maďarskojazyčná, napomáhali podporiť česko-slovenský živel v Košiciach pravotári z Liptova a Oravy, ktorí aj zastávali významné posty v mestskej samospráve vrátane tých najvyšších. V histórii metropoly východného Slovenska hral významnú úlohu **Vladimír Mutňanský** (1885 – 1954), ktorý študoval právo v Prešove, Košiciach, Kluži i Budapešti a od roku 1913 pôsobil v Košiciach ako prvý slovenský advokát. Vladimír Mutňanský bol na post košického starostu zvolený v októbri 1919, stal sa vôbec prvou hlavou mesta slovenskej národnosti. Na

tomto poste pôsobil najskôr v období 1919 – 1923 a následne v rokoch 1928 až 1933. Nakrátko pritom zastával v januári 1919 aj post abovsko-turnianskeho župana. Funkciu starostu od roku 1923 do roku 1928 vykonával ďalší advokát **Pavol Novák**, ktorý sa narodil v roku 1889 v Dolnom Kubíne v rodine národovca Pavla Nováka. Vlastnú advokátsku kanceláriu v Košiciach mal i **Ján Sekáč** (1882 – 1962), ktorý právnické štúdiá absolvoval v Prešporku, Budapešti a Kluži. Pôsobil aj ako vojenský sudca, od januára do októbra 1919 bol abovsko-turnianskym županom, neskôr županom stolice podtatranskej v Liptovskom Svätom Mikuláši a v roku 1930 zase slovenským krajiniským viceprezidentom. Post abovsko-turnianskeho župana vykonával od októbra 1919 do augusta 1920 ďalší zástupca advokátskeho stavu **Pavol Fábry** (1891 – 1959).¹

Po vzniku samostatného Česko-Slovenska bol menovaný spišským a potom abovsko-turnianskym županom v období 1920 až 1922. Exponoval sa však aj v rámci Evanjelickej cirkvi augsburského vyznania na Slovensku vo funkcii jej dištriktuálneho dozorcú. V roku 1923 sa stal prvým županom košickej veľžupy (de iure *župa XX*) a tento post zastával až do svojej smrti v roku 1925. I nasledovník Jána Rumanna v kresle košického župana **Juraj Slávik** (1890 – 1969) pochádzal z advokácie. Tento syn evanjelického farára z Dobrej Nivy obdobne ako jeho predchodca študoval právo v Budapešti a po vzniku ČSR zastával najskôr post župana Pohronskej župy so sídlom vo Zvolene v období 1923 – 1925. Košickým županom bol od roku 1925 až do nahradenia župného zriadenia krajiniským v roku 1928. Stal sa prvým Slovákom vo funkcii ministra vnútra ČSR a neskôr pôsobil aj v diplomacii.² Z advokátov angažujúcich sa profesijne v prvorepublikovom období v Košiciach nemožno vynechať **Martina Mičuru** (1883 – 1946), ktorý v období 1920 – 1922 bol ministrom s plnou mocou pre správu Slovensko a od roku 1922 do roku 1931 pôsobil ako prezident Vrchného súdu v Košiciach. Vrcholom jeho právnickej kariéry bola funkcia predsedu Najvyššieho súdu Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1945.

Čo sa týka profesijného života košických advokátov, museli reagovať na početné zmeny v štátno-politickom usporiadaní i v právnom poriadku. Recepčná norma prevzala na Slovensku bývalé uhorské právo, ale už niekoľko mesiacov po začlenení Košíc do Česko-slovenskej republiky v decembri 1918 obsadila toto mesto v júni 1919 Červená armáda Maďarskej sovietskej socialistickej federatívnej republiky. Narýchlo boli tvorené revolučné právne normy a Košice sa na 3 týždne stali súčasťou Slovenskej republiky rád, ktorá zanikla v júli 1919. Až následne sa stalo mesto trvalou súčasťou Česko-Slovenska, ktorého právny poriadok sa stal pre praktický výkon advokátskeho povolania smerodajným. Základné kódexy, s ktorými sa pravotári pravidelne pri aplikácii práva v procesoch na súdnych pojednávaniach alebo v jednaní s klientmi v advokátskych kanceláriách stretávali, sa nezmenili. Počas celého obdobia I. ČSR tak platil

1 JARINKOVIČ, Martin, KÁRPÁTY, Vojtech, DULOVÍČ, Erik a kol. *Košice 1918 – 1938: Zrod metropoly východného Slovenska*. Košice: Štátny archív v Košiciach, 2018, s. 43

2 MICHÁLEK, Slavomír a kol. *Juraj Slávik Neresnický. Od politiky cez diplomáciu po exil (1890 – 1969)*. Bratislava: Pro-dama, 2006, s. 26.

na Slovensku uhorský trestný zákon i poriadok, obchodný zákonník, občiansky sporový poriadok či dokonca uhorské civilné obyčajové právo vrátane Tripartita. Okrem zmien v organizácii súdov sa advokátov najviac dotkli novelizované ustanovenia týkajúce sa advokátskych skúšok, služobnej prísahy a zrušenia viacerých advokátskych komôr vrátane tej košickej. Od roku 1921 už boli všetci pravotári na Slovensku členmi jedinej Advokátskej komory so sídlom v Turčianskom Svätom Martine na základe zákona č. 67/1920 Zb. z. a n. Keďže však regionálna organizácia advokácie na území Slovenska mala dlhodobú tradíciu, iniciovali sa zmeny v prijatej právnej úprave, ktoré vyvrcholili prijatím zákona č. 144/1936 Zb. z. a n, na základe ktorého sa mali vytvoriť opätovne advokátske komory so sídlom v Bratislave a Košiciach. Zatiaľ čo v prípade komory v Bratislave došlo k jej kreácii, advokátska komora v Košiciach do zániku I. ČSR nevznikla. K výrazným zmenám došlo aj v prípade etnicity košických advokátov, už po prevrate v roku 1918 viacero z nich odišlo na územie budúceho trianonského Maďarska a v meste postupne pribúdalo pravotárov československej národnosti, i keď vyznaním predstavovali stále majoritu pravotári izraelitskej relígie, a to až 63,3 %. V roku 1935 tak zo 113 advokátov Košíc až 70 patrilo k židovskej populácii.

Ich podiel na obyvateľstve mesta bol výrazne nižší, v roku 1930 sa k Mojžišovej viere v Košiciach hlásilo 10,1 % obyvateľov, z toho asi polovica aj k židovskej entite, zatiaľ čo k národnosti československej 62,4 %, k maďarskej 19,9 %, k nemeckej 5 % a k rusínskej 1,3 %.³ Štatisticky sa zvyšoval aj počet právnych zástupcov v meste, zatiaľ čo v roku 1928 tu sídlilo 99 advokátov, v roku 1938 už 118. Obdobne vysoké ako v Košiciach mali Židia zastúpenie medzi advokátmi na celom území Slovenska, z 1 063 pravotárov v roku 1927 k nim patrilo až 563.⁴ Počas celej doby prvej republiky výkon ich povolania reguloval uhorský advokátsky poriadok, t. j. zák. čl. XXXIV/1874 platný až do 31. decembra 1948, len v roku 1923 bola prijatá nová advokátska tarifa. Prvá republika priniesla aj vysokú organizovanosť obyvateľstva v politických stranách, spolkoch, telovýchovných i polovojských organizáciách. Advokáti z Košíc, najmä československej národnosti, sa po roku 1920 stávali členmi Právnickej jednoty na Slovensku. V súvislosti s nárastom členstva bola v meste v roku 1932 vytvorená jej odbočka, náместníkom jej predsedu sa stal **Hugo Tänzer** (1891 – 1944). Tento advokát, ktorý študoval právo v Budapešti, založil pre informovanie maďarských právnikov týždenník *Csehszlovák Jog*, vychádzajúci v období 1920 až 1938 a stal sa aj spoluautorom knihy *Justičný vzorník* s príkladmi základných podaní pre advokátov. Zároveň sa dlhodobo exponoval ako člen výboru Advokátskej komory v Turčianskom Svätom Martine a Stálej delegácie advokátskych komôr Republiky československej. V mestskom zastupiteľstve Košíc pôsobili počas prvej republiky v kreslách poslancov

3 FICERI, Ondrej. *Potrianonské Košice. Premeny etnických identít obyvateľov Košíc v medzivojnovom Československu*. Bratislava: VEDA Vydavateľstvo SAV, 2019, s. 25.

4 SULAČEK, Jozef. *Právnicki práva zbavení. Perzekúcie židovských právnikov na Slovensku v rokoch 1938 – 1945. 1. časť*. Bratislava: Slovenské národné múzeum – Múzeum židovskej kultúry, 2014, s. 32.

advokáti Samuel Fenyés, Ernest Weiser, Armin Wirkmann, Zoltán Farkas, Maximilián Fejér, Vojtech Halmi, Ignác Hercz, Ondrej Mandel či Alexander Brück.

Zmeny v advokácii Košíc počas maďarskej okupácie mesta 1938 – 1945

Neprešli ani dve decéniá od začlenenia Košíc do československého štátu a situácia po mníchovskom diktáte sa pre obyvateľstvo východoslovenskej metropoly opätovne zmenila. Územie Československa bolo okypťené následkom mníchovského diktátu rozsiahlymi stratami v prospech Nemeckej ríše. Od októbra 1938 do marca 1939 trvajúce obdobie existencie Česko-Slovenska, nazývané aj druhá republika, bolo späté s rozsiahlymi zmenami v prijímanej legislatíve vrátane kreácie rasového zákonodarstva. Už dňa 9. októbra 1938 bolo prijaté *vládne nariadenie č. 219/1938 Zb. zák. a nar. o dočasných obmedzeniach v živnostenskom a inom zárobkovom podnikaní*, ktoré s poukazom na mimoriadne pomery spôsobené stavom brannej pohotovosti štátu obmedzilo vykonávanie o. i. slobodných povolání, ako napr. aj advokácie. Podstatou týchto obmedzení bolo v tom, že správne orgány pri rozhodovaní o udelení alebo zmene oprávnenia vykonávať advokáciu (aj keď ostatné podmienky pre povolenie boli splnené) vydali vyhovujúce rozhodnutie iba vtedy, ak nebolo proti nemu námietok z hľadiska mimoriadnych hospodárskych pomerov alebo z dôvodu verejného záujmu. Takéto vágne pojmy znamenali prvé perzekučné ustanovenia v prichádzajúcej dobe neslobody, ktorá advokátskemu povolaniu rozhodne nepriala.

Oveľa podstatnejší vplyv na pomery v advokácii mala I. viedenská arbitráž z 2. novembra 1938, v dôsledku ktorej sa stali Košice na dobu od novembra 1938 do januára 1945 súčasťou Maďarska ako opäť municipálne mesto. Z vybraných košických advokátov sa 10. novembra 1938 kreoval osobitný výkonný výbor, ktorého predsedom bol neskorší poslanec maďarského parlamentu **Mikuláš Pajor** (1884 – 1956) a členmi Alexander Darvas (pôvodne Singer), Ignác Hercz, Vojtech Lacko, Jozef Pilát, Ladislav Rédeky, Jozef Sztudinka, Jób Ungár a Ernest Weiser.⁵ Títo pravotári hromadne vystúpili z Advokátskej komory v Turčianskom Svätom Martine a začali s prípravou kreácie samostatnej *Advokátskej komory so sídlom v Košiciach*. Na základe nariadenia Maďarského kráľovského ministerstva spravodlivosti č. 9600/1938 legislatívne aj došlo ku vzniku tejto komory, v súvislosti s tým sa v posledný deň roka 1938 konala schôdza miestnych advokátov. Predsedom výboru na kreáciu 2. košickej advokátskej komory menovalo v decembri 1938 Maďarské kráľovské ministerstvo spravodlivosti bývalého advokáta **Dezidera Fülöpa** (1876 – 1957) a z košických advokátov sa jeho členmi stali Vojtech Lacko, Ľudovít Horváth a Štefan Vukovich. Každý advokát, ktorý chcel ďalej pokračovať vo výkone svojej profesie, musel požiadať o prevzatie

5 KEREČMAN, Peter. *Kapitoly z dejín advokácie na Slovensku*. Košice: Penelopa, 2005, s. 89.

do novokreovanej komory, a to v lehote do 6. januára 1939. Dňa 17. apríla 1939 sa uskutočnilo valné zhromaždenie komory združujúcej 130 advokátov, za predsedu bol zvolený práve **Štefan Vukovich** a za podpredsedu Ladislav Hlatký. Vo funkcii predsedu košickej komory v roku 1940 vystriedal Š. Vukovicha **Aristid Aranyossy de Forbász** (1878 – 1955), syn advokáta Ladislava Aranyossyho de Forbász. A. Aranyossy de Forbász sa počas druhej svetovej vojny stal i zmocnencom Červeného kríža a po menovaní ríšskym správcom aj hlavným vládnyim radcom. Advokáciu vykonával i po druhej svetovej vojne a ako jeden z mála jej prvorepublikových pamätníkov dokonca aj v období socializmu až do roku 1955.⁶

V roku 1940 sa stal prokurátorom komory Ladislav Rédeky, revízorom Juraj Szal-tzer a pokladníkom bývalý koncipient A. Aranyossyho de Forbász Adolf Dacsinszky. Počas druhej svetovej vojny pôsobili ako riadni členovia výboru 2. košickej advokátskej komory Anton Dióssy, Jozef Farkas, Ľudovít Horváth, Mikuláš Pajor, Jozef Pilát, Ármin Wirkmann, Vojtech Idrányi a Ákoš Kološ (pôvodne Klein). K náhradným členom výboru tejto komory patrili z košických advokátov Emil Toronszky, Eugen Polinszky, Štefan Rédeky a Andrej Fényes.

Z praktického života možno uviesť, že finančná situácia advokátov na inkorporovanom území bola z dôvodu stagnácie ekonomiky zlá. Advokáti sa dokonca vo výročných správach komory ponosovali na to, že množstvo začatých vecí nemohli dokončiť, lebo spisový materiál súdov bol z pripojeného územia krátko pred jeho okupáciou odvezený na neobsadené časti Česko-Slovenska a vrátený bol až v roku 1942. Aj keď sa sadzby za advokátske úkony nezvyšovali, režijné náklady na prevádzku advokátskych kancelárií (*Ügyvédi Iroda*) rástli. Až v roku 1942 predseda košickej Kráľovskej súdnej tabule ako súdu III. stupňa rozhodol o zvýšení odmien advokátov pre územný obvod Krajského súdu v Košiciach o 30 %. Inak už v roku 1940 advokáti protestovali proti zmene obvodu súdnej tabule, ktorou sa z jej obvodu vyčlenili podkarpatské krajské sudy v Berehove, Užhorode a Chuste, keďže podľa nich Podkarpatská Rus bola historicky bližšie Slovensku, platil tam prevažne československý právny poriadok a obyvatelia tejto oblasti boli jazykovo spriaznení skôr so slovenskými advokátmi než s maďarskými.

Na základe ich memoranda zaslaného maďarskému kráľovskému ministrovi spravodlivosti boli do obvodu košickej Kráľovskej súdnej tabule podkarpatské krajské sudy v roku 1942 opätovne začlenené.

Je nutné poznamenať, že niektorí košickí advokáti vstúpili v roku 1939 do právnicového *Národného spolku maďarských advokátov*, ktorého základným poslaním malo byť upevňovanie maďarského národného a kresťanského ducha v právnickom živote s negativistickým zameraním voči židovským a nemaďarským právnikom.

6 KERECSMAN, Peter. Advokáti Aranyossyovci a Košická advokátska komora. *Bulletin slovenskej advokácie*, roč. 20, 2014, č. 3, s. 62.

V Košiciach sa utvorila miestna skupina predmetného spolku v roku 1943.⁷ Počty zapísaných členov Advokátskej komory v Košiciach rástli, pokiaľ v roku 1940 evidovala 166 advokátov a 45 advokátskych osnovníkov, v roku 1942 už 174 advokátov a 48 advokátskych osnovníkov. Z uvedeného počtu v roku 1942 sídlilo 56 advokátov priamo v meste Košice, avšak oproti obdobiu I. ČSR tak počet košických pravotárov poklesol na cca ½. Štatisticky je možné uviesť, že v trianonskom Maďarskom kráľovstve tvoril počet Židov medzi advokátmi stále majoritu v rozsahu 55,1 %.⁸ V rámci protizidovskej legislatívy aj v Košiciach platil 1. maďarský židovský zák. čl. XV/1938 obmedzujúci zastúpenie Židov v slobodných povolaniach na max. 20 % členov príslušného stavu do 5 rokov. V poradi 2. maďarský židovský zák. čl. IV/1939 toto kvórum v advokácii znížil na 6 % s výnimkami v rámci skupiny veteránov I. svetovej vojny, ich vdov a potomkov s lehotou až do júna 1944. Totožné kvórum bolo ponechané aj podľa zák. čl. XII/1941, ktorý sa týkal výkonu advokátskeho povolania. Rasové zákonodarstvo sa postupne sprísňovalo, advokáti zapísaní v košickej komore boli preverovaní podľa 3. maďarského židovského zák. čl. XV/1941, ktorý už zakazoval nežidovským občanom aj uzatváranie manželstiev so Židmi. V dôsledku toho v roku 1944 bolo na základe vládneho nariadenia č. 1210/1944 M. E. internovaných z tejto komory 57 židovských advokátov (z toho 25 sídliačich v Košiciach), ktorí boli vymazaní zo zoznamu dňa 25. mája 1944 uznesením výboru komory č. 610/1944. Do ich bývalých advokátskych kancelárií boli ustanovení správcovia. Snahu o zmiernenie perzekučných opatrení i komunikáciu so štátnymi orgánmi zabezpečovala v Košiciach 20-členná Židovská rada na čele s advokátom Ákošom Kološom.

Rok 1944 bol nielen pre advokátov, ale pre všetkých obyvateľov Košíc, spojený s vnútropolitickými zmenami súvisiacimi s vojnovou situáciou. V marci 1944 došlo k okupácii mesta i celého štátu ozbrojenými silami Veľkonemeckej ríše, front sa nebezpečne priblížil k hraniciam Maďarska a v októbri 1944 bol regent viceadmirál Miklós Horthy de Nagybánya nahradený vo funkcii hlavy štátu rodákom z Košíc Ferencom Szálasim ako vodcom národa. Názov krajiny Maďarské kráľovstvo bol zmenený na Maďarský pracovný štát a na pár posledných mesiacov vojny bola v meste nastolená hrôzovláda nyilašovcov, teda príslušníkov Strany šípových krížov – Hungaristického hnutia. Holokaust zasiahol v Košiciach aj mnohých advokátov.

Z tragických osudov židovských pravotárov Košíc možno spomenúť prvú ženu – advokátku na Slovensku **Alžbetu Cziglerovú, vydatú Wildmanovú** (1901 – 1944), ktorá sa v Košiciach aj narodila a študovala na Právnickej akadémii v rodnom meste i Právnickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. Túto aj ako prvá žena v histórii úspešne absolvovala.

7 POTEMRA, Michal. *Politický a hospodársky život v Košiciach v rokoch 1938 – 1945 I.* Košice: Štátna vedecká knižnica, 1986, s. 244.

8 IANCU, Carol. *Mýty, na ktorých stojí antisemitizmus. Od antiky po súčasnosť.* Bratislava: PostScriptum, 2015, s. 148.

V roku 1931 si otvorila na Rákocziho ulici 60 v Košiciach vlastnú advokátsku kanceláriu, v tom istom roku sa vydala za Ernesta Wildmanna, ktorý k nej vzápätí nastúpil do zamestnania ako advokátsky osnovník a po absolvovaní päťročnej praxe vykonávali od roku 1936 advokáciu ako manželia spoločne. Ich spoločná životná púť sa zavŕšila v roku 1944 v koncentračnom tábore Osvienčim.⁹ Ďalšia košická rodáčka **Mária Schönherzová, rod. Ungárová** (1905 – 1944) pochádzala z rodiny advokáta Jóba Ungára (1877 – 1941), u ktorého na Peštianskej 3 v Košiciach vykonávala osnovnícku prax spolu so svojim bratom Štefanom Ungárom. Od roku 1936 už pôsobila ako advokátka, jej manžel Zoltán Schönherz bol známym protifašistickým odbojár, ktorý bol za svoje aktivity v roku 1942 horthyovským režimom popravený. Mária Schönherzová zomrela v koncentračnom tábore v roku 1944. **Alžbeta Elkánová** (1910 – 1944) taktiež pochádzala z Košíc, kde vykonávala advokátsku osnovnícku prax u svojho otca Maximiliána Elkána (1883 – 1944) na Kazinczyho ulici 5 od roku 1934. Jej otec bol ešte v roku 1940 zapísaný do zoznamu advokátov v maďarskej advokátskej komore v Košiciach, ale z rasových dôvodov bol z nej vymazaný v tragickom roku 1944, v ktorom následne spolu so svojou dcérou Alžbetou Elkánovou zahynul v koncentračnom tábore.¹⁰

Zastupovania osôb prenasledovaných režimom vrátane mnohých obyvateľov mesta slovenskej národnosti sa ujali práve advokáti. Slováci v Košiciach sa organizovali v jedinej povolenej politickej strane slovenskej menšiny – Strane slovenskej národnej jednoty, ktorej miestnej pobočke predsedal advokát Štefan Kaifer.

Právni zástupcovia Košíc od oslobodenia mesta do poštátnenia advokácie

Dňa 19. januára 1945 boli Košice oslobodené vojskami IV. ukrajinského frontu Robotnícko-roľníckej Červenej armády a práve Štefan Kaifer sa stal prvou slovenskou hlavou východoslovenskej metropoly vo funkcii predsedu Správnej komisie mesta Košice.¹¹ Ako prvé väčšie oslobodené mesto na Slovensku sa stali Košice nielen sídlom Slovenskej národnej rady, ale bol v nich v apríli 1945 aj prijatý Program novej československej vlády Národného frontu Čechov a Slovákov známejší pod názvom Košický vládny program. Nasledujúce 3 roky našej histórie (1945 – 1948) bývajú označované ako „tretia republika“ s pomaly sa kreujúcim ľudovo-demokratickým štátnym zriadením. Obdobie tretej Československej republiky sa vymedzuje často tiež ako epocha prechodu od národnej a demokratickej revolúcie z roku 1945 k revolúcii

9 GAJDOŠOVÁ, Martina, KEREČMAN, Pete. *Prvé ženy v advokácii na Slovensku*. Bratislava: VEDA, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2015, s. 112.

10 SULAČEK, Jozef. *Právnici práva zbavení. Perzekúcie židovských právnikov na Slovensku v rokoch 1938 – 1945. 2. časť*. Bratislava: Slovenské národné múzeum – Múzeum židovskej kultúry, 2015, s. 199.

11 KAIFER, Štefan. *Môj pohľad do pomerov v Košiciach*. Spravodajca slovenskej advokácie, roč. 2, 1989, č. 2, s. 14.

socialistickej z roku 1948 zavŕšenej „Februárovým víťazstvom pracujúceho ľudu.“ Advokácia ČSR utrpela počas druhej svetovej vojny značné straty, asi 1 000 advokátov prišlo o život v bojoch či v koncentračných táboroch.

Aj počet právnych zástupcov v Košiciach výrazne poklesol, a to najmä s poukazom na proskripcie z rasových dôvodov. Niektorí pravotári, ktorí pred prenasledovaním z národnostných alebo náboženských dôvodov mesto na Hornáde v rokoch 1938 – 1944 opustili, sa po skončení vojnovnej kataklizmy do Košíc vrátili. Maďarský právny poriadok pri praktickej aplikácii práva košickí advokáti nahrádzali československým, zmeny nastali aj v etnicite zástupcov miestneho advokátskeho stavu. Slovenský živel už jasne dominoval obdobne ako na populácii celého mesta a tento charakter si košická advokácia zachovala aj do súčasnosti.

V organizácii advokácie na našom území došlo k podstatnej zmene v tom, že pre celé Slovensko vykonávala svoju pôsobnosť jediná advokátska komora so sídlom v Bratislave. Po komunistickom prevrate z Februára 1948 došlo ku kreácii *Akčného výboru advokátskej komory na Slovensku*, ktorého predsedom sa stal **Ivan Horváth** (1904 – 1960).¹² Akčné výbory „na očistenie spoločnosti od príslušníkov reakcie“ boli vytvárané bez právneho základu v spoločenských organizáciách, politických stranách, ale aj v stavovských spolkoch. Členmi Akčného výboru advokátskej komory na Slovensku sa stali vo funkciách členov disciplinárneho súdu aj dvaja košickí advokáti – Konrád Glatz a Štefan Kaifer. Výkon advokácie v Československu bol pritom v zmysle Obežníka generálneho sekretariátu Ústredného akčného výboru Národného front č. 4 z 15. marca 1948 umožnený len advokátom s dočasnou legitimáciou vydanou akčným výborom advokátskej komory s fotografiou a podpisom predsedu či podpredsedu tohto výboru. Takto došlo k „vyakčneniu“ viacerých, novému režimu nepohodlných advokátov, ktorí tak často prišli o jediný zdroj ich obživy. Vo februári 1948 pritom pôsobilo na Slovensku 461 advokátov, z toho 117 advokátov ako obhajcov v trestných veciach (z nich 10 malo svoje kancelárie v Košiciach, kde sídlil hlavný súd). Prvými previerkami po „Víťaznom februári“ prešlo z 280 advokátov zapísaných v zozname Advokátskej komory na Slovensku v Bratislave úspešne iba 40 advokátov. Postupne mali nahrádzať „buržoáznymi“ právnikov v štáte absolventi právnických škôl pracujúcich (PŠP), v období 1948 až 1952 prebehlo v ČSR 10 kurzov PŠP, z toho 1 na Slovensku.

Uhorský advokátsky poriadok z roku 1874 bol v rámci tzv. právnickej dvojročnice nahradený zákonom č. 322/1948 Zb. o advokácii s účinnosťou 1. januára 1949. Z počtu 394 advokátov na Slovensku v roku 1949 bol len dva týždne po prijatí nového zákona o advokácii 5. januára 1950 prerokovaný sekretariátom Ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska predbežný zoznam advokátov vhodných na ďalšie pôsobenie v advokácii, s definitívou bol schválený 11. mája 1950. Po 15. apríli 1950

12 GAJDOŠOVÁ, Martina, KEREČMAN, Peter, ĎURIŠKA, Zdenko, KUŠNÍR, Jozef, HELLENBART, Viktória. *Advokátske komory na Slovensku v rokoch 1875 – 1948*. Bratislava: Slovenská advokátska komora a VEDA, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2018, s. 337.

tak v rozsiahlej čistke až 145 advokátov vyčiarkli zo zoznamu advokátov, pretože po zamietnutí ich žiadosti neboli prevzatí do novovytvorených krajských združení advokátov. Okrem toho viacerým advokátom boli vystavené tzv. umiestnenky do kancelárií často podstatne vzdialených od ich pôvodného bydliska.

Klasifikácia nevyhovujúcich advokátov bola nasledovná:

1.) advokáti mladší než 40 rokov dostali zaradenie na manuálne práce do podniku Československé stavebné závody, národný podnik, Praha,

2.) advokáti vo veku 40 až 55 rokov podliehali umiestneniu do administratívy v národných podnikoch,

3.) advokáti starší ako 55 rokov boli zaradení na kancelárske práce v závodoch.

Z košických pravotárov tak boli začiatkom päťdesiatych rokov postihnutí preradením do výroby s uvedením ich nových pracovísk nasledovní advokáti:

- Emil Kačo stavba kanalizácie v Hlohovci – Vodohospodárske stavby
- Juraj Mižík stavba ochrannej hrádze v Bošanoch – Vodohospodárske stavby
- Ernest Nadidaj stavba roľníckej školy v Šahách
- Ján Hyben stavba budovy Okresného národného výboru v Želiezovciach.

Toto obdobie účinnosti nového právneho predpisu regulujúceho advokátske povolanie od roku 1949 do roku 1951 sa nazýva aj „liberalistickou advokáciou“. Charakteristickým preň bolo, že všetci advokáti museli požiadať o prevzatie do „novej“ advokácie a po akceptácii ich žiadostí zostali naďalej pracovať vo svojich advokátskych kanceláriách. Namiesto zrušených „buržoáznych“ komôr však boli organizovaní už v novokreovaných krajských združeniach advokátov. V Košiciach, ktoré boli v rámci nového územnosprávneho členenia štátu sídlom Košického kraja, bolo zriadené Krajské združenie advokátov pre kraje Košice-Prešov, kde post predsedu správnej komisie zastával v období 1949 až 1951 Konrád Glatz. Toto združenie sídlilo v Košiciach na Rooseveltovej ulici č. 7 a ako z názvu vyplýva, jeho pôsobnosť sa vzťahovala na advokátov z Košického a Prešovského kraja. V roku 1950 vznikali podľa vzorov zo Sovietskeho zväzu bez právnej úpravy najnižšie organizačné zložky v advokácii – právne poradne. V rámci Košíc došlo ku kreácii Právnej poradne 1 so sídlom na Leninovej 4, kde funkciu vedúceho zastával Alexander Rodan. Pobočky mala táto poradňa v Kráľovskom Chlmcí, Moldave, Poprade a Rožňave. Druhá košická Právna poradňa 2 so sídlom na Štefánikovej 10 s vedúcim Alexandrom Hajnom mala zase pobočky v Gelnici, Kežmarku, Levoči a Spišskej Novej Vsi. Mnohí košickí advokáti už boli vo vyššom dôchodcovskom veku, napr. už vyššie spomenutý Aristid Aranyossy de Forbász či Mikuláš Gaško, zažili prvorepublikovú, maďarskú i ľudovo-demokratickú advokáciu a postupne tak dochádzalo k vekovej obmene právnych zástupcov.¹³ Predseda Krajského súdu v Košiciach pritom oznámil v roku 1950 Poverenictvu Slovenskej národnej rady pre spravodlivosť, že: „*vzhľadom na vysoký vek niektorých*

13 Štátny archív (ďalej ŠA) Košice, fond Advokátska kancelária Mikuláša Gašku v Košiciach.

advokátov z Košíc, bolo by žiaduce, aby pred súdom už nevystupovali, ale daní na odpochinok: Aranyossy, Horváth, Kertész, Nógrady, Perényi, Szmrecsány, Fried, Vaško, Rákossy a Skalský. “V roku 1951 sa postupne právne poradne premenovali na advokátske poradne, Advokátska poradňa č. 1 v Košiciach mala naďalej sídlo na Leninovej 4, zatiaľ čo advokátska poradňa č. 2 v Košiciach už sídlila na Leninovej 10.

Socialistická epocha vývoja advokácie na našom území (1952 – 1989)

Päťdesiate roky v Československu predstavovali nihilizmus právnických profesií a pre mnohých zástupcov advokátskeho stavu tiež vylúčenie z advokácie, väzenie či dokonca popravy. Ešte aj v šesťdesiatych rokoch bolo pritom možné stretnúť sa s verejným zaznávaním advokátov a absolventov právnických fakúlt vo všeobecnosti: *„Právo vôbec a právnici zejména jsou retardačním činitelem, komplikujícím a zpomalujícím naši cestu k socialismu.“* Na čele najvyššieho justičného orgánu na Slovensku – Povereníctva Slovenskej národnej rady pre spravodlivosť, stál pôvodným vzdelaním typograf Rudolf Strechaj (v rokoch 1951 až 1953), či po obnovení tohto povereníctva zrušeného v období 1953/1954 absolventi Právnickej školy pracujúcich Juraj Uhrín (1954 – 1956), Mikuláš Kapusňák (1956 – 1959) a Ladislav Gešo (1959 – 1963). Samotný minister spravodlivosti ČSR a exkoncipient Štefan Rais zastávajúci svoj úrad v rokoch 1950 až 1953 na adresu právnych zástupcov uviedol: *„... advokáti nebudú už tolko zarábať ako zarábali, keď bola ešte súkromná advokácia, lebo v našej novej spoločnosti nemôže byť takých rozdielov ako za kapitalizmu, keď boli bohatí fabrikanti a veľkostatkári – aj advokáti – s vrecami peňazí, ale súčasne desať a státisíce nezamestnaných, odkázaných na žobračenky. Veľkostatky a činžáky si ľudovodemokratický advokát z výťažkov svojej práce už kupovať nebude. O čo menej bude závislý na peniazoch svojich bývalých klientov, o to bude morálnejší a poctivejší, a tým viac bude slúžiť skutočnej spravodlivosti, lebo nie podľa mešca, ale podľa práva bude občanom poskytovaná pomoc a právna ochrana.“*

Keďže prechodná právna norma z roku 1948 regulujúca postavenie advokátov bola začiatkom päťdesiatych rokov na základe snahy o prechod od individualistického ku kolektívnemu výkonu advokácie podľa Sovietskeho zväzu prekonaná, pristúpilo sa k tvorbe nového právneho predpisu. Národným zhromaždením bol nakoniec prijatý zákon č. 114/1951 Zb. o advokácii s účinnosťou 1. januára 1952, pričom základom kolektívne vykonávanej advokácie sa na jeho základe stali advokátske poradne kreujúce sa z pôvodne bez právneho základu vzniknutých právnych poradní. Celkový počet advokátskych poradní v Československu sa znížil z 57 v roku 1951 na 32 v roku 1960, tie však mali až 243 pobočiek v 264 okresoch štátu. V rámci administratívno-právneho usporiadania Slovenska bolo jeho územie rozdelené na 6 krajov podľa zákona č. 280/1948 Zb. o krajskom zriadení, pričom v Košickom kraji stále pôsobili právní

zástupcovia v Advokátskej poradni 1 Košice so sídlom Leninova 4, 040 01 Košice, v ktorej ich vedúcim bol Alexander Rodan a ktorá mala pobočky v Kráľovskom Chlmcí, Moldave nad Bodvou, Poprade, Rožňave a od roku 1955 aj v Revúcej. Advokátska poradňa 2 Košice zase sídlila na adrese Leninova 10, Košice, ako jej vedúci naďalej pôsobil Alexander Hajna a k jej pobočkám patrili Gelnica, Kežmarok, Levoča a Spišská Nová Ves. Nové rozdelenie Československa na rozlohou väčšie kraje bolo právne zakotvené zákonom č. 36/1960 Zb. o územnom členení štátu z 9. apríla 1960, ktorý s účinnosťou od 11. apríla 1960 na Slovensku kreoval tri kraje so spolu 33 okresmi, čo bol radikálny pokles oproti 91 dovtedy existujúcim okresom. Mesto Košice sa stalo sídlom Východoslovenského kraja, a to až do roku 1990.

Rovnako praeter legem, ako v praxi od roku 1951 vznikali v ČSR bez výslovnej opory v zákone právne poradne, bola takto po administratívno-právnej reorganizácii štátu uznesením výboru Ústredia advokátskych poradní od 1. apríla 1960 schválená zmena vnútornej štruktúry advokácie tak, že v roku 1960 na Slovensku fakticky vznikli tri združenia advokátskych poradní. V Košiciach malo sídlo Východoslovenské združenie advokátskych poradní na čele s predsedom Alexandrom Dórom, v právnej praxi však toto združenie používalo na hlavičkových papieroch aj označenie Združenie advokátskych poradní Východoslovenského kraja. Najvyšším orgánom advokácie sa stal *oblastný výbor pre Slovensko* pod predsedníctvom košického advokáta Konráda Glatza, a to v celom období jeho existencie (1952 – 1963). Na čele československej advokácie bol pritom vytvorený celoštátny výbor Ústredia advokátskych poradní. Z košických advokátov sa členmi Oblasťného výboru pre Slovensko stali Mikuláš Gaško a Andrej Habiňák z Advokátskej poradne 1 Košice. V kárnej komisii Ústredia advokátskych poradní zastával post námestníka predsedu kárnej komisie spomenutý Mikuláš Gaško a jej členom bol aj Štefan Fenyesh z Advokátskej poradne 1 Košice.¹⁴

Konrád Glatz (1907 – 1984) sa stal členom Komunistickej strany Československa ešte pred druhou svetovou vojnou a svoju advokátsku prax vykonával v Košiciach, kde aj miestnu organizáciu strany v roku 1933 zakladal. Narodil sa v Spišskej Novej Vsi v rodine železničného úradníka a študoval na Právnickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave, ktorú absolvoval v roku 1931. Pôsobil ako advokátsky osnovník v kanceláriách advokátov Jozefa Piláta v Košiciach (1931 – 1932 a 1933 – 1936) a Arpáda Kondora v Bratislave (1932 – 1933). V roku 1936 si otvoril vlastnú advokátsku kanceláriu v Košiciach a exponoval sa nielen ako podpredseda miestnej organizácie Sokola, no aj ako člen Zväzu priateľov ZSSR, Ľavicového frontu, Červenej pomoci či od roku 1937 na poste predsedu komunistického *Kultúrneho spolku Štúdio* v Košiciach. Počas maďarskej okupácie Košíc bol v roku 1944 uväznený v pevnosti Komárno (*Csillag Erőd*) a po oslobodení metropoly východného Slovenska sa stal členom Správnej komisie mesta Košíc, po februári 1948 pracoval vo funkcii člena Miestneho

14 GAŠPAR, Ján, BLAŠKOVÁ, Eleonóra, MIHOKOVÁ, Mária. *Lexikón Košičanov 1848 – 1938. A – I, I. diel*. Košice: Equilibrium, 2014, s. 267.

akčného výboru v Košiciach i člena Akčného výboru Advokátskej komory v Bratislave. V období 1949 až 1952 zastával post predsedu Správnej komisie Krajského združenia advokátov pre kraje Košice – Prešov a v rokoch 1952 až 63 stál na čele celej slovenskej advokácie. V päťdesiatych rokoch bol v trestnej veci obhajcom ustanoveným ex offio obžalovanému budúcemu prezidentovi Československej socialistickej republiky Gustávovi Husákovi ako členovi skupiny tzv. slovenských buržoáznych nacionalistov. Aj jeho brat Mikuláš Glatz pôsobil v Advokátskej poradni č. 1 v Košiciach ako advokát.

Počas socialistickej etapy nášho dejinného vývoja pôsobila od roku 1957 až do odchodu na dôchodok v roku 1966 v Košiciach ako advokátka **Alžbeta Starková**. Narodila sa v roku 1907 a prežila aj pobyt v koncentračnom tábore Osvienčim počas druhej svetovej vojny. **Mikuláš Gaško** (1906 – 1983), narodený v Košických Hámroch, študoval na Právnickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave do roku 1930 a ako advokátsky koncipient pracoval v kancelárii Alexandra Darvasa v Košiciach v období 1930 – 1935. Po roku 1935 vykonával advokáciu spoločne so svojím neskorším švagrom Alexandrom Hajnom na Rybárskej 1 v Košiciach, likvidáciou kancelárie A. Hajnu bol poverený počas maďarskej okupácie Košíc. V súvislosti s poštátnením advokácie bol v roku 1951 prevzatý do Krajského združenia advokátov v Košiciach, kde pracoval až do roku 1975. Krátko pred smrťou nadiktoval svoje memoáre s názvom *Nad úkrytom* o deportáciách Židov z Maďarského kráľovstva cez Košice do Generalgouvernementu počas druhej svetovej vojny.¹⁵

Potvrdenie socialistickeho charakteru advokátskeho povolania bolo uvedené aj v ďalšom **zákone č. 57/1963 Zb. o advokácii** účinnom 19. júla 1963 socialistická advokácia definovaná ako „*neštátna spoločenská inštitúcia plniaca svojou funkciou nepotlačovateľskú stránku diktatúry proletariátu a prispievajúca tak k zachovaniu socialistickej zákonnosti poskytovaním právnych služieb za odmenu*“. Po nepochybnom väčšiny právnych zástupcov do krajských združení bolo na Slovensku v roku 1961 evidovaných už iba 144 advokátov, čím tento počet dosiahol svoje historické minimum v XX. storočí: 1 advokát pripadal v roku 1965 na Slovensku na 23 200 obyvateľov, pričom ešte v roku 1937 pôsobilo u nás až 1 379 advokátov, takže 1 advokát pripadal na 2 800 obyvateľov. Tento počet bol takmer 8-krát nižší než v predvojnovnej advokácii a za vyslovene nízky ho možno označiť aj pri komparácii nielen s vtedajším počtom advokátov v českej časti republiky (599 advokátov), ale i napr. v susednom Maďarsku (1 561 advokátov na cca 11 000 000 obyvateľov).¹⁶ Na úrovni krajov boli kreované krajské združenia advokátov, pričom na čele výboru Krajského združenia advokátov v Košiciach stál ako predseda Alexander Dóra. Z košických advokátov sa v predmetnom výbore angažovali ako jeho členovia Andrej Habiňák a Štefan Fényés.

15 GAŠKO, Mikuláš. *Nad úkrytom (Spomienky košického advokáta)*. Bratislava: Slovenská advokátska komora, 2014, s. 19.

16 Archív Slovenskej advokátskej komory, nesprac.

Čo sa týka administratívno-právnych zmien, od 19. mája 1968 bol okrem toho okres Košice rozdelený na dva okresy: Košice-mesto a Košice-vidiek.

A aký bol vlastne život advokátov v Košiciach v období socializmu? Predovšetkým je potrebné poznamenať, že ich počet oproti prvorepublikovému „zlatému“ obdobiu advokácie výrazne poklesol, začiatkom päťdesiatych rokov nepredstavoval ani 20 % ich predvojnového stavu. Počas celého socialistického obdobia našej štátnosti počet košických advokátov osciloval okolo čísla 20, a až po skončení doby neslobody sa zdvadsaťnásobil na súčasných takmer 500 advokátov a advokátiek. V budovateľskej epoche komunistického režimu ešte pracovali v nových právnych a neskôr advokátskych poradniach vekovo starší advokáti, ktorí sa venovali poskytovaniu právnej pomoci už počas demokratickej prvej Československej republiky a ktorí boli prevzatí do novovzniknutých krajských združení advokátov. Postupne ich rady dopĺňali vekovo mladší kolegovia, aj keď advokácia nebola v rokoch 1948 – 1989 lukratívnou právnou profesiou. Absolventi práva sa umiestňovali predovšetkým v štátnej správe, národnom hospodárstve a z justície hlavne na súdoch a prokuratúrach. Advokácia však predstavovala ako právnické povolanie najmenej zasiahnuté ingerenciami režimu i členstvom v Komunistickej strane Slovenska rezervoár odpory proti režimu, napr. aj obhajobou nespravodlivo stíhaných. S nadsadením ju možno označiť za legálne uznaný a vzhľadom na poberanie mzdy od štátu aj štátostranou tolerovaný odboj proti nej samej. Advokáti, v ktorých radoch už pracovalo minimum žien, museli zvládnuť štúdium nových právnych predpisov ako boli trestné kódexy z rokov 1950, 1956 a 1961, civilné kódexy z rokov 1950, 1963 a 1964, Hospodársky zákonník z roku 1964 či Zákonník práce z roku 1965. Celé odvetvia právneho poriadku sa počas komunizmu výrazne zmenili a vznikali aj nové, čo pre advokátov aplikujúcich právo v praxi bolo nepochybne náročné. Nemožno vynechať ani indoktrináciu režimom na schôdzach a aktívoch, absolvovať museli aj akceptovanie okupácie štátu po Pražskej jari, resp. „krízovom období v strane a spoločnosti“ v rokoch 1968 až 1969. Pomery sa v košickej advokácii uvoľňovali až v druhej polovici osemdesiatych rokov, keď dobu normalizácie vystriedalo obdobie prestavby a v Košiciach bolo zrekonštruované sídlo advokátskej poradne na Štúrovej ulici.

Viacerí advokáti, ktorí v tejto budove pracovali ešte počas socializmu, majú v nej i v súčasnosti umiestnené svoje advokátske kancelárie, keďže po zmene režimu im bolo umožnené si ich odkúpiť do svojho vlastníctva.

V socialistickej epoche nášho vývoja krajské združenie advokátov pre územie Východoslovenského kraja so sídlom v Košiciach sídlilo na Štúrovej 18 v Košiciach a post predsedu jeho výboru naďalej zastával Alexander Dóra. Advokátska poradňa Košice mala taktiež sídlo na adrese Štúrova 18, Košice a jej vedúcim bol Andrej Habiňák. V rámci celoštátneho angažovania sa košických advokátov bol do výboru Ústredia československej advokácie v roku 1963 zvolený ako člen Milan Borszék z Advokátskej poradne Košice a v roku 1967 Štefan Fényés z Krajského združenia

advokátov v Košiciach. Do Slovenského výboru Ústredia československej advokácie bol zase zvolený ako člen spomenutý Alexander Dóra. Po kreácii výboru Ústredia slovenskej advokácie (ÚSA) bol v roku 1972 jeho podpredsedom práve Alexander Dóra a riadnym členom Andrej Habiňák z Advokátskej poradne Košice.

Posledný socialistický právny predpis upravujúci advokátske povolanie bol prijatý Slovenskou národnou radou 19. novembra 1975 ako zákon SNR č. 133/1975 Zb. o advokácii s účinnosťou 1. januára 1976. Predsedami Krajského združenia advokátov v Košiciach boli počas jeho platnosti Alexander Dóra (1963 – 1986) a po ňom Tibor Šafárik (1986 – 1990). Riadnymi členmi Krajského združenia advokátov pre územie Východoslovenského kraja v Košiciach sídliaceho najskôr na Štúrovej 18 a potom na Štúrovej 20 boli Andrej Habiňák a Alexander Ferčák.¹⁷ Po rozdelení Advokátskej poradne Košice na Advokátsku poradňu Košice-mesto a Advokátsku poradňu Košice-vidiek sa ich vedúcimi stali Bohdan Benedik (AP Košice-mesto) a Pavol Peško (AP Košice-vidiek), obe sídlili na Štúrovej 20 v Košiciach. K funkcionárskej anabáze košických advokátov možno uviesť, že po III. konferencii slovenskej advokácie z roku 1976 pôsobil na poste podpredsedu výboru ÚSA Alexander Dora, po IV. konferencii z roku 1981 bol A. Dora jeho radovým členom a po poslednej riadnej – V. konferencii z roku 1986, bol za člena výboru ÚSA zvolený Tibor Šafárik. Okrem toho po III. i IV. konferencii pracoval vo funkcii člena revíznej komisie Andrej Habiňák, ktorého po V. konferencii na tomto poste vystriedal Anton Hencovský. V kárnej komisii sa zase po III. aj IV. konferencii exponoval Pavol Peško, ku ktorému sa po V. konferencii pridal aj Bohdan Benedik.

Po nežnej revolúcii sa uskutočnila celoslovenská Mimoriadna konferencia slovenskej advokácie v dňoch 17. až 18. januára 1990 v Dome kultúry Revolučného odborového hnutia v Banskej Bystrici. Prítomný na konferencii bol aj vtedajší generálny prokurátor ČSSR a bývalý advokát z Košíc Pavol Sitár, členmi výboru ÚSA sa stali z košických advokátov Alexander Ferčák a Alexander Fuchs. Rovnako bola aklamáciou kreovaná kárna komisia, ktorej členom bol i Pavol Semjan z Košíc. V poslednom výbore Krajského združenia advokátov v Košiciach, ktorému predsedal Tibor Šafárik, ako členovia pôsobili z Košíc aj advokáti Bohdan Benedik a Alexander Fuchs. Základy nového výkonu advokátskeho povolania boli položené prijatím zákona Slovenskej národnej rady č. 132/1990 Zb. o advokácii z 27. apríla 1990 účinným 1. júla 1990. Nežnú revolúciu a zmenu režimu privítali aj košickí advokáti. Zmenila sa výrazne náplň ich agendy, pribudli reštitučné a rehabilitačné klientské spisy. Predovšetkým však svoju prax mohli konečne vykonávať nezávisle, skončilo ich členstvo v krajskom združení advokátov, advokácia sa stala slobodným povolaním a jej členovia opäť súčasťou elity mesta.

17 BOMBOVÁ, Eva. *Advokácia v spomienkach advokátov*. Bratislava: Slovenská advokátska komora, 2013, s. 216.

Prehľad počtu advokátov v meste Košice v uplynulom storočí

Rok	Počet advokátov v Košiciach
1928	99
1930	101
1931	101
1935	113
1936	118
1940	55
1942	57
1943	56
1946	26
1947	24
1938	29
1953	18
1955	18
1964	22
1972	21
1977	26
1980	19
1984	27
1988	23
1989	24
1997	137
2021	483

The attorneys of Košice as a regional elite in the changes of time – from the First Vienna Arbitration to the fall of socialism

The contribution maps the development of the status of lawyers in the territory of the city of Košice from 1938 until 1989. The advocacy in Košice experienced its best period at the time of the first Czechoslovak republic, but after the 1th Vienna arbitration, the conditions in it changed. The Bar association was re-established in the city, but for national and racial reasons dozens of lawyers were excluded from providing legal aid. After the tightening of persecution anti-semitic regulations during the Second world war, several advocates of jewish origin lost their lives. In the post-war period, the number of lawyers of Košice decreased significantly, a further reduction in their number occurred after the communist coup of 1948. After 1948, advocacy

lost its free character and was carried out collectively in the framework of legal counselling. The restoration of the independent profession of lawyer took place only after the velvet revolution in 1990.

Podsitniansky kraj v tieni hákového kríža

Daniel Harvan

Úvod

Po turbulentnom období rozpadu Rakúsko-Uhorska a vzniku Československa (ďalej ČSR) sa situácia v Banskej Štiavnici upokojovala len postupne a pomaly. So zánikom monarchie odišla z mesta časť inteligencie (najmä vysokoškolskí a stredoškolskí pedagógovia a úradníci). Spolu s nimi skončila v meste svoje pôsobenie aj vysoká škola (banícka a lesnícka), odišli jej študenti a s nimi okrem kultúry aj zdroj príjmov. Stratou „veľkomestského ducha“ sa mesto, ktoré už od 70. rokov 19. storočia zápasilo s ekonomickým úpadkom, postupne prepadlo do ešte väčšej provinčnosti. Strata prestíže sa nadlho zapísala do kolektívnej historickej pamäte jeho reprezentantov a obyvateľov.¹

Od roku 1886 bola Banská Štiavnica, dovtedy slobodné kráľovské mesto, zaradená medzi minicipálne mestá (samosprávne mesto s právomocou župy, ktoré podliehalo priamo ministerstvu vnútra). Municípium bolo zrušené od 1. januára 1923. V rámci nového územnosprávneho a administratívneho členenia sa stala Banská Štiavnica súčasťou banskoštiavnického okresu. Ten sa územne takmer zhodoval s bývalým slúžnovským okresom. Zároveň bola sídlom Okresného úradu ako zástupcu štátnej správy.

Súčasťou a jedným z dôsledkov zmien po vzniku ČSR bola aj úprava národnostného zloženia obyvateľstva.² V roku 1930 mala Banská Štiavnica (spolu s Banskou Belou – tvorili súmestie) 13 395 obyvateľov. Celý banskoštiavnický okres mal 22 433 obyvateľov, z nich k českej alebo slovenskej národnosti sa prihlásilo 21 373, k maďarskej 329, nemeckej 216, židovskej 194, k ruskej 11 obyvateľov. Inú národnosť uviedlo 107 osôb a ako cudzincov bolo evidovaných 203 osôb. K rímskokatolíckej viere sa prihlásilo 18 228 obyvateľov, evanjelikov aug. vyznania bolo 3 464, izraelitov 434, reformovaných evanjelikov – kalvínov 50, gréckokatolícku vieru vyznávalo 22 osôb, iné, alebo neznáme náboženstvo uviedlo 103 a bez vyznania bolo 73 osôb. Národnosť bola dominantne česko-slovenská, len niekoľko osôb sa prihlásilo k nemeckej (v prípade Piargu [dnes

1 V poslednej tretine 19. storočia prvýkrát baníctvo hospodáril s deficitom, postupne sa deficit opakoval, a keďže klesali príjmy mesta, to sa začalo zadlžovať. Čiastočne zlepšilo situáciu zakladanie náhradných továrenských odvetví, napríklad závodu na spracovanie tabaku. Hospodárskemu rozvoju mala pomôcť aj stavba železničnej trate, i keď projektovanej len ako úzkokolejnej.

2 Podľa údajov zo sčítania obyvateľstva z roku 1919 malo minicipálne mesto Banská Štiavnica a Banská Belá 14 274 obyvateľov. Z nich 12 621 sa prihlásilo k česko-slovenskej národnosti, 1 366 k maďarskej, 265 k nemeckej, 21 k inej a jedna osoba k rusínskej národnosti. Podľa vierovyznania bolo 12 051 katolíkov, 1 682 evanjelikov aug. vyznania, 454 osôb bolo židovskej viery, 58 reformovaných evanjelikov, 18 osôb bolo iného náboženstva a 11 sa prihlásilo ku gréckokatolíckej viere. *Soznam miest na Slovensku dľa popisu ľudu z roku 1919*. Bratislava: Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska, 1920, s. 211.

Štiavnické Bane] až 10 osôb), maďarskú národnosť uviedlo v obciach okresu 21 osôb, židovskú 16 a až 99 osôb sa prihlásilo k inej (v tomto prípade cigánskej) národnosti. Aj pri vierovyznaní v obciach okresu bola situácia podobná ako v Banskej Štiavnici. Dominovali rímskokatolíci, nasledovali ich evanjelici aug. vyznania (1 832), izraeliti boli na treťom mieste (45).³

Z pohľadu hospodárstva, bolo obdobie po vzniku ČSR, spojené predovšetkým s reštrikciou banskej výroby – odvetvia, ktoré malo najväčší vplyv na zamestnanosť v regióne. Obmedzovanie ťažby prinášalo sociálne napätie a strety v podobe štrajkov a demonštrácií. Po počiatočnej konjunktúre sa v roku 1922 pridali k živoriacim podnikom ďalšie závody. Do veľkých problémov sa dostali najmä textilné podniky, ktoré do vypuknutia krízy poskytovali prácu prevažne ženám baníkov. Nezamestnanosť a sociálne problémy pokračovali, vrcholili v rokoch 1926 – 1927. Zlepšenie situácie, napriek pretrvávaniu hospodárskej krízy, nastalo až po modernizácii a opätovnom zahájení banskej činnosti v roku 1929. Aj po odznení hospodárskej krízy však nebola situácia so zamestnanosťou v banskoštiavnickom okrese priaznivá. Vedenie mesta aj okresu sa snažili intervenciami na tento stav upozorniť kompetentné úrady (Krajinský úrad, ministerstvá) a vyvíjali kroky k „povzneseniu kraja“.

Uvoľnené miesta po odídenej maďarskej inteligencii – najmä učiteľoch a úradníkoch, obsadili Česi. Pri nedostatku slovenskej inteligencie bol tento stav pochopiteľný, v prvých rokoch až žiaduci. Najmä v oblasti hospodárstva, obchodu, podnikania, ale aj v slobodných povolaniach, i napriek svojej malej početnosti, hrali významnú úlohu Židia. Ich banskoštiavnická komunita bola v období prvej Československej republiky ekonomicky a spoločensky vplyvnou a akceptovanou skupinou obyvateľstva mesta. Demokratické zriadenie pomohlo ich všestrannej emancipácii, čo platilo v celoslovenských, rovnako aj v miestnych pomeroch. So silnejúcimi pozíciami Hlinkovej Slovenskej ľudovej strany (ďalej HSĽS) sa častejšie vyskytovala kritika tohto stavu, neskôr aj otvorené útoky. Voči Čechom i Židom. „Chlebová otázka“ bola jednou z hlavných tém politiky a Česi a Židia boli vinení z obsadenia Slovenska a vykorisťovania Slovákov. Autori obvinení ponúkali aj riešenia – zväčša jednoduché a krátkozraké, nakoniec aj tragické.

Článok je stručnou sondou do života spoločnosti v Banskej Štiavnici v rokoch 1939 – 1945. Má za cieľ predstaviť spoločensko-politické zmeny, ktoré boli dôsledkami politického vývoja. Všíma si ich na príklade slovenského malomesta a zároveň okresného sídla. Pri jeho koncipovaní sme do veľkej miery čerpali z dobovej periodickej tlače, ako cenného prameňa informácií. Či regionálne, alebo celoslovenské – noviny hrali dôležitú úlohu v „boji o občana“.

3 *Štatistický lexikon obcí v republike Československej*. Časť III. Krajina Slovenská. Praha: Ministerstvo vnútra, Štátny úrad štatistický, 1936, s. 249.

Na prahu novej doby

„Štátnický zrak predsedu vlády Dr. Jozefa Tisu správne vystihol pravú príležitosť, keď náš národ mohol uchopiť pomocnú ruku veľkej Nemeckej ríše a jej vodcu Adolfa Hitlera, ktoré boli najmä utrpením a žalárovaním Dr. Vojtecha Tuku, nášho krajana, na náš národ upozornení“.⁴ Slovenský štát prevzal byrokratický aparát bývalej ČSR a napriek počiatočným čistkám súvisiacich s vylúčením niektorých občanov z politickej správy, prakticky zachoval jeho personálnu kontinuitu. Politická zmena v marci 1939 bola vo všeobecnosti prijatá a obyvateľstvom ako aj štátnym aparátom akceptovaná. Ako uvádza historik Ivan Kamenec, okolnosti vzniku nového štátu ani skutočný stupeň jeho obmedzenej suverenity neboli širokým vrstvám obyvateľstva známe, no sám fenomén štátu nesporne vyvolával a posilňoval národnú hrdosť a sebavedomie. Kamenec v tejto súvislosti hovorí o fascinácii spoločnosti nad vznikom vlastného štátu, no na druhej strane o obavách z jeho budúcnosti a vnútorného charakteru.⁵ Okrem pocitu vlastenectva bola lákavou predovšetkým otázka vyriešenia sociálnych problémov. Propagandou bola predostieraná cez realizáciu arizačného procesu a vidinu profesionálneho a spoločenského uplatnenia dovtedy diskriminovaného slovenského živlu.

V budovanom totalitnom systéme boli bežne viditeľné pozostatky demokratického zriadenia z predchádzajúceho obdobia. Istá „liberálnosť“ režimu vyplývala z vnútorného vývinu vládneho tábora (vzájomnej symbiózy radikálnych a umiernených síl a spätosti inak súperiacich táborov) a do istej miery bola aj výsledkom rezistencie spoločnosti proti úplnému odvrhnutiu v spoločnosti zakoreneného demokratického dedičstva.⁶

Už po októbri 1938 a zvlášť po vzniku vlastného štátu v marci 1939, sa vládna moc musela vysporiadať s množstvom problémov. V počiatočnej fáze bolo dôležité predovšetkým upevniť mocenský monopol HSLS, s čím súviseli kroky k ovládnutiu verejného života vo všetkých jeho sférach, rúcanie pluralitného zriadenia a budovanie vlastného aparátu lojálnych spolupracovníkov a organizácií. Strana sa cez svojich členov postupne snažila kontrolovať funkcie v jednotlivých úrovniach štátnej správy, samospráve, ozbrojených zložkách a vo väčšine inštitúcií celoštátnej a miestnej pôsobnosti. Výrazne sa zvýšil aj politický vplyv HSLS na činnosť spolkov. Fungovanie niektorých bolo už v roku 1938, no najmä v roku 1939, postihnuté usmerňovaním a obmedzovaním činnosti, niekedy zrušením. Majetok spolkov bol prevedený na HG (ktorá mala ambície suplovať ich činnosť). Od spolkov a ich členov sa požadovala aktívna účasť na budovaní nového štátu. Miestne odbory mali spolupracovať s orga-

4 Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky (ďalej MV SR), Štátny archív v Banskej Bystrici, pobočka v Banskej Štiavnici (ďalej ŠABBp.BŠ), fond (ďalej f.) Mestský úrad v Banskej Štiavnici a Banskej Belej 1923 – 1945 (ďalej len MsÚ BŠ). Zápisnice mestského zastupiteľstva 1939. Zápisnica zo zasadania zastupiteľského zboru mesta zo dňa 15. 4. 1939.

5 KAMENEC, Ivan. *Spoločnosť – politika – historiografia. Pokrivené (?) zrkadlo dejín slovenskej spoločnosti v dvadsiatom storočí*. Bratislava: Historický ústav SAV, 2009, s. 264 s.

6 LIPTÁK, Ľubomír. *Slovensko v dvadsiatom storočí*. Bratislava: Kalligram, 2011, s. 334.

nizáciami HSLS a HG, členská základňa spolkov sa mala aktívne zapájať do väčšiny „národných a štátnych podujatí“.

„Nový kurz“ nastolený už po vyhlásení autonómie Slovenska poskytoval väčší priestor pre názory z radov HSLS a HG, radikalizáciu a vytváranie obrazu kolektívnych nepriateľov. Najmä z radov Čechov a Židov, ktorí boli považovaní za jednu z hlavných príčin neúspechu a biedy Slovákov. Začalo sa hovoriť o vyhánaní Čechov a tzv. „riešení židovskej otázky“. „Po Žiline“ sa do praxe malo zavádzať heslo „Slovensko Slovákom!“ Pri výzvach k jeho napĺňaniu boli mimoriadne aktívne najmä miestne noviny *Štiavničan* a ich hlavný redaktor Viliam Ries.⁷ „*Nesmieme sa opájať domnienkou, že dňom 6. októbra 1938 šmahom zmizli všetci nepriatelia Slovákov, že pod zem sa prepadli všetci červení holobradí i pajesatí judaši slovenského národa. Práve preto musíme zavolať mohutne, ba priamo zarevať: Slováci a Slovenky, na stráž!*“ Článok, ktorý vyšiel v predvolebnom čase, mal burcovať občanov k účasti na blížiacich sa voľbách do Snemu Slovenskej krajiny: „...všetci Slováci bez rozdielu a všetci tí, ktorí tu chcú aj ďalej žiť, prejavia slovenskej vláde svoju dôveru a hlasovať budú: áno!“⁸ Ďalší článok s názvom „389“ (počet Čechov v meste podľa posledného decembrového cenzu), hodnotil ich dovtedajšie 20-ročné pôsobenie v meste a naznačoval ich budúcnosť: „*Nikdy, za nijakých okolností nezabudneme Čechom ich minulosť! [...] Budúcnosť Čechov v Ban. Štiavniční predstavujeme si my tak, že tu v najkratšom čase klesne ich počet na 50. Aj títo budú z takých, čo majú ženy Slovenky alebo mužov Slovákov. No [...] budeme najradšej, keď sa aj títo ztratia, nechajú sa preložiť niekam inde..., neprestaneme pracovať na tom, aby z Banskej Štiavnice odišli všetci Česi.*“⁹

Propaganda vysvetľovala pohnútky, ktoré viedli slovenskú vládu k tomu, že vyháňa Čechov a utláča Židov. V prípade Čechov sa požiadavka na ich odsun interpretovala ako výsledok nutnej dohody s ústrednou vládou, dohody, ktorá sa musela uzavrieť, keďže v minulosti bol na Slovensko umiestnený neprimeraný a nepotrebné veľký počet Čechov. Mnohým z nich bola pripisovaná neschopnosť vžiť sa do pomerov na Slovensku a nechota nájsť si cestu k Slovákom. Teda dôvodov na odsun bolo dosť. Miestna tlač konštatuje: „*Títo verejní zamestnanci českí, hoci poniektorí trpko znášajú toto preloženie, nebudú vyhodení na ulicu, nebudú pozbavení existencie, lebo zachovávajú si všetky svoje práva*“.¹⁰ V prípade Židov, stanovisko HSLS z predvolebnej agitácie, zverejnené v miestnej tlači, hovorí: „...len o vyrovnaní rozdielov, ktoré tu sú

7 Katolícky kňaz a básnik Viliam Ries (1904 – 1989) pôsobil po ukončení vysokoškolského štúdia v Teplej (dnes Podhorie) neskôr vo Svätom Antone (obce v banskoštiavnickom okrese). Bol členom HSLS, veliteľom HG a predsedom HSLS vo Svätom Antone. Ries sa stal aktívnym prívržencom a propagátorom ideí slovenského národného socializmu v Banskej Štiavnici a jej okolí. Noviny *Štiavničan*, ktoré od roku 1935 ako redaktor viedol, mobilizovali robotníctvo, podnecovali k štrajkom a ostro vystupovali proti Čechom a Židom. Po roku 1938 pod jeho vedením noviny otvorene propagovali fašistickú ideológiu. Po tom, ako sa Ries dostal do konfliktu so štátnou mocou, noviny čelili sprísnenej cenzúre, neskôr bol z funkcie ich redaktora odvolaný a po odchode do Bratislavy pôsobil v redakcii časopisu *Náš boj*. *Slovenský biografický slovník*. Zv. V, R – Š. Martin: Matica slovenská, 1992, s. 559.

8 Na stráž! *Štiavničan*, roč. IV, 1938, č. 6, s. 1.

9 389. *Štiavničan*, roč. IV, 1939, č. 14, s. 1 – 2.

10 Z predvolebných prejavov. *Štiavničan*, roč. IV, 1939, č. 11, s. 2 – 3.

a sú tie rozdiely veľmi kriklavé. [...] Proti Židom nevedie sa útok, ale naopak, ide len o potrebnú obranu, o obranu hospodársku, ale aj kultúrnu, nakoľko mnoho rozvratníctva pochádzalo práve z kruhov židovských... Aj tie koncentračné tábory nezriaďujú sa, aby sa v nich vykonávala pomsta, aby sa mohla v nich vybiť nenávisť, ale zriaďujú sa len ako potrebné obranné prostriedky. [...] „Sme však presvedčení, že tie tábory nebudú naplnené, že budú môcť byť v čase čo najkratšom likvidované. A veríme to preto, lebo slovenský a kresťanský režim nevylučuje z vospolnosti nikoho, kto sám sa nevylučuje z nej...“.¹¹ Židia boli propagandou vykresľovaní ako „odvekí nepriatelia Slovákov“ a „paraziti“, ktorí musia stratiť svoju dovtedajšiu pozíciu v spoločnosti.

Tendencie ľudáckeho režimu (a jeho predstaviteľov) už počas jesene 1938 predznamenali neskorší postoj voči Čechom, najmä však Židom. Deportácie Židov na jeseň 1938 a oddelené volebné miestnosti počas volieb v decembri 1938 boli signálom o zmene politického systému, o prechode od pluralitnej demokracie ku totalite. Vzťah k Židom ovplyvňovali dve naliehavé a problematické požiadavky: úprava pomeru zastúpenia židovského obyvateľstva v národnom hospodárstve a tlak Nemecka na riešenie postavenia slovenských Židov. Dôslednosť a razantnosť pri zavádzaní protižidovsky orientovaných opatrení do praxe bola rôzna. Začala po vyhlásení autonómie Slovenskej krajiny a pretrvávala aj v období po vzniku Slovenského štátu. V Banskej Štiavnici sa premietla do napätia medzi radikálne orientovanými skupinami a zástupcami štátneho aparátu, ktorí pri realizácii protižidovských opatrení neboli vždy dôslední, boli zhovievavejší, a najmä upozorňovali na ich nežiaduci efekt. K dôvodom tohto postoja zrejme patrila silná previazanosť židovského obyvateľstva s majoritou a jeho vplyv (najmä na hospodársky život mesta a regiónu).

Štruktúra majetkového vlastníctva Židov v Banskej Štiavnici sa líšila od celoslovenského priemeru. Vykazovala nízky podiel poľnohospodárskeho a naproti tomu vysoký podiel podnikového majetku (čo však bolo logické vzhľadom na mestský charakter sídla a nepriaznivé podmienky na poľnohospodárstvo) a poukazovala na vysoký podiel živnostníctva medzi členmi miestnej židovskej komunity. Taktiež čistý majetok na hlavu bol vyšší ako celoštátny priemer (o 50,08 %), čo znamenalo prevahu strednej vrstvy v sociálnej štruktúre židovského obyvateľstva mesta.¹² V tejto súvislosti sa môžeme domnievať, že dôležitú úlohu v procesoch úradného rozhodovania zohrávala prezieravosť a snaha o udržanie hospodárskeho chodu mesta a sociálnej stability v regióne. Netreba však zabúdať ani na iný, celkom prozaický dôvod: odlišnú politickú, či presnejšie názorovú orientáciu.

Terčom kritiky miestnych predstaviteľov radikálnej časti HSLS (prevažne spomedzi členov HG) sa od roku 1939 stali najmä názory a konanie banskoštiavnického OÚ reprezentovaného osobou okresného náčelníka Dr. Alojza Ďurďíka. Kritika smerovala

11 Z predvolebných prejavov. *Štiavničian*, roč. IV, 1939, č. 11, s. 2 – 3.

12 MACKO, Martin. Arizácia židovského majetku v okrese Banská Štiavnica. In: NIŽŇANSKÝ, Eduard, HLAVINKA, Ján, eds. *Arizácie v regiónoch Slovenska*. Bratislava: STIMUL, 2010, s. 86 – 109.

na existujúci stav a malú dôraznosť pri zavádzaní protičesky a protižidovsky mierených nariadení. Opakovane sa ozývali hlasy o neschopnosti a nedostatočnej ráznosti niektorých úradov a štátnych úradníkov: „Čechoslovakizmus nás tlačil celých dvadsať rokov, bola to pliaga, ktorá nás delila a delí i dnes. Nedá sa to ospravedlňovať peknými rečami, odborníctvom, nepostrádateľnosťou...“.¹³

Aj v banskoštiavnických pomeroch platilo, že „deravosť“ totalitného politického systému bola každodenným faktom a aj vďaka tomu bolo najmä Židom, napriek rozsiahlym diskriminačným opatreniam, umožnené pomerne dlho a úspešne sa pohybovať v priestore, ktorý im spoločnosť vymedzila. Dopomáhala tomu aj historicky osvedčená politika lojality voči štátu, vyjadrená napríklad štedrými príspevkami na jeho chod. A nakoniec aj príkladná disciplinovanosť jednotlivcov, najmä však židovskej komunity ako celku.

Zbližovanie s Nemeckom

Mimoriadne aktuálnou bola po 14. marci 1939 otázka zbližovania s Nemeckom. Mala mu napomáhať aj Slovensko-nemecká spoločnosť, založená v januári 1939 v Bratislave. Jej predsedom sa stal Vojtech Tuka. Už vo februári 1939 sa z miestnych kruhov HSLS ozývali hlasy volajúce po založení slovensko-nemeckého spolku aj v Banskej Štiavnici.¹⁴ Ako zástupca Nemcov v meste sa už v apríli 1939, počas osláv vodcu Adolfa Hitlera, predstavil Herbert Weissgärber. Oslavy otvoril okresný veliteľ HG Vojtech Fucker, za Slovákov vystúpil Karol Záložník.¹⁵ V máji 1939 oznámil Herbert Weissgärber OÚ, že „...zadržíme založenie Kamarátskej skupiny nemeckej strany Kame-radschaftsgruppe der Deutschenpartei“.¹⁶ Pozvanie na zakladacie valné zhromaždenie uverejnili miestne noviny 1. októbra 1939, založená bola 30. septembra 1939.¹⁷

Ďalšou organizáciou, ktorá mala napomáhať zbližovaniu, tentoraz medzi banskoštiavnickým regiónom a ústrednými úradmi v Bratislave, bola Veľká obec Štiavničanov v Bratislave. Prvé úvahy o založení spolku „...ktorý mohol by byť dobrým spojidlom medzi naším krajom a vysokými úradmi...“, sa v miestnej tlači objavili v apríli 1939.¹⁸ Spolok bol založený 7. decembra 1939 v Bratislave, ustanovujúca schôdza sa konala v reštaurácii Štubňa. Medzi rodákmi, ktorých sa zišlo vyše stovky, nechýbali Vojtech Tuka s manželkou ani biskup Michal Buzalka. Krajanské združenie – Veľká obec

13 Caveant consules! Štiavničan, roč. V, 1940, č. 35, s. 2.

14 Založme slovensko-nemecký spolok v Banskej Štiavnici. Štiavničan, roč. IV, 1939, č. 16, s. 1.

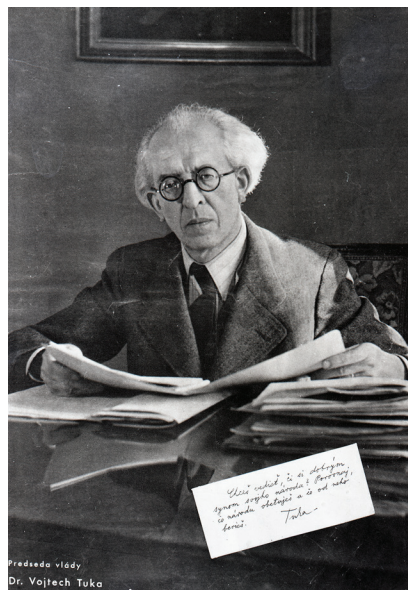
15 Dvadsať ordnerov na oslave vodcu Adolfa Hitlera. Štiavničan, roč. IV, 1939, č. 24, s. 3.

16 MV SR, ŠABBp.BŠ, f. Okresný úrad v Banskej Štiavnici 1923 – 1945 (ďalej len OÚ BŠ), škatuľa č. 358, spis č. 3128/1939 adm.

17 Zakladacie Valné zhromaždenie sa konalo v zasadacej sieni Mestského úradu za účasti hostí z Bratislavy a miestnych, dovtedy prihlásených Slovákov a Nemcov. Za predsedu pobočky bol zvolený Viliam Ries, podpredsedami sa stali Herbert Weissgärber a Jozef Paulovič, pokladníkom Samuel Stankovienský, tajomníkom MUDr. Dionýz Majdák. V Banskej Štiavnici sa tvorila odbočka Slovensko-nemeckej spoločnosti. Štiavničan, roč. V, 1939, č. 6, s. 1.

18 Štiavničani v Bratislave. Štiavničan, roč. IV, 1939, č. 24, s. 3.

Štiavničanov v Bratislave, mala cez prepojenie na ústredné orgány pomôcť rozvoju podsitnianskeho kraja. Za richtára obce bol jednohlasne zvolený Vojtech Tuka, za podrichtára vládny radca Alexander Hrnčár, za hlavného notára Dr. Vojtech Hudec, za obecného pokladníka hlavný radca Juraj Ďurica.¹⁹

Obr. č. 1 Dr. Vojtech Tuka – reprodukcia z časopisu *Nový svet*, 1940
Zdroj: Slovenské banské múzeum

Obsadzovanie verejného priestoru

O d jesene 1938 a najmä po vzniku Slovenskej republiky (1939 – 1945) sa opätovne (po dvadsiatich rokoch) konala revízia sôch, pomníkov, pamätníkov, štátnych symbolov a názvov verejných priestranstiev. Odstraňovanie československých štátnych znakov a vôbec symbolov československej štátnosti z úradného a verejného priestoru malo spočiatku živelný, neskôr organizovaný (úradne zastrešený a dôsledný) priebeh. Dotklo sa názvov a označení, pomníkov, ale aj obrazov, sôch a búst československých prezidentov. Režim mal záujem ovládnuť verejný priestor. Už v októbri 1938 sa banskoštiavnické mestské zastupiteľstvo na svojom slávnostnom zasadnutí jednohlasne uznieslo, že: „...verejný priestor, ktorý sa rozprestiera medzi námestím Sv. Trojice, Fritzovským domom, bránou kláštora a Slovenským kostolom, pomenuje „Námestím

19 Večer radosti, priateľstva a nádejí. *Štiavničan*, roč. V, 1939, č. 16, s. 1 – 3.

6. októbra' [dovtedy to bola časť Masarykovho námestia]. *Mestské zastupiteľstvo chce týmto pomenovaním zachovať v pamäti historický 6. október, kedy slovenský národ deklaroval svoju samostatnosť a samosprávu Slovenska. Meno „6. október“ má nám a budúcim pokoleniam trvale pripomínať významný obrat v dejinách slovenského národa a má jasne ukazovať, ktorý je to zdroj národných a mravných hodnôt, z ktorého národ slovenský má čerpať sil na ceste k lepšej a krajšej budúcnosti*“.

Zároveň bola nová štvrť mesta budovaná v lokalite „Na Špitálsku“, pomenovaná štvrťou Andreja Hlinku (skrátene Hlinkova štvrť).²⁰ V nasledujúcich rokoch sa na najdôležitejšie ulice a námestia v centre Banskej Štiavnice dostali Andrej Hlinka i Adolf Hitler.²¹

Zmenil sa aj kalendár spoločenských podujatí. Slávnosti na počesť zakladateľov československého štátu Tomáša Garrigue Masaryka a Eduarda Beneša nahradili manifestačné zhromaždenia sláviace Žilinskú dohodu a vyhlásenie Slovenského štátu. Podujatia pripomínajúce svätého Václava, Jána Husa, či Jána Žižku, nahradili akademie a fakľové sprievody oslavujúce aktuálnych predstaviteľov štátu a jeho spojencov. Konali sa slávnosti na počesť Vojtecha Tuku, Adolfa Hitlera, Andreja Hlinku, paradoxne aj Milana Rastislava Štefánika. Pravidelne v apríli sa konali oficiálne oslavy narodenín vodcu Adolfa Hitlera. Na ich príprave sa podieľali hlavne Deutsche Partei (Nemecká strana), Hlinkova garda (ďalej HG) a Slovensko-nemecká spoločnosť. Oslavovalo sa celoštátne, aj v Banskej Štiavnici a v závislosti od agilnosti členov miestnych HG aj v okolitých obciach okresu.²² Oslavovalo sa Sviatok práce i Deň slovenskej rodiny. Súčasťou osláv sviatkov a významných osobností boli okázalé sprievody korporácií (vojsko, jednotky HG, HM, zástupcovia úradov, podnikov, spolkov, študentov, baníkov) a kultúrny program. Mesto spestrili osvetlené okná a záplava zástav. Výklady zdobili obrazy Adolfa Hitlera, Jozefa Tisa a Andreja Hlinku.²³ Tí zasadli aj na miesta portretovaných. Obrazy Masaryka a Beneša boli odstránené – zničené, v lepšom prípade odložené.^{24, 25}

20 MV SR, ŠA BBpBŠ, f. MsÚ BŠ, Zápisnica mestského zastupiteľstva z roku 1938. Zápisnica zo zasadania dňa 12. 10. 1938. Uznesenie č. 2 a č. 3.

21 Na podnet mestskej rady a po schválení mestským zastupiteľstvom bola aj niekdajšia hlavná ulica v meste pomenovaná po Adolfovi Hitlerovi.

22 HARVAN, Daniel. Československá republika (1918 – 1939) – budovanie vedomia štátnej príslušnosti a občianskej hrdosti na príklade Banskej Štiavnice. (Príspevok k 100. výročiu vzniku Československej republiky). In: LABUDA, Jozef, MATEJKOVÁ, Adriana, eds. *Zborník Slovenského banského múzea* 26. Banská Štiavnica: Slovenské banské múzeum, 2019, s. 117 – 156.

23 V predvečer prvého dňa oslavy štátneho sviatku (vzniku Slovenského štátu) v roku 1940, odznela slávnostná reč ministra zahraničných vecí Ferdinanda Ďurčanského, ktorá sa vysielala rozhlasom, po nej prehovoril k prítomným zastupujúci starosta mesta a okresný veliteľ HG Štefan Osvald. Nasledoval sprievod mestom, na čele ktorého kráčalo vojsko, za ním uniformované jednotky Hlinkovej mládeže, HG a Freiwillige Schutzstaffel (ozbrojené jednotky Deutsche Partei), zástupcovia úradov, ústavov a podnikov, študentstvo, hasiči, baníci a ostatné obyvateľstvo. Následne sa sprievod vrátil k radnici, kde bol rozchod. Na druhý deň sa konali bohoslužby v rímskokatolíckom a evanjelickom chráme, žiaci mali oslavy v školách. Obyvateľstvo si z ampliónov vypočulo prejav prezidenta Tisa, večer v dvorane Katolíckeho spolku zas prejav Alexandra Macha. Potom nasledovalo divadelné predstavenie. Oslava 1. výročia našej samostatnosti v Banskej Štiavnici. *Štiavničian*, roč. V, 1940, č. 29, s. 1.

24 HARVAN, D. Československá republika (1918 – 1939) – budovanie vedomia štátnej príslušnosti a občianskej hrdosti na príklade Banskej Štiavnice, s. 117 – 156.

25 Edmund Gwerk a Jozef Kollár maľovali Andreja Hlinku, Gwerk zhotovil aj portrét Adolfa Hitlera (na objednávku

Jedným zo symbolov režimu a dôležitým prostriedkom k národnému zjednoteniu sa mal stať nový pozdrav: „*Tento pozdrav, hoci sa o ňom už veľa popísalo, nechcú akosi akceptovať niektorí naši páni a panie, ktorým v ušiach znejú ešte slová „na zdar!“, „má úcta!“, „poklona!“* [...] *Tak sa zdá, že títo ľudia takto mlčky chcú demonštrovať*“. Spomenutí páni a panie vzbudzovali svojím postojom minimálne pozornosť a dokazovali, že: „...*ešte vždy a ešte dlho bude treba byť na stráži cti, hrdosti a majetku slovenského národa!*“.²⁶ Ale ani po roku štátnej samostatnosti sa pozdrav Na stráž! nepoužíval tak, ako by to bolo želané. Hlavne mládež: „...*vzdáva o sebe pozdravom „na zdar“ vysvedčenie nedostatočnej uvedomelosti*“.²⁷ Na pretrvávajúci problém v nejednotnosti pri zdrazení upozorňovali aj celoslovenský Slováč a Gardista.²⁸ Ako uviedol Slováč: „*Žiaci aj učitelia boli doteraz v pozdravovaní nejednotní. Žiaci si mysleli, že okrem „dobrý deň“ alebo profesorkám „ruky bozkávam“, neexistuje žiadny iný pozdrav*“.²⁹ Z iniciatívy hlavného veliteľa HG a predsedu vlády, Ministerstvo školstva a národnej osvety, výnosom z 8. júna 1940 nariadilo povinné používanie pozdravu Na stráž! Vzťahovalo sa na všetkých učiteľov, profesorov, zamestnancov škôl i žiactvo. Ministerstvo nariadilo previesť aj akciu „Týždeň pozdravu Na stráž!“, ktorá mala pomôcť jeho rozšíreniu a zľudoveniu. Mala začať 5. októbra tým, že učiteľ na prvej vyučovacej hodine vhodným spôsobom vysvetlí žiactvu v triede národný význam pozdravu a vydá heslo: Vždy a všade budem sa pozdravovať len slovenským národným pozdravom Na stráž!³⁰

Vzory a hrdinovia

Politický režim v rokoch 1939 – 1945 našiel svojich hrdinov na medzinárodnej, štátnej aj lokálnej úrovni. Mali byť motiváciou – vzorom a príkladom pre ostatných. Stali sa nimi osoby popredných predstaviteľov štátu, úspešní rodáci, miestni činovníci. Najmä tí, ktorí stáli pri jeho zrode, budovaní a v ťažkých chvíľach. V politických funkciách či v spoločenskej a kultúrnej sfére. Jedným z paradoxov režimu bolo prisvojovanie si osoby Milana Rastislava Štefánika – spolutvorcu spoločného štátu Čechov a Slovákov.³¹ Oslavovanie Štefánika malo zásadný dôvod: dopĺňalo základňu národných osobností a intelektuálov a zároveň prepájalo postavy Štefánika a Hlinku

predsedu vlády, pričom obraz mal byť umiestnený v jeho pracovni) a na objednávku Autorského zväzu obraz prezidenta Jozefa Tisa. Pozri: Štiavničan, roč. VI, 1940, č. 3 – 4, s. 3. Tiež: Akademický maliar majster E. Gwerk. Štiavničan, roč. VI, 1940, č. 6, s. 3. Dva portréty. Štiavničan, roč. VI, 1940, č. 13, s. 2 a č. 18, s. 2.

26 Nechajme už to máuctovanie a poklonkovanie! Štiavničan, 1939, roč. V, č. 15, s. 4.

27 Na stráž, alebo na zdar? Štiavničan, roč. V, 1940, č. 26, s. 3.

28 Pozri: Týždeň gardistického pozdravu. Gardista, roč. II, 1940, č. 37, s. 1.

29 Týždeň pozdravu Na stráž! na školách. Slováč, roč. XXII, 1940, č. 237, s. 3.

30 MV SR, ŠABBp.BŠ, f. Štátna čipkárská škola v Hodruši, 1929 – 1951, škatuľa č. 1, spis č. 4817/1940. Tiež: MILLA, Michal. Hlinkova mládež 1938 – 1945. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2008, 279 s.

31 Celosťátne oslavy na počesť Štefánika sa konali (na Bradle) v roku 1939 pri príležitosti dvadsiateho výročia jeho smrti. Aj Banská Štiavnica si pripomínala výročie tragickej smrti generála. Konala sa slávnostná akadémia, bohoslužby, sprievod.

s vtedajšími budovateľmi štátnosti: „*Základy Slovenského štátu kladú sa podľa intencií Andreja Hlinku a generála M. R. Štefánika. Keby sme ich nekládli s takou svedomitou a s takou húževnatosťou, [...] spreneverili by sme sa najsvätejším ideálom národa*“. V súvislosti s oslavou v prvom roku nezávislosti miestne noviny napísali: „*Nám treba sú dnes krásne, ideálne vzory. [...] Bolo by chybou neodpustiteľnou a kliatbou večitou, keby národ nepochopil odkaz Andreja Hlinku a odkaz generála Štefánika: všetci svorne za Boha život, za národ slobodu!*“.³²

Z gardistu sa prototyp človeka „novej doby“ nestal. Namiesto strážcu verejného poriadku a vzoru pre spoločnosť, mnohých príslušníkov gardy diskreditovalo ich angažovanie počas deportácií židovských občanov (už v novembri 1938 a aj následne), rozdúchavanie vášní voči Čechom, Maďarom, Židom. Členstvo v garde sa častokrát spájalo najmä s kariérne motivovanými osobami nízkych morálnych zásad. V lepšom obraze boli príslušníci slovenskej armády. V septembri 1939 oznámil Štiavničian „*radostnú zvesť našim čitateľom*“, keď informoval o účasti Štiavničianov na útoku voči Poľsku. Podľa zaslaného telegramu, štiavnický delostrelecký oddiel, ako prvý s pechotou prekročil poľské hranice. O udalosti informoval redaktora novín major Peter Martynovič. Ako uviedli noviny, „*Sme hrdí na to, že práve štiavnické vojsko je to, čo ukázalo krásny príklad slovenskej nebojácnosti a obetavosti*“.³³ O mesiac neskôr bol Martynovič vyznamenaný ministrom Čatlošom bronzovou medailou „Za hrdinstvo“.³⁴

Na stráž

„*Program Hlinkovej gardy je najstručnejšie a najvýstižnejšie vyslovený pozdravom, na stráž: Sme na stráž a kedykoľvek zistíme zjavy, ktoré by mohli škodiť nášmu štátu, pousilujeme sa zneškodniť ich*“.³⁵ Pravou rukou HSLS a nástrojom bojujúcim proti jej odporcom bola Hlinkova garda (HG): „*HG v Banskej Štiavnici dnes už má dokonale rozvetvenú činnosť. Všade je, všetko vidí a o všetkom sa dozvie*“.³⁶ V Banskej Štiavnici malo sídlo jej oblastné, okresné, aj miestne veliteľstvo.³⁷

Nástrojom na presadzovanie politiky HSLS u mladých bola Hlinkova mládež (ďalej HM). Prvé kroky k jej založeniu v meste boli urobené vo februári 1939.³⁸ Miestne veliteľstvo v Banskej Štiavnici (tiež na Piargu a v Hornej Rovni) bolo založené

32 M. R. Štefánik. *Štiavničian*, roč. IV, 1939, č. 26, s. 1. Tiež pozri: HARVAN, D. Československá republika (1918 – 1939) – budovanie vedomia štátnej príslušnosti a občianskej hrdosti na príklade Banskej Štiavnice, s. 117 – 156.

33 Štiavničania prví prekročili poľské hranice. *Štiavničian*, roč. V, 1939, č. 2, s. 1.

34 Vyznamenanie. *Štiavničian*, roč. V, 1939, č. 7, s. 3.

35 Hlinkova garda. *Štiavničian*, roč. V, 1940, č. 20, s. 2.

36 Hlinkova garda v Ban. Štiavnici. *Štiavničian*, roč. IV, 1939, č. 10, s. 2.

37 Oblastným veliteľom bol menovaný Štefan Osvald, okresným veliteľom Vojtech Fucker, miestnym veliteľom Štefan Záhoriansky. Jozef Osvald a Vojtech Hauser boli menovaní za veliteľov stotiny. Velitelia HG menovaní. *Štiavničian*, roč. IV, 1939, č. 11, s. 3.

38 Jej vedením bol poverený Štefan Nemčovič. Velitelia HG menovaní. *Štiavničian*, roč. IV., 1939, č. 11, s. 3.

22. apríla 1939, okresné veliteľstvo bolo zriadené začiatkom mája toho istého roku. V priebehu roku 1939 postupne vznikli veliteľstvá v 22 obciach (rozšíreného) okresu.³⁹

Do úlohy ochrancu – „strážcu“ verejného života v regióne sa pasovali aj okresné noviny *Štiavničan*. Kampaň, ktorú viedli proti Čechom, Židom a „bielym Židom“, s pribúdajúcim časom získavala na razantnosti. Noviny (resp. ich dopisovatelia, a najmä ich hlavný redaktor) upozorňovali na málo razantné kroky pri odstraňovaní symbolov predchádzajúceho zriadenia, chronicky opakované nedostatky v používaní spisovného jazyka, či absenciu slovenských časopisov *Elán*, *Nástup*, *Gardista*, *Slovák* u predajcov. Útočili na „nepriateľov režimu“, ktorých stotožňovali s nepriateľmi Slovákov. Zároveň podrobne informovali o činnosti popredných predstaviteľov štátu, zvlášť v súvislosti s mestom a regiónom.

Štiavničan od svojho vzniku (v roku 1935) postupne pritvrdzoval v rétorike, až sa od proklamovanej nezávislosti celkom odklonil. Noviny privítali aj nemecký zásah do vnútropolitického usporiadania štátu v roku 1940 a prihlásili sa k ideám nemeckého národného socializmu. Už od jari 1940 zverejšňovali množstvo článkov, ktoré svojím obsahom propagovali myšlienky národného socializmu a oslavovali jeho nositeľov.⁴⁰ Pri príležitosti osláv 60. narodenín V. Tuku, článok venovaný jubilantovi, končil jeho autor ubezpečením, že: „...v duchu pyšne stojí pri ňom celý podsitniansky kraj a s láskou a oddanosťou privoláva svojmu rodákovi – martýrovi a jednému z najzaslúžitejších osloboditeľov: *Mnogaja ljeta!*“.⁴¹ V ďalšom čísle (z 21. júla 1940) v zmysle propagácie národnosocialistickej myšlienky noviny písali: „...*nebyť Adolfa Hitlera a jeho národného socializmu, dnes nemáme Slovenskú republiku, ani samostatný národ*“. A nabádali: „*Naša sloboda a náš štát je plodom nemeckého národného socializmu, našou povinnosťou je s týmto duchom kráčať, [...] k hákovému krížu postaviť slovenský dvojité kríž v službách národa, slovenského národného socializmu*“.⁴²

39 Výkaz o činnosti HM v r. 1939. *Štiavničan*, roč. V, 1940, č. 24, s. 4.

40 Po marci 1940 sa v novinách stále častejšie objavovali články v duchu budovania národného socializmu, od júla – augusta 1940 ich obsah doslova ovládli. Zmeny sa nedotkli len obsahu *Štiavničana*, sprevádzali aj novú grafickú úpravu novín. Na titulnú stranu sa dostala propagandistická grafika (od Jozefa Chovana) doplnená o revolučnú báseň.

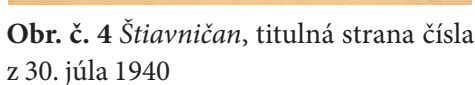
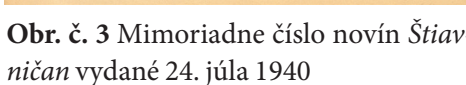
41 Trpitelovi: *Mnogaja ljeta!* *Štiavničan*, roč. V, 1940, č. 45, s. 2.

42 ...napred sa ísť musí! *Štiavničan*, roč. V, 1940, č. 47, s. 2.

Obr. č. 2 a – f Zmeny hlavičky novín *Štiavničán* v období ich vychádzania

Svojimi článkami *Štiavničán* znepokojoval aj banskoštiavnický OÚ, ktorý začal upozorňovať na spôsob, akým sa noviny vyjadrujú k súčasnej politike a varoval ich redakciu pred možnými následkami. Niektoré články boli cenzúrou krátené, prípadne

Rozpor medzi frakciami vo vnútri HSL'S, resp. spor o ďalšie smerovanie režimu na Slovensku, spôsobil tlak aj v regionálnych pomeroch. V tomto kontexte môžeme vnímať aj rozhodnutie o odvolaní/preložení banskoštiavnického okresného náčelníka

44 Víťaziace nové Slovensko. *Štiavničian*, roč. V, 1940, č. 49, s. 2.

Alojza Ďurdíka z augusta 1940. A tiež problémy okolo vydávania novín *Štiavničian*, keď vydavateľské družstvo na odporúčenie predsedníctva HSLS (z 29. augusta 1940) zbavilo Viliama Riesa funkcie ich hlavného redaktora.⁴⁵

Od 6. septembra 1940 prevzal vlastníctvo, vydavateľstvo a funkciu zodpovedného redaktora novín Jankovič. Nový časopis mal mať podľa Jankoviča nepolitický, spoločensko-kultúrny a hospodársky charakter. V prvom čísle vydanom pod jeho vedením (22. septembra 1940), zároveň v prvom čísle nového ročníka, Jankovič definoval smerovanie novín. Predovšetkým sa mali venovať „domácim záležitostiam“ a nie svetovej politike. V závere príhovoru Jankovič vyjadril podporu Jozefovi Tisovi, Vojtechovi Tukovi aj Alexandrovi Machovi. Deklarované zotrvanie „v hraniciach okresu“ noviny viac-menej dodržiavali, no aj pod Jankovičovým vedením pokračovali v uverejňovaní článkov oslavujúcich národný socializmus a jeho predstaviteľov. V apríli 1941 uverejnili článok o Adolfovi Hitlerovi a Vojtechovi Tukovi, v ktorom ďakovali Bohu, „že dal nám prezieravých, bystrozrakých vodcov, ktorí predvídali, kam povedie svetový vývoj a prví sa hlásili za apoštolov reforiem“.⁴⁶

Noviny sa vyjadrovali k dôležitým spoločenským témam. Verejnosti odporúčali postup vládnych predstaviteľov, napríklad aj pri citlivej otázke židovskej minority, keď koncom októbra 1940, po zavedení niektorých nových protižidovských opatrení, písali, ako sa k nim treba postaviť: „V prvom rade ochotne prijímať počiny našej vlády v tomto smere. Nesmie nás klátiť žiadna sentimentalita. [...] Postup proti Židom [...] zdá sa byť snáď krutým, ale nech sa vžijú do opaku. [...] Protižidovské opatrenia splníme bez záľudnosti, ale aj bez toho, že by sme si pri riešení tejto otázky osobné účty vybavovali, alebo sami do židovských chýb upadali“.⁴⁷

Po roku 1942 niektoré dovtedy aktívne organizácie (HG a HM) začali upadať. Vystahovanie Čechov, deportovanie Židov a odstavenie, či odstránenie aj ostatných nevyhovujúcich osôb, spolu s rezignáciou Vojtecha Tuku ako premiéra a ministra zahraničných vecí na jeho niekdajšie vodcovské ašpirácie, ale aj prijatie zákona o HSLS, ktorý posilnil pozíciu prezidenta, oslabilo postavenie prívržencov radikálneho krídla HSLS. Môžeme súhlasiť s konštatovaním Antona Hruboňa, že: „vyriešením židovskej

45 Príkladom snahy o potlačenie radikálnych síl v regióne boli (aj) opatrenia voči Antonovi Riesovi (bratovi Viliama Riesa). Začiatkom roku 1941 zástupca ÚŠB adresoval banskoštiavnickému OÚ žiadosť na predvolanie Antona Riesa. Riesovi bolo osobne doručené mestským strážnikom, s tým, že mal v jeho sprievode prísť na OÚ a ospravedlniť sa za svoje výroky. Ries strážnikovi ušiel, no po čase sa v meste opäť objavil. Útočil na OÚ a komentoval spomínané predvolanie. Okresný náčelník sa na Riesove ohováranie sťažoval ÚŠB, pričom ako podotkol: „.... on (okresný náčelník – poznámka D. Harvana) sa nemieša ani do politiky strany, ani do politiky gardy“. Zároveň vyjadril nádej, že ÚŠB sa o extrémistov typu Antona Riesa („.... ktorých výčiny neslúžia ku cti ani priekopníkom národnosocialistickej idey“) postará. Prednosta ÚŠB Jozef Beňuška navrhol ako riešenie odstránenie Riesa z Banskej Štiavnice „.... tak, že by bol na jar vradený do niektorého pracovného tábora“. S tým súhlasil aj banskoštiavnický okresný náčelník, podľa ktorého „Je eminentným záujmom tunajšieho úradu, aby Anton Ries v záujme verejného kludu a poriadku ...bol z B. Štiavnice odstránený...“. MV SR, ŠABP.BŠ, f. OÚ BŠ, škatuľa č. 73, spis č. 110/1941.

46 Apoštoli slovenského národného socializmu. *Štiavničian*, roč. VI, 1941, č. 33, s. 1 – 2.

47 Židovská otázka. *Štiavničian*, roč. VI, 1940, č. 7, s. 1.

otázky HG stratila hlavný objekt vybijania svojich komplexov a v podstate dokončila svoje „dejinné poslanie“.⁴⁸

Niekdajšie nadšenie priaznivcov národnosocialistickej myšlienky, ale i širších vrstiev obyvateľstva, postupne vyprchalo aj v banskoštiavnickom okrese. Odchodom bratov Riesovcov sa oslabil kruh radikálnych prívržencov režimu, noviny *Štiavničan* od roku 1943 nevychádzali a k celkovej apatii obyvateľstva postupne prispievali výsledky „nevydarenej“ arizácie, rozdelenia židovského majetku a biľag spoluzodpovednosti za riešenie „židovskej otázky“. Spolu s nimi aj zhoršujúce sa mzdové podmienky, zdražovanie potravín, zlé zásobovanie, obmedzenia v dodávkach elektrickej energie. Aktuálnym sa stalo budovanie krytov CPO. V roku 1944 väčšina obyvateľstva už neverila na výhru Nemecka a jeho spojencov. Každodennou a opakovanou súčasťou života boli zvuky sirén leteckých poplachov. Ak ich spočiatku ľudia nebrali vážne, tak po bombardovaní Bratislavy (v júni 1944) zo strachu smerovali do krytov alebo do lesa.

Aj neskoršie okolnosti vzniku POHG v Banskej Štiavnici sprevádzali problémy týkajúce sa obsadenia postu ich veliteľa. Funkciu po viacnásobnom odmietnutí nakoniec obsadil bývalý miestny veliteľ HG Štefan Záhoriarsky.⁴⁹

Na trase Banská Štiavnica – Bratislava

Na príchod predsedu vlády autonómnej slovenskej krajiny Jozefa Tisu Banská Štiavnica nečakala dlho, do mesta zavítal už 23. októbra 1938, idúc z Banskej Bystrice.⁵⁰ Víťanie hosta malo podobný priebeh ako u jeho predchodcov. S tým rozdielom, že nezačínalo pri Belianskej bráne, ale už v Banskej Belej, kde sa Tiso, už vo večerných hodinách, na krátky čas zastavil. Pri spomenutej bráne a vstupe do mesta sa zatiaľ sformovala čestná rota s vojenskou hudbou. V Banskej Belej (s Banskou Štiavnicou tvorila súmestie) predsedu vlády privítali zástupcovia okresu a samosprávy,

48 HRUBOŇ, A. *Hlinkova garda na území Pohronskej župy*, s. 181.

49 POHG začal svoju činnosť aktívne vykonávať od novembra 1944. Spočívala v strážnej a bezpečnostnej službe v meste a okolí, vykonávaní vlakových kontrol na trati Banská Štiavnica – Hronská Dúbrava, v menšej miere v stopovaní a zaisťovaní hľadaných osôb. Koncom decembra 1944 mal oddiel 86 mužov. Akcie banskoštiavnického POHG nemali charakter masových zaisťovaní. Boli namierené najmä proti jednotlivcom z radov politicky a rasovo prenasledovaných osôb. V súvislosti s činnosťou oddielu Anton Hruboň poukazuje na osobu veliteľa Š. Záhoriarskeho a jeho zhovievavosť voči zaisteným osobám, ostro kontrastujúcu s postojom viacerých iných veliteľov POHG. HRUBOŇ, A. *Hlinkova garda na území Pohronskej župy*, s. 181.

50 Tiso nebol vo vysokej politike nováčikom. Od 15. 1. 1927 do 8. 10. 1929 bol vo funkcii ministra verejného zdravotníctva a telesnej kultúry v dvoch vláдах ČSR, od 6. 10. 1938 bol ministrom s plnou mocou pre správu Slovenska, neskôr od 7. 10. 1938 do 1. 12. 1938, bol predsedom vlády a ministrom vnútra Slovenskej krajiny v prvej autonómnej vláde. V druhej (od 1. 12. 1938 do 20. 1. 1939) a tretej (od 20. 1. 1939 do 9. 3. 1939) autonómnej vláde bol predsedom vlády a ministrom vnútra, sociálnej starostlivosti a verejného zdravotníctva. Od októbra 1939 do mája 1945 bol prezidentom Slovenského štátu. Kolektív autorov. *Slovensko v Československu. 1918 – 1939*. Bratislava: Veda, 2004, s. 687. Jozef Tiso navštívil Banskú Štiavnicu najskôr ako podpredseda HSLS a poslanec Národného zhromaždenia v roku 1937 (28. 6. – 1. 7. 1937). Prišiel pri príležitosti XIX. zhromaždenia Ústredia slovenského katolíckeho študentstva, keď sa konal v Banskej Štiavnici XIII. pracovno-manifestačný zjazd slovenského katolíckeho študentstva. Na akcii sa zúčastnil, resp. vystúpil okrem Tisu aj Andrej Hlinka. Hlinka celebroidal svätú omšu na Námestí sv. Trojice, Tiso vystúpil počas zhromaždenia na ihrisku ŠAC-u (Štiavnický atletický klub).

pri Belianskej bráne členovia Okresného zastupiteľstva, doplnení o žiakov ľudovej školy, zástupcov úradov, korporácií, spolkov a reprezentantov baníctva. Mesto bolo slávnostne vyzdobené, v rukách žiakov nechýbali kytice. Kyticu priniesol aj Tiso. Položil ju k nohám „budovateľa slovenskej vedy“ Andreja Kmeťa, ktorého pomník stojí pred budovou Katolíckeho spolku. V sieni Katolíckeho spolku ministerského predsedu privítal starosta František Jankovič. V príhovore zdôraznil hospodársky úpadok kraja, zároveň odhodlanosť a vernosť mesta a regiónu slovenskej vláde. Tiso, ktorého príhovor bol ampliónmi šírený do ulíc mesta, avizoval odhodlanie slovenskej vlády podporiť prieskumné práce na banskoštiavnickom ložisku a záujem oživiť banskú činnosť. S prejavmi vystúpili aj krajinský prezident Julián Šimko, krajinskí poslanci Michal Samuhel a Gejza Medrický, poslanec Národného zhromaždenia Anton Šalát a študent práva Mikuláš Pomffy. Po verejnej časti programu sa ministerský predseda so sprievodom presunuli do rímskokatolíckej fary, odkiaľ po večeri odcestovali do Bratislavy.⁵¹ V Piargu (dnes Štiavnické Bane), cez ktorý sprievod prechádzal, ho pozdravilo niekoľko stoviek občanov.⁵²

Meno Vojtecha Tuku sa v miestnych novinách *Štiavničian* spájalo s prívlastkami: „živý pomník slovenského národného utrpenia“, „symbol víťazstva pravdy“ či „veľký martýr slovenskej slobody“. Tukovej popularite v Banskej Štiavnici pomohol najmä agilný Viliam Ries, kňaz a spisovateľ, no dôležitou skutočnosťou bol Tukov pôvod – to, že bol krajanom, rodákom z Piargu (dnes Štiavnické Bane).

Minister a podpredseda vlády Vojtech Tuka pricestoval do Banskej Štiavnice viackrát, zároveň ho viackrát navštívili krajanovia v Bratislave.⁵³ V lete 1939 (12. – 13. augusta) V. Tuka okrem iných miest navštívil bývalý dom svojich starých rodičov v Banskej Hodruši, bývalý rodičovský dom v Banskej Štiavnici a napokon tiež svoj rodný dom na Piargu (dnes Štiavnické Bane).⁵⁴ Návšteve bol na celoštátnej, najmä však na lokálnej úrovni, venovaný mimoriadny priestor.⁵⁵ Zanedlho vycestoval za Tukom starosta

51 LUPTÁK, Ľudevít. *Banská Štiavnica. Banská Belá. V rúchu samostatného a slobodného Slovenska. Udalosti v dňoch 6. októbra – 20. decembra 1938*. Banská Bystrica: Slovan, 1938, s. 15.

V Banskej Belej „...odovzdala školáčka Magdalena Krumlovská pánu ministerskému predsedovi kyticu a baník Ján Hikl, odovzdal mu dvojité Slovenský križ zasadený do kremeňa, ktorý sám vyhotovil.“ Krajinský prezident Šimko dostal kyticu od Heleny Maškovej a od Jána Hikla „krásny kvarcový kameň“. Podľa slov víťajúceho farára Emila Ďurkoviča: „Podávame Vám dar, dvojité križ, odznak to Slovenska zasadený do trojvršku Tatier. Tá žula, do ktorej je križ zasadený, znamená pevnú a neochvejnú vieru a dôveru banskobeliarskeho obyvateľstva vo Vás, pán ministerský predseda. Z tohto dvojitého križa prvé rameno označuje naše každodenné ťažkosti a útrapy. Druhé nech je odznakom a vodcom vo Vašej ťažkej práci, na ktorú ste sa podujal“. LUPTÁK, Ľ. *Banská Štiavnica. Banská Belá. V rúchu samostatného a slobodného Slovenska*, s. 14 – 15.

52 O návšteve Banskej Štiavnice, ako aj o programe cesty Jozefa Tisu po Slovensku informovali aj noviny *Slovák*. Pozri: *Slovák*, roč. XX, 1938, č. 243.

53 V roku 1939 v Piargu (dnes Štiavnické Bane) zvolil Vojtecha Tuku za čestného občana. Diplom mu odovzdala delegácia Piardžanov v Bratislave. Piarg si zvolil prof. Dr. Tuku za čestného občana. *Štiavničian*, roč. IV, 1939, č. 13, s. 3.

54 Sprevádzali ho ministri Mikuláš Pružinský a Ferdinand Čatloš, šéf Úradu propagandy a hlavný veliteľ Hlinkovej gardy Alexander Mach, vodca Nemcov na Slovensku Franz Karmasin, krajinský prezident Julián Šimko, šéf Prezídia Ministerstva vnútra Izidor Koso a viacerí ďalší vysokí štátni úradníci.

55 Bolo jej venované celé číslo novín *Slovák* z 13. 8. 1939, informovali o nej aj miestne noviny. Pozri: Triumfálna cesta ministra dr. Tuku v rodnom kraji. *Štiavničian*, roč. IV, 1939, č. 41, s. 1 – 2. Tiež: *Slovák*, roč. XXI, 1939, č. 185.

mesta Jankovič. Nasledujúci rok (1940) v lete ministerský predseda Vojtech Tuka opäť, až dvakrát, navštívil rodný kraj. Prvá návšteva (4. júla 1940) súvisela s oslavou jeho 60. narodenín. „Pri tejto návšteve mal pán ministerský predseda príležitosť skúsiť, ako hlboko prirástla jeho osoba k srdcu všetkých statočných jeho rodákov, krajanov, všetkých mysliacich Slovákov, ako ctia si jeho obety a prácu, a koľko dobrodenia očakávajú ešte od jeho Bohom požehnanej práce“.⁵⁶ V tom čase stál Tuka na vrchole svojej politickej kariéry. Ďalšia Tukova návšteva Banskej Štiavnice (15. augusta 1940) bola spojená s účasťou na slávnosti položenia základného kameňa stavby moderného turistického hotela. Zároveň bola pre Tuku príležitosťou na spropagovanie myšlienky slovenského národného socializmu.⁵⁷ O udalosti informoval aj *Slovák*.⁵⁸

Obr. č. 5 Dr. Vojtech Tuka – z návštevy v rodnom kraji, rok 1939
Zdroj: Slovenské banské múzeum

56 Pán ministerský predseda dr. V. Tuka vo svojom rodnom kraji. *Štiavničian*, roč. V, 1940, č. 45, s. 3.

57 Je to úspech Štiavničana a Štiavnice, že Slovensko je na ceste slovenského národného socializmu. *Štiavničian*, roč. V, 1940, č. 52, s. 2.

58 Predseda vlády Dr. Vojtech Tuka o sociálnom obrodení Slovenska. *Slovák*, roč. XXII, 1940, č. 196, s. 3.

Obr. č. 6 Dr. Vojtech Tuka –
z návštevy v rodnom kraji,
rok 1939
Zdroj: *Slovenské banské múzeum*

Podsitniansky kraj navštívil Vojtech Tuka aj v roku 1942. V lete sa zúčastnil na oslave 25. výročia kňazského pôsobenia Františka Jankoviča. Na jeseň 1943 (6. októbra) sa spolu s ďalšími hosťami, medzi nimi aj ministrom dopravy a verejných prác Júliusom Stanom, zúčastnili slávnostného výkopu novej železničnej trate Banská Štiavnica – Dúbrava (dnes Hronská Dúbrava).⁵⁹ Spojenie s rodiskom a krajanmi zabezpečovali Tukovi úzke styky s radikálnymi predstaviteľmi HSLS v banskoštiavnickom regióne, koncentrovanými najmä okolo redakcie novín *Štiavničan*, resp. s príslušníkmi HG, členmi Slovensko-nemeckej spoločnosti a Deutsche Partei.

⁵⁹ Správu a fotografiu z podujatia priniesol denník *Gardista*. Pozri: Dnes je čas práce. *Gardista*, roč. IV, 1943, č. 232, s. 3. a *Gardista*, roč. IV, 1943, č. 233, s. 3.

Obr. č. 7 Tribúna na Námestí sv. Trojice počas návštevy Dr. Vojtecha Tuku, 1939
Zdroj: *Slovenské banské múzeum*

Obr. č. 8 Vojaci a príslušníci HG nastúpení na Námestí sv. Trojice počas návštevy Dr. Vojtecha Tuku, 1939
Zdroj: *Slovenské banské múzeum*

Obr. č. 9 Tribúna na Námestí sv. Trojice s hosťami počas príhovoru Dr. Vojtecha Tuku, 1939
Zdroj: Slovenské banské múzeum

V rokoch 1939 – 1945 navštívili Banskú Štiavnicu a jej okolie aj ďalší čelní predstavitelia štátu.⁶⁰ Niekedy ako členovia v sprievodoch delegácií, inokedy mala ich návšteva užšie vyhranený charakter. V máji 1939 kraj navštívil minister verejných prác a dopravy Július Stano. Prezrel si hutu, Františkovu šachtu, úpravňu a Zipser šachtu v Hodruši. Počas návštevy vyjadril uspokojenie nad stavom štiavnických baní, ktoré pod vedením riaditeľa Arpáda Bergfesta, robotníctva a úradníctva „...idú v ústrety opätovnému rozkvetu“. V banskoštiavnickej hute v tom čase odliali prvé striebro a zlato od utvorenia Slovenského štátu, v hodnote 1,5 milióna Ks.⁶¹ Minister Stano do mesta opäť zavítal v januári 1940. V tom čase, medzi plánmi svojho rezortu do budúcnosti, hovoril v novinách *Slovák* aj o príprave prestavby úzkorozchodnej trate z Banskej Štiavnice do Hronskej Breznice.⁶² Teda o téme, ktorá patrila na komunálnej úrovni medzi tie najpálčivejšie. Okrem otázok dopravy bolo potrebné riešiť aj ťažké postavenie banských proviziantov (penzistov), zvýšenie výroby v tabakovej továrni, či rozšírenie telefónnej a telegrafnej siete. Minister Stano navštívil mesto aj v roku 1941, o dva roky neskôr prišiel aj na slávnostný výkop železničnej trate Banská Štiavnica – Dúbrava.⁶³ Podobne

60 V januári 1939 minister dopravy a verejných prác Ferdinand Ďurčanský, v máji 1939 jeho nástupca Július Stano (opäť prišiel v rokoch 1940 a 1941), v júli 1939 minister financií Mikuláš Pružinský, v máji 1940 minister pravosúdia Gejza Fritz. Opakovane prišiel aj Alexander Mach, v lete v rokoch 1939 aj 1940.

61 Prvá výroba striebra v Slovenskom štáte. *Štiavničan*, roč. IV, 1939, č. 28, s. 1.

62 V Novom roku útokom do roboty. *Slovák*, roč. XXII, 1940, č. 5, s. 3.

63 Počas jednej zo svojich návštev (v máji 1939) sa minister vyslovil aj za zriadenie vysokej banickej školy v Banskej Štiavnici.

ako Stano, aj jeho kolega minister školstva Jozef Sivák bol konfrontovaný s „dávnuou požiadavkou“ Štiavničanov na znovuzriadenie bývalých vysokých škôl. Počas návštevy v Bratislave mu ju 18. apríla 1939 predložili Štefan Záhoriansky, Štefan Osvald a Viliam Ries, sprevádzaní poslancom Emilom Boleslavom Lukáčom.⁶⁴ Neskorším výsledkom lobovania u ministra Siváka bolo rozšírenie chemického odboru Štátnej priemyselnej školy a zriadenie hračkárskeho odboru. Z ministerských návštev spomenieme ešte cesty dvoch šéfov rezortu. Prvým bol minister financií Mikuláš Pružinský, ktorý si 21. júla 1939 v sprievode členov svojej rodiny a vládneho radcu Alexandra Hrnčára pozrel mesto, tabakovú továreň a mestské múzeum.⁶⁵ Druhým minister pravosúdia Gejza Fritz, ktorý navštívil mesto 6. mája 1940, aby si prezrel miestnosti v tzv. Fritzovskom dome, do ktorých sa mal sťahovať okresný súd. Mimoriadnej pozornosti sa tešili návštevy V. Tuku, nemenej „populárna“ bola aj prítomnosť Alexandra Macha a čelných činiteľov HG. Mach často Tuku sprevádzal, nechýbal ani pri jeho návštevách v banskoštiavnickom kraji (12. – 13. augusta 1939). Súkromne zavítal do mesta pod Sitnom 17. júla 1940, spolu s manželkou, počas pobytu v kúpeľoch Sliač. Poslanec a šéf Úradu propagandy navštívil „svojho priateľa“ Viliama Riesa a neskôr aj Františka Jankoviča a posedel si v Katolíckom spolku s miestnymi gardistami.⁶⁶

Namiesto záveru – sumár ziskov a strát

Každodenný život v sledovanom období rokov 1939 – 1945 prešiel viacerými zásadnými zmenami, ktoré sa dotýkali celej spoločnosti, i keď obmedzujúco zasiahli len jej časť. V tomto procese mala dôležitú úlohu a veľký vplyv na spoločnosť periodická tlač, ako najdôležitejší masovokomunikačný prostriedok a mimoriadne účinný nástroj na formovanie verejnej mienky. Cieľom totalitárskych praktík bola kontrola nad myslením a konaním obyvateľov. Obraz verejného nepriateľa (Čecha, Žida, bolševika, Cigána) vďaka propagande už existoval. Ďalšou úlohou bola mobilizácia obyvateľstva. Aj pri nej ako účinný nástroj na manipuláciu a radikalizáciu slúžili masovokomunikačné prostriedky, najmä noviny (celoštátne aj lokálne), organizovanie verejných osláv a zhromaždení, podujatí oslavujúcich režim a jeho zástupcov.

Diskriminácia v rôznych podobách a formách sa dotýkala vybraných skupín obyvateľstva, pričom najviac postihla Čechov a Židov. Najmä v prípade Židov bola mimoriadne dôležitou diskriminácia v hospodárskej oblasti. Už od leta 1939 boli do praxe zavádzané opatrenia, ktoré mali Židov vyčleniť z hospodárskeho života.⁶⁷

64 O vysokých školách v B. Štiavnici v budúcnosti môže byť reč. *Štiavničan*, roč. IV, 1939, č. 24, s. 1.

65 Minister financií v B. Štiavnici. *Štiavničan*, roč. IV, 1939, č. 33, s. 3.

66 Šaňo Mach v B. Štiavnici. *Štiavničan*, roč. V, 1940, č. 47, s. 1.

67 Po likvidáciách „nadbytočných“ židovských podnikov proces pokračoval likvidáciou (na základe rozhodnutia ŽÚ, alebo MH) aj ostatných hostinských a výčapníckych koncesii vydaných Židom. Za začiatok arizačného procesu podnikov sa považuje prijatie vládneho nariadenia č.137/1939 O dôverníkoch a dočasných správcoch v priemyselných, obchodných a remeselných podnikoch a iných majetkových podstatách. Nariadením vlády č. 303/1940 bola možná len nútená arizácia, arizácii podliehali

Opatrenia prijaté na vládnej úrovni doplňovalo množstvo nariadení ŽÚ, OÚ alebo samospráv. Spolu viedli k postupnej a napokon rozsiahlej pauperizácii Židov na Slovensku.⁶⁸ Na ich konci bol tragický epilóg v podobe deportácií a vyvraždenia väčšiny slovenských Židov.

V príspevku sme na príklade Banskej Štiavnice, resp. banskoštiavnického okresu, venovali pozornosť spoločensko-politickým zmenám v rokoch 1939 – 1945.⁶⁹ Upozornili sme na niektoré dôsledky týchto zmien a postoje ich aktérov. Niekedy vynútené, inokedy dobrovoľné. Priblížili sme úlohu periodickej tlače v procese formovania verejnej mienky a naznačili sme aj zaujímavé témy pre ďalší výskum: vzťah miestnych elít k „veľkej politike“, resp. k jej predstaviteľom a vzájomné vzťahy členov rozdielnych táborov v komunálnej politike. Zjednodušene by sme ich mohli označiť ako prívržencov radikálnej a umiernennej frakcie vládnucej strany a zamestnancov štátneho aparátu, často politicky inklinujúcich k predchádzajúcemu režimu. Výsledkom ich postojov, ale najmä činov, je do istej miery aj sumár toho, čo priniesli konkrétnej komunite a regiónu – mestu a okresu. Ako sa zaslúžili o „povznesenie kraja“, po ktorom oni sami tak dlho a často volali. Je faktom, že v období trvania Slovenského štátu Banská Štiavnica a banskoštiavnický okres zaznamenali značný rozvoj a požiadavky adresované vládny úradom a vedeniu župy sa vo viacerých prípadoch podarilo zrealizovať. K tomu určite prispeli aj aktívne intervencie na ministerstvách a úradoch a rôzne formy zviditeľňovania mesta a regiónu v Bratislave. Nedá sa však uprieť, že často išlo o výsledok projektov rozpracovaných už v predchádzajúcom období, za predchádzajúceho režimu a s pomocou ľudí zamestnaných v službách tohto režimu. Niektoré riešenia boli zas otázkou šťastia, či „priaznivej

aj továrenské podniky a podiely pôvodných vlastníkov boli postupne znižované (k 1. 4. 1942 zanikol akýkoľvek podiel Židov na podnikovom majetku na Slovensku). Arizáciu podnikového majetku, cenností a kapitálového vlastníctva sprevádzal od jesene 1940 proces arizácie domového majetku Židov. V októbri 1940 sa židovské domy dostali pod nútenú dočasnú správu, k 1. 9. 1941 bol domový majetok poštátnený. HALLON, Ľudovít. Arizácia na Slovensku 1939 – 1945. *Acta Oeconomica Pragensia*, roč. 15, 2007, č. 7, s. 148 – 161. V septembri 1940 bol vykonaný súpis židovského majetku (Vl. nariadenie č. 203/1940 O súpise židovského majetku). Mal byť podkladom o rozsahu, štruktúre a hodnote majetku, ktorý vlastnili osoby považované za Židov (ako aj o výške dlhov, ktorými boli tieto osoby zaťažené). Povinnosť prihlásiť majetok mali fyzické a právnické osoby, ale aj nežidovský manželský partner. Súpis sa vzťahoval na vnútrozemský a zahraničný majetok, ku dňu 2. 9. 1940. Evidenciou bol poverený Štátny štatistický úrad SR a zároveň aj ÚŽ, čo viedlo k rozdielnym výsledkom. LIPSCHER, Ladislav. *Židia v slovenskom štáte 1939 – 1945*. Bratislava: Print servis, 1992, s. 254.

68 Prijatie vl. nariadenia č. 198/1941 Sl. z. o právnom postavení Židov – takzvaného Židovského kódexu, bolo vyvrchním protizidovskej legislatívy, resp. šikanovania príslušníkov židovskej minority. Ako uvádza Ladislav Lipscher, vydaniu vl. nariadenia predchádzala neprehľadnosť (nezriedka aj protirečivosť) dovtedy prijatých protizidovských opatrení, ale aj rázna požiadavka na nekompromisné zavedenie norimberských rasových zákonov na Slovensku a konečné doriešenie „židovskej otázky“. LIPSCHER, L. *Židia v slovenskom štáte 1939 – 1945*, s. 254.

69 Problematike verejného priestoru, jeho chápania, najmä však úlohe vo vzťahu k politike v rokoch 1938 – 1945, sa na príklade troch slovenských miest (Prešov, Nitra, Ružomberok) venuje vedecká monografia autorov Patrícia Fogelová a Martin Pekár. Autori analyzujú verejný priestor spomenutých miest v štyroch dimenziách, sformulovaných sociológmi Walterom Siebelom a Janom Wehrheimom (právna dimenzia, funkčná dimenzia, sociálna dimenzia, materiálno-symbolická dimenzia), resp. to, ako politika (v tomto prípade totalitného režimu) zasahuje do verejného priestoru. Bližšie: FOGELOVÁ, Patrícia, PEKÁR, Martin. *Disciplinované mesto: Zásahy politiky do verejného priestoru na Slovensku 1938 – 1945*. Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, 2021, s. 197.

Otázke obsadzovania verejných priestorov vládnuou mocou sa venovali aj ďalší autori, napríklad: LIPTÁK, Ľubomír. *Storočie dlhšie ako sto rokov*. 2. vydanie. Bratislava: KALLIGRAM, 2011, s. 294. LIPTÁK, Ľubomír. *Nepre(tr)žité dejiny*. Bratislava: Q111, 2008, s. 159. MIKULÁŠOVÁ, Alena, PALÁRIK, Miroslav. Revízia znakov, symbolov, pamätníkov a sôch v období autonómie a Slovenskej republiky 1938 – 1945. Príklad mesta Nitra. *Historický časopis*, 2018, roč. 66, č. 3, s. 523 – 546. V úvode svojej štúdie uvádzajú aj súpis prác publikovaných k tejto téme.

konštelácie“ – napríklad rozšírenie banskoštiavnického okresu po územnosprávnej zmene a zániku okresu Levice po Viedenskej arbitráži. Všeobecne môžeme konštatovať, že v rokoch 1939 – 1945 zaznamenala Banská Štiavnica a podsitniansky región značný, predovšetkým hospodársky rozvoj.⁷⁰

The Podsitniansky (below Mount Sitno) region in the shadow of the swastika

Using the example of the town of Banská Štiavnica and its entire district, the paper focuses on social-political changes from 1939 through 1945, pointing out a number of consequences of these changes and the attitudes of those standing behind the changes. Various kinds and forms of discrimination as well as the role of print periodicals in the process of public opinion formation are described. Interesting topics for further research are also outlined, for example, the relationship of the local elite to top politicians and the relationships among members of various camps in municipal politics. All these relationships influenced political achievements leading to the “elevation of the region” that had been called for since the creation of the Czechoslovak Republic.

⁷⁰ V roku 1940 bola v Banskej Štiavnici zriadená expozitúra technickej stavebnej správy Župného úradu, v rokoch 1940 – 1944 v centre mesta pribudli nové budovy Stredoslovenských elektrární, pošty a moderného hotela. Mesto vydlážďilo časť verejných priestorov, upravilo miestnosti pre okresný súd a pre potreby nemocnice, realizovalo prestavbu mestského bitúnku, rekonštrukciu plavárne na jazere Klinger, pracovalo sa na obnove stavebných pamiatok. Rozvíjali sa nové podnikateľské zámery (napr. výroba octu, výroba z lyka, výroba polarografov). Bol vypracovaný projekt a v roku 1943 sa začalo so stavbou železničnej trate s bežným rozchodom. Rozvoj zaznamenalo aj baníctvo (rozšírenie otvárkového programu v oblasti banskobelianskeho revíru, zmáhanie banských diel v banskoštiavnickej časti revíru, celková modernizácia banských závodov). V roku 1939 začala strojová výroba fajkového tabaku a cigariet, rozšíril sa počet textilných podnikov (v roku 1940 vznikli podniky Tricota a Erika), svoj sortiment o výrobu sudov rozšírili továreň na drevený tovar (Sitno, slovenská továreň na drevené výrobky, úč. spoločnosť). LICHNER, Marián et al. *Banská Štiavnica. Svedectvo času*. Banská Bystrica: Štúdio HARMONY, 2002, s. 256.

Po územnej reorganizácii štátu sa od augusta 1939 Banská Štiavnica stala sídlom okresu rozšíreného o 17 obcí zrušeného okresu Pukanec. Úspechom bola korunovaná aj snaha o presadenie svojho zástupcu v Sneme Slovenskej republiky (19. októbra 1939 sa ním stal František Jankovič).

Protokoly gestapa v Malackách z marca 1939

Adam Bielez

Okupácia západného Slovenska

V ranných hodinách 15. marca 1939 informoval nemecký generálny konzul v Bratislave Ernst von Druffel slovenského ministra zahraničných vecí Ferdinanda Ďurčanského o vstupe nemeckých vojsk na územie len niekoľko hodín existujúceho Slovenského štátu. Cieľom nemeckých útvarov bol postup na líniu Nové Mesto nad Váhom – východný svah Malých Karpát – údolie rieky Váh.¹ Z vojenského-hospodárskeho hľadiska sa jednotky patriace do *Heeresgruppe 5* (Armádna skupina 5 – veliteľ generál pechoty Wilhelm list) usilovali o obsadenie objektov československej armády, ako aj zisk priemyselných podnikov na Považí. Vojaci dislokovaní vo vojenských priestoroch na západe Slovenska boli odzbrojení a nemecká armáda začala odvážať ukoristený vojenský materiál.² Štátna moc na rôznych úrovniach sa ocitla v neľahkej situácii. Predseda vlády Jozef Tiso žiadala odvolať nemecké útvary, čo sa však nestalo. Okresní náčelníci na okupovanom území dostali rozkaz, aby plnili pokyny z Bratislavy, na druhej strane sa však nemali protiviť rozkazom nemeckých jednotiek.³ V snahe upokojiť situáciu vláda v tlači vydala niekoľko prehlásení.⁴

Predstavitelia slovenskej vlády sa odobrali do Viedne na oficiálne rokovania s predstaviteľmi nacistického Nemecka. Okrem definovania vzájomných vzťahov medzi oboma štátmi bola jednou z tém rokovaní aj problematika nemeckej vojenskej prítomnosti na západnom Slovensku. Hranice Slovenského štátu sa nemenili, nemecké jednotky však západné Slovensko neopustili. V druhom článku Ochrannej zmluvy podpísanej 18./23. marca 1939 bolo nemeckej armáde umožnené budovanie nových vojenských zariadení v lokalite na západ od východného úpätia pohorí Malé Karpaty, Biele Karpaty a Javorníky. Osoby nemeckej štátnej príslušnosti patrili pod nemeckú

1 Kol. autorov. *Documents on German Foreign Policy 1918 – 1945. Series D. Volume IV.* Washington: Government Printing Office, 1951, s. 259, dok. 221. JOHN, Miloslav, KLIMENT, Charles K., NAKLÁDAL, Břetislav. *Březen 1939.* Praha: ARES, 2004, s. 221 – 223.

2 PEJS, Oldřich. Osud slovenských posádek v okupovaném západoslovenském území. *Vojenská historie*. roč. 22, 2019, č. 1, s. 46 – 56. NIŽŇANSKÝ, Eduard a kol. *Slovensko-nemecké vzťahy 1938 – 1941 v dokumentoch.* Prešov: Universum, 2009, s. 280, dok. 80.

3 BYSTRICKÝ, Valerián, PODOLEC, Ondrej, LETZ, Róbert. *Vznik Slovenského štátu: Spomienky aktérov historických udalostí 2. diel.* Bratislava: Aepress, 2008, s. 283.

4 Priateľský pomer medzi obyvateľstvom a nemeckou armádou. *Slovák*. roč. 21, 1939, č. 64, s. 2. Čo je pravda o pobyte nemeckého vojska na Slovensku. *Slovák*. roč. 21, 1939, č. 65, s. 2.

jurisdikciu. Vyhradený priestor približne kopírujúci líniu postupu nemeckých vojsk dostal pomenovanie Ochranná zóna.⁵

Súbežne s ozbrojenými útvarmi prišli na územie Slovenska aj zložky tajnej štátnej polície, gestapa. Podobne ako armáda, aj gestapo zasahovalo do kompetencie lokálnych orgánov štátnej moci. V Skalici pôsobilo gestapo od 16. do 29. marca v budove okresného úradu. Na Myjave bol okresný náčelník požiadaný o poskytnutie štyroch kancelárskych miestností, piatich písacích strojov pre gestapo. V obci sa počítalo so zriadením väznice. Z Myjavy si to príslušníci gestapa namierili až do Piešťan, kde žiadali od okresného náčelníka konfiškáciu rádiových prijímačov a označenie židovských obchodov nápisom *Žid – Jud*.⁶ Rovnakým spôsobom boli značené aj židovské obchody v uliciach Nového Mesta nad Váhom. Majiteľ obchodu mal platiť za nápis poplatok vo výške 5 Ks.⁷ V Malackách gestapo prikázalo objednať v tlačiarenskej firme Amálie Wiesnerovej tlač plagátov s nápisom *Židovský obchod – Jüdisches Geschäft*.⁸ V okrese Skalica boli vykonávané domové prehliadky, pričom pri kontrolách bola zhabaná hotovosť. Zhabané vkladné knižky boli odovzdané slovenským štátnym orgánom.⁹ V Myjave a Novom Meste nad Váhom gestapo počas domovej prehliadky skonfiškovovalo Židom rádiá, ale aj písacie stroje.¹⁰

Okrem perzekúcie vykonávalo na okupovanom území gestapo aj bežnú administratívnu činnosť. Cestujúci mimo Slovenska si museli v Malackách na úradovni gestapa zabezpečiť preukazy určené k cestovaniu. Zelený preukaz bol určený na cestu do Protektorátu, červený na cestu do Nemecka a modrý na cestu späť.¹¹

Výsluchy gestapa v Malackách

Prichádzajúci príslušníci gestapa, ktorí pôsobili v Malackách, formálne prináležali pod *Einsatzkommando VII Zlín* (Operačný oddiel VII – veliteľ SS Hauptsturmführer Gustav vom Felde). Po príchode do mesta nariadili zatknutie niekoľkých osôb, čo zdôvodňovali pôsobením pôsobenia v komunistickej strane, ktorá v tom

5 PEJS, Oldřich. Osud slovenských posádek v okupovaném západoslovenském území, s. 46. HUBENÁK, Ladislav. Nacistické výboje a nemecká ochranná zóna na Slovensku. *Právnické štúdie*. roč. 19, 1971, č. 1, s. 182. HRNKO, Anton. *Rokovanie o ochrannom pásme a zatiahnutie slovenského štátu do vojny s Poľskom* [online]. [cit. 2021-14-08]. Dostupné na internete: <https://www.hrnko.sk/2008/03/22/rokovanie-o-ochrannom-pasme-a-zatahnutie-slovenskeho-statu-do-vojny-s-polskom/>

6 HUBENÁK, L. Nacistické výboje, s. 175. HUBENÁK, Ladislav. Politika nemeckej ochrannej zóny na Slovensku v roku 1939. *Sborník archivních prací*. roč. 17, 1967, č. 1, s. 346 – 355. Slovenský národný archív (ďalej SNA), fond Ministerstvo zahraničných vecí (ďalej f. MZV), kartón (ďalej k.) 78, číslo jednotky (ďalej č. j.) 14/I/39. SNA, f. MZV, k. 78, č. j. 51 919 Dôv. 2. oddel. 1939.

7 HUBENÁK, L. Politika nemeckej ochrannej zóny, s. 346. SNA, f. MZV, šk. 78, č. j. 51 919 Dôv. 2. oddel. 1939.

8 Štátny archív Bratislava (ďalej ŠA BA) – pracovisko Modra (ďalej p. Modra), fond Okresný úrad 1923 – 1945 (ďalej f. OÚ 23 – 45), k. 27, č. j. 311/5/1939.

9 HRNKO, A. *Rokovanie o ochrannom pásme*, s. 360.

10 HUBENÁK, L. Politika nemeckej ochrannej zóny, s. 360. SNA, f. MZV, k. 78, č. j. 51 919 Dôv. 2. oddel. 1939.

11 HUBENÁK, L. Nacistické výboje, s. 178. HUBENÁK, L. Politika nemeckej ochrannej zóny, s. 346.

čase existovala už iba v ilegality. Vytipované osoby boli 18. marca 1939 vzaté do väzby, ktorá sa nachádzala na okresnom úrade. So zaistenými osobami prebiehali v dňoch 19 – 21. marca výsluchy, ktorých výsledkom bolo spísanie niekoľkých protokolov.¹²

Činnosť komunistickej strany

Najstarší záznam prezentujúci záujem gestapa o dianie v Malackách je datovaný na 17. marca 1939.¹³ Gestapo vypracovalo krátky rozbor komunistického hnutia v Malackách. Podľa jeho šetrenia členmi komunistickej strany bolo približne 150 osôb, spolu s ďalšími približne 200 sympatizantmi väčšinou z chudobnejších sociálnych vrstiev. Zároveň dokument obsahoval informáciu, že najmä vedenie strany tvorili s jedinou výnimkou osoby židovského pôvodu. Výnimkou bol jej mestský predseda Tomáš Pospíšil, ktorý vlastnil obchod s textilom. Ďalším významným členom bol stranícky tajomník Johan Skopal (uvedený v dokumentoch i pod menami Ján či Hanuš Skopal), ktorý sa staral o písomnosti a propagandu. V jeho byte sa po zakázaní činnosti komunistickej strany našiel menný zoznam osôb, ktoré boli v obci politicky aktívne, ako aj všetkých osôb nemeckej národnosti. Autorom zoznamu mal byť Skopalov brat, právnik Ernest Skopal. Časník s priezviskom Nasch mal byť vyškolený v Sovietskom zväze a po návrate pôsobil ako rečník a prekladateľ ruskojazyčných dokumentov. Ilegálne schôdze sa konali v prenajatom dome vedľa budovy meštianskej školy ako aj v súkromných domovoch miestnych Židov. Opakovane sa objavuje obvinenie, že staršie osoby židovského pôvodu boli politicky činné už počas Maďarskej republiky rád. Dokument uvádza i mená ďalších osôb židovského pôvodu, pri ktorých sa však bližšie nerozpisuje o funkciu, či bližšom opise činnosti v komunistickej strane. Informácie uvedené v rozbere sú aj témami jednotlivých výsluchov so zaistenými osobami.¹⁴

Max Fürst¹⁵

Fürst (narodený 27. januára 1899 v Bratislave) v čase zaistenia pracoval pre miestnu židovskú komunitu (výber náboženských poplatkov a pod.). Počas výsluchu mu bolo vytknuté, že v čase existencie Maďarskej republiky rád sa nachádzal v Budapešti a aktívne sa podieľal na tamojšom politickom živote. Fürst pobyt v Budapešti nepoprel, namietal však, že v Budapešti len dočasne pracoval ako krajčír. Odmietol akýkoľvek

12 ŠA BA – p. Modra, f. OÚ 23 – 45, k. 27, č. j. 311/39. Výnimkou medzi vypočúvanými bol Rudolf Benka. Ten síce dodal gestapu informácie, neskončil však vo väzbe a išlo o príslušníka Hlinkovej gardy žiadnym spôsobom nespojeného s ďalšími vypočúvanými osobami.

13 Ostatné dokumenty sú datované až po tomto termíne.

14 ŠA BA – p. Modra, f. OÚ 23 – 45, k. 27, č. j. 311/39.

15 Mená osôb uvádzame tak, ako sú uvedené v samotnom protokole.

záujem o politiku či už vo forme čítania literatúry alebo členstve v komunistickej prípadne sociálnodemokratickej strane.

Ignaz Zinsenheim

Zinsenheim (narodený 26. júna 1898 v Stupave) bol podľa výpovede veteránom Rakúsko-uhorskej armády. V čase zaistenia podnikal v automobilovej doprave. Politickú aktivitu u komunistov či sociálnych demokratov odmietal. Priznal však, že koncom dvadsiatych rokov bol členom Československej národnej demokracie. Svoj vstup do politiky však odôvodnil snahou získať povolenie na prevádzkovanie autobusovej dopravy. V kritickom období rokov 1938 a 1939 riešil osudy osôb židovského pôvodu, ktoré utiekli na Slovensko. Na súdne orgány sa snažil vplývať, aby utekajúci Židia neboli vzatí do väzby. Zinsenheim tiež uviedol zámer opustiť Slovensko a emigrovať do USA.¹⁶

Ignaz Deutsch

Deutsch (narodený 17. januára 1891 v Kozmálovciach) bol tiež veteránom Rakúsko-uhorskej armády. Po skončení vojny prišiel do Malaciek, kde pracoval v tlačiarenskej firme Wiesnerovcov a striedavo dochádzal za prácou do firmy Slovenská Grafia v Bratislave. Politicky sa Deutsch identifikoval ako sociálny demokrat. Už pred prvou svetovou vojnou sa v Budapešti stal členom sociálnej demokracie. Od vzniku Československa až do roku 1937 bol vedený v Bratislave ako člen Československej sociálnodemokratickej strany robotníckej. Následne ako člen tejto strany pôsobil v Malackách, kde vykonával aj funkciu pokladníka. Vo výpovedi otvoril aj ďalšie oblasti spoločensko-politického života v meste. Podľa jeho slov mala sociálna demokracia v Malackách asi 500 členov a viedol ju Jozef Obselka. Svoje politické postoje vyjadril Deutsch tiež vstupom do mestskej pobočky organizácie pod názvom Zväz priateľov ZSSR v Československu (ďalej Zväz priateľov).¹⁷ V Malackách malo byť členmi spolku 70 ľudí, pod vedením Andreja Gajdoša.¹⁸ Deutsch v organizácii pôsobil ako pokladník.¹⁹

16 ŠA BA – p. Modra, f. OÚ 23 – 45, k. 27, č. j. 311/39.

17 RŮŽIČKA, Daniel. *Svaz přátel Sovětského svazu* [online]. [cit. 2021-12-08]. Dostupné na: http://www.totalita.cz/vy-svetlivky/sp_sssr.php Organizácia pôsobiaca v rokoch 1931 – 1939/1945 – 1948 zameraná na propagáciu Sovietskeho zväzu v Československu.

18 Inde zmienený ako Gaydosch, Gajdosch.

19 ŠA BA – p. Modra, f. OÚ 23 – 45, k. 27, č. j. 311/39.

Róbert Grünhut

Grünhut (narodený 1. marca 1894 v Borskom Mikuláši) po absolvovaní strednej školy pracoval v rodnej obci ako zamestnanec rodinného obchodu so zmiešaným tovarom. Po vypuknutí prvej svetovej vojny narukoval do rakúsko-uhorskej armády, ale nepôsobil priamo na fronte, ale v zázemí. V Malackách žil od roku 1923, prevádzkoval tu obchod so zmiešaným tovarom. V roku 1934 vstúpil do Zväzu priateľov, ale iba ako radový člen. Vo výsluchu boli Grünhutovi vytknuté sympatie či dokonca členstvo v komunistickej strane, čo však tento poprel. Tvrdil, že ide o omyl spôsobený jeho členstvom vo Zväze priateľov. Na záver Grünhut spomenul záujem opustiť Slovensko a vôbec strednú Európu. Na dôvažok dodal, že v januári 1939 komunikoval v tejto veci s prepravnou spoločnosťou United States Lines.²⁰

Alfréd Grünhut

Grünhut (narodený 15. júna 1889 v Borskom Mikuláši) pracoval rovnako ako jeho brat v rodinnom podniku so zmiešaným tovarom. Tiež narukoval počas prvej svetovej vojny do rakúsko-uhorskej armády, ale ani on sa frontových bojov nezúčastnil. Po skončení vojny pracoval ako obchodník s konskými povozmi. V roku 1930 si otvoril obchod so zmiešaným tovarom. Patril k radovým členom Zväzu priateľov, avšak odmietol obvinenia z členstva v komunistickej strane či sympatiám ku komunistickým myšlienkam. Tiež prejavil záujem čo najskôr opustiť strednú Európu.²¹

Ján Grünhut

Grünhut (narodený 3. augusta 1917 v Borskom Mikuláši) bol synom vyššie uvedeneho Alfréda Grünhuta. Po ukončení školskej dochádzky viedol jednu z filiállok svojho otca. Hoci nebol členom žiadnej z politických strán, priznal účasť vo Zväze priateľov, kde pôsobil ako pokladník. Grünhut priblížil výpoveďou bližšie aktivity samotného spolku. Šéf Zväzu priateľov v Malackách Andrej Gajdoš absolvoval školenie v Sovietskom zväze. Usporadúval rôzne kultúrne udalosti spojené s prednáškami či vystúpeniami ľudí ako básnik Ján Poničan, spisovateľka Hana Gregorová či herec Andrej Bagar. Grünhut podľa výpovede nebol členom komunistickej strany, vedel však, že v mestskom vedení strany sa okrem spomínaného Gajdoša nachádza aj Alois Malý či Tomáš Pospíšil.²²

²⁰ ŠA BA – p. Modra, f. OÚ 23 – 45, k. 27, č. j. 311/39.

²¹ ŠA BA – p. Modra, f. OÚ 23 – 45, k. 27, č. j. 311/39.

²² ŠA BA – p. Modra, f. OÚ 23 – 45, k. 27, č. j. 311/39.

Viktor Reich

Reich (narodený 17. mája 1887 v Budapešti) sa vyučil maliarskemu remeslu. Bojov prvej svetovej vojny sa zúčastnil v rakúsko-uhorskej armáde, priamo na frontovej línii. Po vojne zotrval v Budapešti ako robotník a do Malaciek prišiel v roku 1926. Predával tu textilné výrobky, spočiatku na trhoch, neskôr až do roku 1936 ako samostatný živnostník. V tom istom roku vstúpil do komunistickej strany. Ako jej člen predával a roznášal ľavicovú tlač. Vypovedal tiež, že v novembri 1938 patril medzi obeť deportácií slovenských Židov do Maďarska, na územie, ktoré po Viedenskej arbitráži pripadlo južnému susedovi vtedajšieho Československa. Reich spolu so ženou sa takto dostali do Nových Zámkov, napokon však boli vrátení späť do Česko-Slovenska, do Malaciek. Gestapo sa Reicha pýtalo na písomný materiál, ktorý u neho objavilo pri domovej prehliadke, a ktorý bol textom zameraný proti Karolovi Sidorovi,²³ Konradovi Henleinovi²⁴ a Jánosovi Esterházyemu.²⁵ Reich tvrdil, že nájdený materiál patrí Gajdošovi, ktorý u neho žil v podnájme. Po príchode z Maďarska sa Reich viac neangažoval či už ako člen komunistickej strany alebo Zväzu priateľov.²⁶

Tomáš Pospíšil

Pospíšil (narodený 21. augusta 1896 v Líšine pri Brne) po absolvovaní základnej školy pracoval ako textilný robotník. V rakúsko-uhorskej armáde sa zúčastnil bojov prvej svetovej vojny, skončil v ruskom zajatí. Do československých légii však nevstúpil a ešte zánikom Rakúsko-Uhorska sa vrátil do Brna. Krátko po vzniku Československa sa hlásil do jeho armády, pôsobil aj v posádkach na Slovensku. Od roku 1927 do roku 1935 podnikal s textíliami. V roku 1935 sa stal členom KSČ a onedlho sa aj jej mestským predsedom. Vo výpovedi Pospíšil široko opísal činnosť komunistickej strany v predchádzajúcom období, ponúkol i mená niekoľkých radových členov. Na schôdzi sa pravidelne mali objavovať stranícki predstavitelia z Bratislavy. Z dnes známych mien možno uviesť Vladimíra Clementisa, Viliama Širokého či Jána Poničana. Niektorí z členov strany boli aj poslancami v mestskom zastupiteľstve. V obecných voľbách z mája 1938 mala komunistická strana získať 215 hlasov.²⁷ Pospíšil tvrdil, že existuje výrazné pripojenie medzi komunistickou stranou a Zväzom priateľov. Inak

23 Vysoký predstaviteľ HSLS, krátko predseda slovenskej autonómnej vlády. Po vzniku Slovenského štátu vyslanec vo Vatikáne.

24 Predseda Sudetonemeckej strany.

25 Vedúci predstaviteľ maďarskej národnostnej menšiny na Slovensku.

26 ŠA BA – p. Modra, f. OÚ 23 – 45, k. 27, č. j. 311/39.

27 Uvedený údaj korešponduje s informáciami z dobovej tlače. Komunistická strana Československa získala v obci Malacky 215 hlasov. Do zastupiteľstva za stranu zasadli dvaja poslanci. Výsledky obecných volieb na Slovensku. *Robotnícke noviny*. roč. 35, 1938, č. 123, s. 2. Podrobné výsledky. *Slovák*. roč. 20, 1938, č. 124, s. 1. Druhá volebná nedeľa. *Slovenský hlas*. roč. 1, 1938, č. 124, s. 4.

povedané, všetci členovia Zväzu priateľov s komunistami minimálne sympatizovali. Na záver Pospíšil sľúbil upustiť od akejkolvek politickej činnosti pod hrozbou ďalšej perzekúcie.²⁸

Hanuš Skopal

Skopal (narodený 22. júla 1905²⁹ v Lošticiach) absolvoval základné, stredné a obchodné vzdelanie v Čechách a Rakúsku. Následne pôsobil na rôznych úradníckych pozíciách v bratislavských firmách (továreň Appolo, Matador a iné). V roku 1930 nastúpil Skopal ako účtovník vo firme Adolfa Quastlera, obchodníka s koloniálnym tovarom v Malackách. Tu však vydržal len dva roky a následne pracoval ako príležitostný účtovník. O politiku sa podľa vlastných slov nezaujímal, až pokým v roku 1934 nevznikol Zväz priateľov, kam vstúpil. Podobne ako iné vypočúvané osoby aj Skopal odhadoval počet členov zväzu približne na 90 osôb. Vo Zväze priateľov pôsobil ako tajomník. Ďalšími boli funkcie pokladníka (vykonával už uvedený Ján Grünhut) či tajomníka (vykonával Matej Trenčiansky). O činnosti samotného Zväzu priateľov Skopal uviedol, že vrchol aktivít bol dosiahnutý zhruba v roku 1936. Následne aktivita Zväzu priateľov postupne ochabovala a v septembri roku 1938 sa členovia Zväzu priateľov už len neúspešne sporili o podmienkach ukončenia jeho činnosti. De iure tak činnosť Zväzu priateľov zastavil až úradný zákaz vydaný v októbri 1938. Skopal odmietol spojenie s komunistickou stranou. Odkázal sa na stanovy Zväzu priateľov, ktoré mali zakazovať akúkoľvek stranícku či politickú činnosť. Príslušníci gestapa sa zaujímali aj o jeho brata Ernesta. V jeho prípade Skopal odmietol obvinenia z politických aktivít. Štátne orgány pri prehliadke Skopalovho bytu ešte na jeseň 1938 zaistili zoznam vybraných politicky aktívnych osôb slovenskej a nemeckej národnosti, ktorí mali byť popravení v prípade uchopení moci komunistami. Za autorov dokumentu boli označení bratia Skopalovci. Autorstvo oboch však Hanuš odmietol. Pri domovej prehliadke v Skopalovom bydlisku sa našla i ďalšia literatúra. Jej vlastníctvo vo väčšine Hanuš Skopal nepoprel s výnimkou knihy *Dimitrov kontra Göring* a brožúry s témou budovania Sovietskeho zväzu. Prvú menovanú publikáciu si Skopal len vypožičal od Gajdoša ako študijný materiál. Druhá publikácia bola majetkom Zväzu priateľov a Skopal ju držal pri sebe z titulu funkcie tajomníka Zväzu priateľov.³⁰

28 Tento prísľub Pospíšilovi dlho nevydržal. Už v apríli 1940 malackí žandári pri domovej prehliadke u Pospíšila a dvoch ďalších osôb našli komunistické letáky. Pospíšil a uvedené dve osoby boli obvinené z prípravy roznášania ilegálnych letákov. Archív Ústavu pamäti národa (ďalej A ÚPN) Bratislava, f. 209 – ÚŠB, archívne číslo (ďalej a. č.) 209-758-6, č. j. 254/1940 – prez, Komunisti – periodická zpráva za mesiac apríl 1940. ŠA BA – p. Modra, f. OÚ 23 – 45, k. 27, č. j. 311/39.

29 Iné pramene pri jeho mene uvádzajú rok narodenia 1898.

30 ŠA BA – p. Modra, f. OÚ 23 – 45, k. 27, č. j. 311/39.

Ernest Skopal

Skopal (narodený 31. júla 1899 v Lošticiach) žil v Malackách od roku 1926. V čase zaistenia bol zamestnancom advokátskej kancelárie Adalberta Srieňa. Vo výpovedi odmietol politickú angažovanosť či už v prospech komunistov alebo sociálnych demokratov. Počas obecných volieb v rokoch 1931, 1938 sa podieľal na straníckej práci avšak v prospech Židovskej strany. Tiež vykonával dohľad nad voľbami samotnými. Podozrenie na autorstvo zoznamu osôb určených na popravu odmietol. So svojím bratom sa kvôli osobným sporom mal stretávať len minimálne a už vôbec neriešili záležitosti politického charakteru.³¹

Pavol Weiss

Weiss (narodený 10. septembra 1919 v Malackách) po absolvovaní základnej a strednej školy nastúpil do textilného obchodu Alexandra Rosenáka. Pôsobil aj vo Zväze priateľov a hoci s komunistami sympatizoval, členom komunistickej strany nebol. Prisľúbil, že ďalšiu politickú činnosť nebude viac vyvíjať.³²

Rudolf Benka

Benka (narodený 17. apríla 1902 v Malackách) vo výpovedi priblížil realie medzi-vojnového života komunistickej strany v Malackách. V roku 1931 kandidoval za komunistickú stranu do obecných volieb. Podľa vlastných slov však tak urobil len preto, lebo mu predstavitelia miestnej katolíckej komunity odporúčali kandidovať a následne komunistickú stranu zvnútra rozložiť. V snahách bol úspešný a miestni komunisti sa rozprchlí do iných strán a združení. Komunistická strana následne v rokoch 1933 – 1935 v meste vôbec nepôsobila. Jej činnosť sa obnovila až v roku 1935 zásluhou Alberta Grünhuta a Tomáša Pospíšila.³³

Po výsluchu

Začiatkom apríla príslušníci gestapa Malacky opúšťajú. S nimi opustili Slovensko aj protokoly vypracované počas výsluchov. Podľa dokumentov okresného úradu v Malackách sa protokoly mali vrátiť zo Zlína späť do Malaciek. Zástupcovia okresu

31 ŠA BA – p. Modra, f. OÚ 23 – 45, k. 27, č. j. 311/39.

32 ŠA BA – p. Modra, f. OÚ 23 – 45, k. 27, č. j. 311/39.

33 ŠA BA – p. Modra, f. OÚ 23 – 45, k. 27, č. j. 311/39.

však museli odoslanie dokumentov urgovať.³⁴ Na okresný úrad v Malackách boli spisy odoslané až 15. apríla 1939.³⁵

Zo zaistovacej väzby boli postupne prepustení všetci vyššie uvedení muži. Niektorí ešte počas prítomnosti tajnej štátnej polície, iní až po jej odchode. U Alfréda a Róberta Grünhuta boli dôvodom na prepustenie zdravotné dôvody, u Maxa Fürsta sa predpokladalo, že nebude mať problém sa v budúcnosti dostaviť k súdnemu konaniu. Z dostupných dokumentov možno zostaviť približný časový harmonogram prepúšťania jednotlivých zaistených osôb.³⁶

<i>Meno</i>	<i>Dátum prepustenia</i>
Max Fürst	2. apríla 1939
Ignaz Zinsenheim	29. marca 1939
Ignaz Deutsch	3. apríla 1939
Róbert Grünhut	3. apríla 1939
Alfréd Grünhut	3. apríla 1939
Ján Grünhut	3. apríla 1939
Viktor Reich	8. apríla 1939
Tomáš Pospíšil	2. apríla 1939
Hanuš Skopal	3. apríla 1939
Ernest Skopal	30. marca 1939
Pavol Weiss	dátum neznámy
Adalbert Srieň	21. marca 1939

Hoci téma nášho príspevku sa zaoberá obsahom protokolov z výsluchov, zaujímali sme sa aj o osud vypočúvaných osôb po ich prepustení. Najväčší záujem vzbudzoval najmä osud zaistených Židov s ohľadom na tragické osudy židovského obyvateľstva počas druhej svetovej vojny. Ako zdroj nám poslúžili zoznamy väzňov koncentračného tábora, resp. obetí holokaustu uverejnené portálom pamätníka holokaustu Yad Vashem, snažili sme sa však zachytiť každú zmienku o existencii zaistených osôb po prepustení z väzenia v marci/apríli 1939.³⁷

34 ŠA BA – p. Modra, f. OÚ 23 – 45, k. 27, č. j. 311/39.

35 ŠA BA – p. Modra, f. OÚ 23 – 45, k. 27, č. j. 94/39. V protokoloch chýba osoba Adalberta Srieňa. Síce skončil vo väzbe okresného súdu, vzhľadom na skorý dátum prepustenia (21. marca) možno predpokladať, že gestapo výsluch s ním ani len nevykonalo.

36 ŠA BA – p. Modra, f. OÚ 23 – 45, k. 27, č. j. 311/39.

37 Nie je vylúčené, že osoba naozaj druhú svetovú vojnu neprežila, avšak v žiadnom zozname sa nenachádza.

Max Fürst opustil Slovensko v jednom z vlakov smerujúcich do Osvienčimu. Je vedený v zoznamoch ľudí zavraždených v koncentračnom tábore Osvienčim.³⁸ Ignaz Zinsenheim vo výpovedi gestapu oznamoval zámer odísť do USA. Ako ukazujú pramene, niekdajší malacký podnikateľ skončil spolu s rodinou (manželka Sidónia, dcéry Katarína a Erika) v transporte do Osvienčimu. Nik z rodiny sa z tábora živý nevrátil.³⁹ Rovnaký osud postihol aj Ignaza Deutscha.⁴⁰ Z trojice rodiny Grünhutovcov máme informácie iba o najmladšom Jánovi. Ten deportáciám unikol a v archívnych dokumentoch je vedený ako príslušník československej armády v západnom exile.⁴¹ Šťastie podobného druhu však nemal Hanuš Skopal. Dňa 25. apríla 1942 bol súčasťou jedného z transportov smerujúcich zo Žiliny do koncentračného tábora Majdanek, kde s najväčšou pravdepodobnosťou aj zahynul.⁴² Jeho brat Ernest skončil lepšie. V roku 1941 sa nachádzal v Ljublane, vtedajšej súčasť Juhoslávie.⁴³ Mal šťastie, že mesto počas vojny okupovala talianska armáda. Skončil síce v najväčšom talianskom koncentračnom tábore Ferramonti di Tarsia nachádzajúcom sa na juhu Talianska, tamojšie podmienky sa však ani náhodou nedali porovnávať so skúsenosťami väzňov z táborov v Nemecku či okupovaných oblastiach východnej/strednej Európy.⁴⁴ V septembri 1943, po kapitulácii Talianska, sa dvere tábora otvorili, napriek tomu niekdajší väzni v jeho priestoroch ešte istý čas pobývali. Ernest Skopal sa už do Európy nevrátil, ale v máji 1944 putoval z Talianska do Palestíny.⁴⁵ Tragicky sa skončil život posledného menovaného Pavla Weissa. Presný osud však podľa nám dostupných dokumentov nie je jasný. Osoba s menom Pavol Weiss narodená v Malackách roku 1919 sa objavuje v zozname deportovaných osôb do koncentračného tábora Majdanek zo dňa 25. apríla 1942. V databáze pamäťového portálu Yad Vashem sa však nachádza ešte človek s menom Pavel Weiss s rokom narodenia 1920 avšak s rovnakými menami

38 *The Central Database of Shoah Victims' Names* [online]. [cit. 14-8-2021]. Dostupné na: https://yvng.yadvashem.org/index.html?language=en&s_id=&s_lastName=F%C3%BCrst&s_firstName=Max&s_place=Slovakia&s_dateOfBirth=&cluster=true

39 *The Central Database of Shoah Victims' Names* [online]. [cit. 14-8-2021]. Dostupné na: https://yvng.yadvashem.org/index.html?language=en&s_id=&s_lastName=Zinsenheim&s_firstName=%20&s_place=Malacky&s_dateOfBirth=&cluster=true

40 *The Central Database of Shoah Victims' Names* [online]. [cit. 14-8-2021]. Dostupné na: https://yvng.yadvashem.org/index.html?language=en&s_id=&s_lastName=Deutsch&s_firstName=Ignaz&s_place=Malacky&s_dateOfBirth=&cluster=true

41 *Jan Grünhut* [online]. [cit. 14-8-2021]. Dostupné na: https://www.ushmm.org/online/hsv/person_view.php?PersonId=6426375

42 *The Central Database of Shoah Victims' Names* [online]. [cit. 14-8-2021]. Dostupné na: https://yvng.yadvashem.org/index.html?language=en&s_id=&s_lastName=Skopal&s_firstName=%20Hanus&s_place=Malacky&s_dateOfBirth=&cluster=true

43 Možno predpokladať, že Skopal sa pokúsil emigrovať zo Slovenska.

44 *Ebrei stranieri internati in Italia durante il periodo bellico* [online]. [cit. 14-8-2021]. Dostupné na: <http://www.annapizzuti.it/database/ricerca.php?a=show&sid=3447>. *La storia del campo* [online]. [cit. 14-8-2021]. Dostupné na: <https://www.campodiferramonti.it/la-storia-del-campo/>

45 Von Ferramonti (Italien) nach Palästina. *Aufbau*. roč. 10, 1944, č. 31, s. 22. *Dr. Ernest Skopal* [online]. [cit. 14-8-2021]. Dostupné na: https://www.ushmm.org/online/hsv/person_view.php?PersonId=6921223.

príbuzných, ktoré uviedol Pavol Weiss počas výsluchu v marci 1939. Daná osoba zahynula v koncentračnom tábore Osvienčim.⁴⁶

Záver

Hoci marec 1939 je v slovenských dejinách venovaný skôr vzniku Slovenského štátu či bezprostredne nasledujúcim bojom v Malej vojne, nepochybne zaujímavé udalosti sa odohrávali aj v teritóriu západného Slovenska, ktoré v rovnakom čase okupovali nemecké vojská. Obyvateľstvo sa vyrovnávalo s priamymi dôsledkami nemeckej okupácie, s obavami z možného pripojenia k Nemecku. Ešte väčšie obavy mala miestna židovská populácia. Uvedená skupina sa stala jedným z prvých cieľov príslušníkov nemeckej tajnej polície prichádzajúcej na západné Slovensko súběžne s vojenskými útvarmi nacistického Nemecka. Ako ukazujú zápisy z výsluchov odoslané na Slovensko, cieľom gestapa bolo hľadanie spojitostí medzi židovským obyvateľstvom a členmi či sympatizantami komunistickej strany. Niektoré z vypočúvaných osôb priznali členstvo a pôsobenie v komunistickej strane, iné priznali sympatie ku komunistickému hnutiu, odmietli však členstvo v strane samotnej. Dané osoby však častokrát boli členmi Zväzu priateľov ZSSR. V niekoľkých prípadoch vypočúvané osoby odmietali akékoľvek podobné aktivity. Tragickejším príbehom sú osudy vypočúvaných Židov v nasledovnom období. S výnimkou dvoch všetci zahynuli v koncentračných táboroch.

The Gestapo Protocols in Malacky from March 1939

After March 14, 1939, it was not only the units of the German defence forces occupying the key military and economic objects that came to the territory of western Slovakia. The activities of the secret state police, the Gestapo, have also been recorded from several places. Direct evidence of the Gestapo's activities in the occupied territory are the surviving protocols from the interrogation of selected Malacovians, mostly of Jewish origin, who were arrested by the Gestapo and held in detention until the beginning of April. As the contemporary documents indicate, the German effort was to prove the activities of the interrogated people in favour of the Communist Party or the Communist movement.

⁴⁶ Otec menovaného sa volal Leopold Weiss a matka Regina Weissová. *The Central Database of Shoah Victims' Names* [online]. [cit. 14-8-2021]. Dostupné na: https://yvng.yadvashem.org/index.html?language=en&s_id=&s_lastName=Weiss&s_firstName=&s_place=Malacky&s_dateOfBirth=&cluster=true

Židovské „vojenské“ pracovné jednotky v malokarpatskom regióne počas deportácií v roku 1942

Igor Baka

Integrálnou súčasťou tzv. riešenia židovskej otázky na Slovensku v rokoch 1938 – 1945 bol aj systém koncentračných a pracovných táborov. Tie dotvárali každodenný kolorit systematickej represie a porušovania základných ľudských a občianskych práv židovskej minority v sledovanom období. Osobitný fenomén tu predstavovali židovské pracovné jednotky v pôsobnosti Ministerstva národnej obrany (MNO).

Postavenie Židov v armáde determinovalo už vládne nariadenie č. 74 z 24. apríla 1939 o vylúčení Židov z verejných služieb. To sa totiž vzťahovalo aj na vojakov z povolania, aj keď jeho aplikácia v armáde nemohla byť realizovaná okamžite. Keďže Židov režim považoval za rozkladný živél, ich postavenie v armáde ďalej diskriminovalo vládne nariadenie zo dňa 21. júna 1939 o úprave vojenskej povinnosti Židov. Na jeho základe boli všetci židovskí dôstojníci, rotmajstri a mužstvo prezenčnej služby preradení počas činnnej služby do osobitých pracovných útvarov. Týkalo sa aj židovských záložníkov na vojenskom cvičení. K jeho dôslednej realizácii sa pristúpilo už v septembri 1939 (čiasťtočne už skôr) počas vojny proti Poľsku. Všetci Židia v armáde, aj nastúpení záložníci, mali byť zaradení do pracovných útvarov a označení 5 cm širokou modrou páskou. Ich vojenská rovnosť mala byť bez označenia hodnosti a bez výložiek a rukávových odznakov, ale tiež akýchkoľvek vyznamenaní. Určité výnimky mali dočasne židovskí lekári v poli. Židia tiež nesmeli nosiť pobočnú zbraň, nemohli vykonávať kancelárske práce, vedúce funkcie v skladištiach, byť pomocníkmi vo vojenských zátišiach, tlmočníkmi. Vládnym nariadením z 19. septembra boli Židia prepustení z vojenskej služby, zbavení vojenských hodností, rovnako ako Židia všetkých vojenských kategórií v zálohe. Na toto nariadenie nadviazal aj paragraf 38 Branného zákona z januára 1940, podľa ktorého Židia a s nimi tiež „Cigáni“ (tí, čo podľa vyhlášky MV z 18. júna 1940 pochádzali z „*cigánskej rasy po oboch rodičoch*“, zároveň žili kočovným životom alebo sa vyhýbali práci) nemohli byť príslušníkmi brannej moci. Mali preto konať práce v osobitných skupinách. MNO následne dňom 31. januára 1940 prepustilo Rómov a Židov z brannej moci bez ponechania nadobudnutých hodností.¹

1 BAKA, Igor. Postavenie Židov vo vzťahu k slovenskej brannej moci v rokoch 1939 – 1941 (do vzniku VI. robotného práporu). *Acta Judaica Slovaca*. SNM – Múzeum židovskej kultúry, 2008, č. 14, s. 58 – 75. BALCOVÁ, Milena. Šiesty robotný prápor Pracovného zboru Národnej obrany a jeho činnosť v rokoch 1941 – 1944. *Vojenská história*, roč. 16, 2012, č. 2, s. 79 – 97. KRALČÁK, Peter. *Pracovné jednotky slovenskej armády 1939 – 1945*. Bratislava: Pro Militaria Historica, 2014.

Jednotky prezenčnej pracovnej služby boli pôvodne pri peších plukoch. Postupne sa rozdelili na „*árijcov prezenčnej pracovnej služby*“ a „*Židov a Cigánov prezenčnej pracovnej povinnosti*“. Rozdielny prístup k ich povinnostiam tu podľa propagandy vystihovalo heslo „*Práca česť, robota povinnosť*“. Zatiaľ, čo u „árijcov“ malo mať pracovné nasadenie rovnakú cenu ako služba so zbraňou, pre Židov a „Cigánov“ malo byť ich zmobilizovanie do „roboty“ predovšetkým trestom za údajné krivdy na slovenskom národe. Malo plniť tiež výchovný charakter, keďže práca pre nich podľa propagandy bola len „*podfukom, okrádaním a vykorisťovaním*“. Časopis *Slovenské vojsko* rozvinul tento klasický antisemitský naratív takto: „*Najmä robota s krompáčom a lopatou im vôbec nevoňala. Sú to Židia a Cigáni. I týchto bolo treba zmobilizovať a zapriať, aby jednak naučili sa poznať zarobený každodenný chlebiček slovenského človeka a jednak, aby sa odčinili takto aspoň čiastočne krivdy napáchané za dlhé storočia na slovenskom národe.*“²

Začiatkom roku 1941 boli židovské a „cigánske“ jednotky zaradené do VI. robotného práporu, ktorý sa stal súčasťou novovytvoreného Pracovného zboru MNO. Ten sa skladal zo šiestich práporov a 8. pracovnej roty (pre príslušníkov nemeckej menšiny). Diskriminačný charakter VI. robotného práporu predurčoval už jeho názov, keďže zvyšných päť sa v zmysle vyššie uvedeného hesla označovalo ako „pracovné“. Židia a „Cigáni“ sa preto mali označovať ako „robotníci“, zvyšní príslušníci Pracovného zboru ako „pracovníci“. Od „árijských“ príslušníkov Pracovného zboru sa odlišovali tiež tvarom a farbou uniformy. Diskriminačné bolo tiež nariadenie, na základe ktorého mali príslušníci armády a Pracovného zboru styk s nimi mimo služby zakázaný. Spočiatku ho tvorili dve židovské a dve „cigánske“ roty. Neskôr to boli tri židovské roty, jedna „cigánska“, a tiež rota trestancov. K 16. máju 1942 bolo v VI. robotnom prápore už 1 062 Židov, 263 „Cigánov“ a 169 trestancov.³ Roty sa členili na čaty, ktorých velitelia museli byť vojaci prezenčnej pracovnej služby. Ubytovatí a zamestnávaní mali byť tak Židia, ako aj Rómovia izolovane. Výnimku mali nenahraditeľní špecialisti. Tieto opatrenia sa spočiatku porušovali, avšak postupne sprísňovali.⁴

Prezenčnú povinnosť Židov mali pôvodne ukončiť deportácie v roku 1942. Naznačuje to už rozkaz správcu Pracovného zboru plk. pech. Ladislava Bodického zo 14. marca 1942 o zostrenom dozore nad Židmi v VI. robotnom prápore.⁵ Armáda

NIŽŇANSKÝ, Eduard, BAKA, Igor, KAMENEC, Ivan, eds. *Holokaust na Slovensku 5. Židovské pracovné tábory a strediská na Slovensku 1938 – 1944*. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, 2004. KNEŽO-SCHONBRUN, Bernard, ed. *Pracovné jednotky a útvary slovenskej armády 1939 – 1945. VI. robotný prápor. Zborník materiálov z medzinárodného seminára Bratislava 22. – 23. novembra 1995*. Bratislava: ZING Print, 1996. PEJS, Oldřich. Židé a slovenská armáda v prvom roke po jej vzniku. *Vojenská história*, roč. 24, 2020, č. 1, s. 88 – 109.

2 *Slovenské vojsko*, roč. III, 15. 1. 1942, č. 2, Príloha venovaná Pracovnému zboru MNO, roč. 1, s. 23, pdk. Greguš – Práca česť – robota povinnosť.

3 Vojenský historický archív (ďalej VHA) Bratislava, fond (ďalej f.) Pracovný zbor národnej obrany 1940 – 1945 (ďalej PZNO), škatuľa (ďalej šk.) 23, inventárne číslo (ďalej inv. č.) 23, číslo jednice (ďalej č. j.) 234 068, rozkaz ministra národnej obrany z 21. 4. 1941. č. j. 231 872, Pomenovanie príslušníkov Pracovného zboru.

4 KRALČÁK, P. *Pracovné jednotky slovenskej armády*, s. 11 – 19.

5 NIŽŇANSKÝ, E., BAKA, I., KAMENEC, I., eds. *Holokaust na Slovensku 5*, dokument číslo (dok. č.) 67, s. 136 – 137.

zareagovala aj na spustenie deportačnej akcie, a to úpravou odvodovej povinnosti Židov. Už 25. marca tlmočil správca Pracovného zboru na veliteľstve doplňovacej správy rozkaz ministra národnej obrany gen. I. tr. Ferdinanda Čatloša, ktorým sa odvodová povinnosť Židov zrušila. Dôvodom malo byť sústreďovanie všetkých Židov (teda aj odvodom povinných) do koncentračných stredísk s cieľom ich vysťahovania.⁶ Deportovaní pritom mali byť aj Židia VI. robotného práporu. Z hlásenia správcu Pracovného zboru na ministerstvo vnútra (MV) z 1. apríla 1942 totiž vyplýva, že Čatlošovým nariadením došlo k zrušeniu transportu prezenčne slúžiacich Židov, ktorý bol pripravovaný na 11. apríla. Tento transport mal byť vypravený ako posledný na konci deportácií.⁷ Tu sa dá poukázať na pravdepodobný ekonomický rozmer toho rozhodnutia. Práve 1. apríla totiž MV vydalo vyhlášku, ktorá zakotvovala existenciu židovských pracovných táborov v Novákoch, Sereďi a Vyhniach.⁸ Rozhodnutie ponechať tu časť Židov bolo od začiatku podmienené ich schopnosťou plniť požiadavky domáceho trhu a odstrániť tak čiastočne škody spôsobené násilnou arizáciou. V danej situácii si aj MNO muselo uvedomiť význam Židov zapojených do stavebných projektov prakticky na celom území štátu. Vláda sa však napriek tomu nevzdávala plánu deportovať do okupovaného Poľska aj Židov Pracovného zboru. Z tohto dôvodu im mala byť vládny nariadením k 31. augustu zrušená prezenčná povinnosť. Do toho však prišiel zásah snemu, ktorý vládu upozornil, že podľa ústavy toto rozhodnutie patrí do jeho výlučnej kompetencie. Ustanovenia branného zákona o robotnej povinnosti Židov sa preto už do prerušenia deportácií v októbri 1942 zrušiť nestihli.⁹ Situáciu nakoniec „vyriešil“ až nový branný zákon z marca 1943, podľa ktorého už Židia nepodliehali pracovnej povinnosti v armáde. Po nadobudnutí jeho účinnosti k 1. júnu 1943 ich preto, okrem niekoľkých výnimiek, prevzalo MV a nasadilo do svojich pracovných táborov a stredísk.¹⁰

V súvislosti s prípravou deportačnej akcie mala armáda zaistiť pokoj medzi Židmi v VI. robotnom prápore. Režim sa totiž obával neželaných reakcií vyvolaných ich obavami o seba a svojich blízkych. Zodpovedal tomu obsah už uvedeného rozkazu z polovice marca 1942. Tu sa konštatuje, že „*zavádzaním najnovších protizidovských opatrení dajú sa očakávať so strany rob. Židov, vykonávajúcich svoju prez. pracovnú povinnosť, určité javy vyvolania zmätku, hrubé porušenie kázne, sabotáž, nie je vylúčené aj ublíženie na tele, napadnutie a inzultovanie, ako sa to vo verejnosti aj stalo.*“ Nežiaducim javom sa malo predchádzať sprísneným dozorom.¹¹

6 VHA Bratislava, f. Ministerstvo národnej obrany (ďalej MNO) 1939 – 1945, spisy dôverné I. časť 1940 – 1942, šk. 192, inv. č. 243 – 244, č. j. 94 386, Židia – odvody v roku 1942.

7 NIŽŇANSKÝ, Eduard, ed. *Holokaust na Slovensku 6. Deportácie v roku 1942. Dokumenty*. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, 2005, dok. č. 139, s. 220, telefonický oznam MNO 1. 4. 1942 pre MV.

8 KRALČÁK, P. *Pracovné jednotky slovenskej armády*, s. 66 – 67.

9 VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 86, inv. č. 86, č. j. 381 362, Predčasné prepustenie robotníkov – Židov z prez. prac. povinnosti za účelom vysťahovania, šk. 222, inv. č. 281, č. j. 103 189.

10 KRALČÁK, P. *Pracovné jednotky slovenskej armády*, s. 66 – 67.

11 VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 86, inv. č. 86, č. j. 380 545, príspevok do dôverného rozkazu Správy Pracovného zboru č. 12.

V VI. robotnom prápore panovala podľa očakávania od začiatku deportácií päť situácia. Potvrďuje to hlásenie obranného referenta Pracovného zboru por. jazd. Ondreja Krišáka zo 7. apríla 1942: *„Keď započala akcia sústreďovania Židov do koncentračných stredísk, prejavila sa u Židov rob. prez. povinnosti rozrušenosť, ktorá pomaly prechádzala v rozličné špekulácie. Jednotlivci začali snahu dostať sa pokiaľ možno najskôr domov pod zámienkou rozlúčky s príbuznými. Zvýšil sa počet prosieb za dovolenky a priepustky, avšak veliteľ Vých. prac. skupiny nariadil najprv z vlastného popudu všetkým podriadeným jednotkám, kde rob. ž. konajú službu /Čemerné, Prešov, Lipt. Sv. Peter, Sv. Júr/ prísny zákaz vydávania týmto dovoleniek, priepustiek a akýchkoľvek výhod spojených s opustením služ. miesta. Tento prísny zákaz vydal potom i sám veliteľ Prac. zboru MNO. Ako ďalší zjav som konštatoval rozsiahle podávanie žiadosti za povolenie sobášov, v ktorých uvádzali prirodzene nutné rodinné dôvody, výhody a pod, avšak v pozadí týchto sa skrývala záchrana dievčat, ktoré prichádzali v úvahu do konc. stredísk. Zaujímavé a zarážlivé bolo u týchto žiadostí, že patričné úrady im okolnosti potvrdili, čím pomáhali uzavrieť sobáše, avšak udeľovanie sobášových povolení bolo tiež veliteľom VPS (Veliteľstva Pracovného zboru – I. B.) zamedzené.“*¹²

Židovskí robotníci museli od začiatku deportácií riešiť aj osobné existenčné problémy. Názorne to ilustruje žiadosť príslušníkov Pracovného oddielu v Liptovskom Sv. Petre z 15. apríla 1942 o možnosť zaobstarať si civilné šatstvo použiteľné po ich prepustení z pracovnej služby. O súkromné veci totiž prichádzali po odtransportovaní rodinných príslušníkov a zabavení ich majetku.¹³ Správa Pracovného zboru MNO túto žiadosť akceptovala a Židom umožnila uskladiť si nevyhnutné šatstvo a obuv v skladoch. To však nesmelo prekročiť stanovené množstvo pre deportovaných Židov. Zo strany MNO tak išlo o „logický“ krok, keďže stále počítalo s ich deportovaním na konci celej akcie. Týmto rozhodnutím však problémy s oblečením neskončili. Nie každému sa totiž šatstvo a obuv podarilo zaobstarať. Veliteľstvo VI. robotného práporu sa preto 13. júla 1942 obrátilo o pomoc na Ústredňu Židov.¹⁴ Následne sa 27. júla na správu Pracovného zboru obrátila Ústredná kancelária autonómnych ortodoxných židovských náboženských obcí na Slovensku, aby robotníkom prideliť šatstvo zo zásoby po deportovaných osobách.¹⁵ Túto prosbu však správca Pracovného zboru cynicky odmietol s odkazom na skoršie rozhodnutie o tom, že civilné šatstvo si mali jednotlivci zaopatriť sami.¹⁶ Problém s chýbajúcim oblečením sa preto nedoriedil

12 VHA Bratislava, f. 53, signatúra (ďalej sig.) 53/42 – 29/5/7 – 6, č.j. 24 dôv./obr. 1942, hlásenie obranného referenta Pracovného zboru na Veliteľstvo 2. divízie, obrannému dôstojníkovi 7. 4. 1942, f. Veliteľstvo pozemného vojska Bratislava 1940 – 1944, šk. 14, sig. 14/28/13, správa o všeobecnej obrannej situácii Veliteľstva divíznej oblasti 2 pre MNO, obranné oddelenie z 13. 4. 1942.

13 VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 72, č. j. 362 255, žiadosť robotníkov židov Pracovného oddielu v Liptovskom Sv. Petre z 15. 4. 1942.

14 VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 72, č. j. 364 114, žiadosť správcu VI. robotného práporu na Ústredňu Židov 13. 7. 1942.

15 VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 72, č. j. 364 114, žiadosť Ústrednej kancelárie... z 27. 7. 1942.

16 VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 72, č. j. 364 114, inštrukcie Správy Pracovného zboru pre správcu VI. robotného práporu z 8. 8. 1942.

a v roku 1943 dokonca skomplikoval preradenie Židov do pracovných táborov a streísk MV.¹⁷ Možno konštatovať, že reakcia MNO plne korešpondovala s prístupom, ktorý vo vzťahu k riešeniu tzv. židovskej otázky presadzovalo MV.

Správu Pracovného zboru od začiatku znepokojoval rozmáhajúci sa počet prípadov dezercii. Túto skutočnosť reflektuje už jej rozkaz z 3. apríla 1942, ktorým bolo zakázané udeľovať židovským robotníkom dovolenky. Vzťahoval sa pritom už aj na prebiehajúci niekoľkodňový židovský sviatok Pesach, čo výrazne skomplikovalo už aj tak obmedzené možnosti kóšer stravovania realizovaného v 22. robotnej rote. To so súhlasom MNO finančne a organizačne zabezpečovala Ústredná kancelária autonómnych ortodoxných židovských náboženských obcí.¹⁸ Do tohto kontextu zapadlo tiež nariadenie ministra gen. Čatloša z 11. apríla, ktorého cieľom bolo koncentrovanie Židov do väčších pracovných celkov. Tie poskytovali možnosť ich efektívnejšej izolácie a kontroly. Správe Pracovného zboru bolo preto nariadené presunúť všetkých Židov z Liptovského Sv. Petra pracujúcich na výstavbe vojenského letiska Mokrad¹⁹ na juhozápadné Slovensko. 100 osôb sa malo presunúť do Sv. Jura na budovanie odvodňovacieho Šúrskeho kanálu. Ďalších 400 sa malo koncentrovať v priestore nemeckej Ochrannej zóny Slovensko a nasadiť na reguláciu rieky Morava. Tí sa mali sústrediť v táboroch v Zohore (200 osôb) a Lábe (200 osôb). Čatloš pritom získal súhlas nemeckého veliteľa zóny, ktorý ešte v roku 1941 nasadenie Židov v tomto priestore odmietol.²⁰

Počet Židov pracujúcich v okolí Sv. Jura sa tak mal zvýšiť na cca 400 osôb. Doteraz tam už bolo 285 Židov, 54 Rómov a 29 inštruktorov.²¹ Prví židovskí robotníci (365 osôb) a spolu s nimi tiež 64 Rómov sem totiž prišli z Čemerného už na prelome októbra-novembra 1941.²² Zaradení boli do novovytvoreného Pracovného oddielu Sv. Jur (od 1. 11. 1942 robotného oddielu), ktorý sa stal súčasťou VI. robotného práporu.²³ Do Liptovského Sv. Petra mali byť namiesto Židov prevelení všetci Rómovia (20 ďalších Rómov malo odísť do Popradu na opravu cesty), ktorých stavy mali doplniť „árijskí“ pracovníci. Prerozdelení boli tiež zvyšní Židia z posádok Sabinov, Humenné,

17 NIŽŇANSKY, E., BAKA, I., KAMENEC, I., eds. *Holokaust na Slovensku* 5, dok. č. 88, s. 166 – 167, úradný záznam prednostu 14. oddelenia MV Antona Vaška zo 14. 1. 1943.

18 Tá doplácala cenový rozdiel od predpísanej stravné dávky. MNO však (vzhľadom na zákaz rituálnych porážok zvierat) postupne obmedzilo prísun kóšer mäsa. VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 72, inv. č. 65, č. j. 361 580, šk. 28, inv. č. 29, č. j. 237 669.

19 K 9. 4. bolo v Pracovnom oddiele Liptovský Sv. Peter sústredených 488 Židov. VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 86, inv. č. 86, fonogram správcu Pracovného oddielu v Liptovskom Sv. Petre z 9. 4. 1942.

20 Podľa pôvodných predstáv MNO z júla 1941 mali byť na regulačné práce nasadení sovietski zajatci internovaní slovenskou armádou na východnom fronte. Tento návrh však odmietol nemecký veliteľ ochrannej zóny genpor. Walther Wecke a čoskoro sa stal neaktuálnym, keďže svojich zajatcov slovenská armáda nakoniec odovzdávala Nemcom. Na nesúhlase veliteľa zóny stroskotala tiež žiadosť správcu Pracovného zboru presunúť do jej priestoru aspoň časť Židov zo VI. robotného práporu. VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 28, inv. č. 30, č. j. 236 289, 236 299, 236 351, 236 335, správa Pracovného zboru MNO pre styčného dôstojníka u veliteľa ochrannej zóny zo 14. 7. a jeho odpoveď zo 16. 7. 1941.

21 VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 86, inv. č. 86, fonogram Pracovného oddielu Sv. Jur z 9. 4. 1942.

22 VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 60, inv. č. 47, č. j. 251 221.

23 VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 64, inv. č. 58, č. j. 365 888.

Čemerné, Zamutov, Kamenica nad Cirochou a Michalovce. Oddiel Židov v Zamutove mal byť doplnený na 100 mužov z Čemerného a mal zostať k dispozícii veľkostatku a vozatajskej kolóne v Čemernom pre výpomoc pri vození a rúbání dreva. Zvyšných niekoľko desiatok Židov malo byť koncentrovaných do Kamenice nad Cirochou. Židovskí robotníci v pracovnom oddiele na Borkute pri Prešove mali byť ponechaní stavebnému dozoru v Prešove na prácach pri výstavbe cesty. Správa VI. robotného práporu sa mala premiestniť z Čemerného do Sv. Jura. Správca Pracovného zboru zároveň Židom zakázal opúšťať po zamestnaní barakové tábory a nariadil zostrený dozor. Celá akcia mala byť ukončená 1. mája 1942.²⁴

Rozhodnutie MNO koncentrovať drvivú väčšinu Židov do priestoru juhozápadného Slovenska malo tiež ekonomický rozmer, keďže firme Moravod (Slovenské dolnomoravské vodné družstvo), ktorá realizovala tieto stavby, tu dlhodobo chýbali robotníci.²⁵

Obidva stavebné projekty (tak regulácia rieky Moravy, ako aj kanál pri Sv. Jure) pritom boli dôležité z hľadiska sociálnej politiky štátu. Podobné práce preto režim realizoval aj na iných miestach Slovenska. Ich výstavbu determinovali tiež očakávania širokej verejnosti. Na Záhorí vláda čelila tlaku nespokojného obyvateľstva sužovaného povodňami. Zástupcovia tunajších obcí jej v júni 1940 adresovali memorandum, v ktorom upozornili na svoju katastrofálnu situáciu.²⁶ Pri Sv. Jure a Pezinku zas bola „na stole“ požiadavka na záchranu permanentne zavodnenej pôdy. Miestne obyvateľstvo tu tiež roky sužovali komáre. Režim tu preto pristúpil k realizácii odvodňovacieho kanála tečúceho v Národnej prírodnej rezervácii Šúr. Ústíť do neho mali vodné toky stekajúce zo svahov Malých Karpát. Tie tu totiž v predchádzajúcom období vytvorili rozsiahle močaristé územie z nahromadenej vody, ktorá pre jeho nízku polohu nemala kam odtekať. Šúrsky kanál mal začínať južne od Pezinka a končiť medzi Ivankou pri Dunaji a Zálesím, kde sa mal vlievať do Malého Dunaja.

Rozhodnutie nájsť riešenie týchto problémov pochopiteľne od začiatku tematizovala dobová propaganda. Ilustruje to aj nasledujúci úryvok z časopisu *Slovenské vojsko*: „Využiť a obrodíť každý i najmenší kúsok pôdy – tak znie rozkaz Vodcu národa a nášho najvyššieho veliteľa, Dr. Jozefa Tisu. Že sa presne a dôsledne spĺňa, o tom sa môže ktokoľvek a kedykoľvek presvedčiť vo všetkých krajoch Slovenska. Všade popri najrozmanitejších prácach všetkého druhu vidieť regulovať rieky, vysúšať močiare

24 VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 86, inv. č. 86, č. j. 380 588, obežník správcu Pracovného zboru z ?. 4. 1942.

25 Náklady spojené s reguláciou rieky Morava boli hradené z 90 % z rozpočtu ministerstva hospodárstva. Jeho predstavitelia už koncom augusta 1940 žiadali MNO o pridelenie vojenského pracovného oddielu v sile 150 mužov. Zdôvodňovali to veľkým nedostatkom robotníctva na Záhorí a nutnosťou okamžitej výstavby ochrannej hrádze. V zmluve uzatvorenej s firmou Moravod 23. 4. 1941 sa správa Pracovného zboru zaviazala dodať na pracoviská v obciach Zohor, Láb, Malé Leváre a Jakubov 1800 robotníkov. O prvú skupinu v počte 400 osôb Moravod požiadal už 8. 5. 1941. Jednotky III. pracovného práporu (asi 400 – 450 mužov) sa do Zohora začali presúvať už 16. 5. VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 29, k č. j. 234 540, č. j. 231 811.

26 VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 29, č. j. 234 540, odpis memoranda, ktoré MNO dňa 24. 6. 1940 odoslalo ministerstvu hospodárstva a ministerstvu dopravy a verejných prác.

a meliorovať polia.²⁷ Úspechy, ktoré tu režim dosahoval, propagovala aj armáda, a to pre nezastupiteľnú úlohu, ktorú tu zohrával Pracovný zbor MNO.

Minister Čatloš preto už pred zahájením regulačných prác na rieke Morave na jar 1941 nariadil odfotografovať riečište, aby sa zachytili brehy rozvodňujúcej sa rieky. V nasledujúcom období sa mal vyhotovovať fotografický materiál pre pripravovaný album, ktorý mal zachytiť postup prác.²⁸ Propagáciu činnosti Pracovného zboru mali na starosti redaktori Kultúrneho a propagačného oddelenia MNO. Tí okrem fotografického materiálu zabezpečovali tiež vydávanie článkov o jeho budovateľských úspechoch.²⁹ Od januára 1942 gen. Čatloš nariadil ešte zintenzívniť propagáciu Pracovného zboru, a to predovšetkým vo vlastných vojenských časopisoch. Kultúrne a propagačné oddelenie preto dostalo za úlohu vytvorenie samostatnej stálej rubriky v časopisoch *Slovenské vojsko* a *Slovenský vojak*, kde mali byť uverejňované články zo života a práce jeho príslušníkov.³⁰ Skutočnosť, že na tieto stavby armáda nasadila vo veľkom rozsahu aj Židov, však na stránkach vojenských časopisov príliš nerezonovalo. Nekorešpondovalo to totiž s antisemitským naratívom o Židoch ako nepriateľoch slovenského národa sabotujúcich jeho pracovné a budovateľské úsilie. Potvrdzuje to aj už vyššie uvedený článok tematizujúci heslo „Práca česť – robota povinnosť“ publikovaný v časopise *Slovenské vojsko* hneď na začiatku existencie spomínanej rubriky. Ten istý časopis však musel už v apríli chcieť či nechcieť konštatovať, že na výstavbe Šúrskeho kanála, ktorý predstavoval jednu z najdôležitejších stavieb Pracovného zboru, pracovalo mužstvo VI. robotného práporu. Autor článku zároveň priznal, že práce prebiehali vo veľmi vlhkom až močaristom teréne, pomlčal však, že išlo o židovských robotníkov.³¹ O niečo konkrétnejší bol správca kancelárie správy Pracovného zboru pplk. František Borský. Ten vo svojej publikácii *Rok pracovného sboru MNO* v súvislosti s budovaním kanála otvorene priznal, že „hoci sa začalo pracovať až koncom leta 1941, vykonalo tam 600 pracovníkov pracovného sboru MNO – Židov a Cigánov – doteraz značné dielo.“³² Tu však treba dodať, že pplk. Borský bol podľa vtedajšej antisemitskej legislatívy pokrstený Žid a v armáde zotrval len na základe udelenej výnimky.³³ Záujem ľudáckej propagandy nevzbudila ani návšteva prezidenta Jozefa Tisa na stavbe Šúrskeho kanála 5. októbra 1942, kde si v sprievode ďalších verejných činiteľov prezrel pracoviská VI. robotného práporu. Zdržanlivá však bola aj samotná

27 *Slovenské vojsko*, roč. III, 1. 8. 1942, č. 14 – 15, Príloha venovaná Pracovnému zboru MNO, roč. I, s. 237 – 238. Pomáhame vysušiť močiar Šúr.

28 VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 32, inv. č. 34, č. j. 234 741, Regulácia rieky Moravy – vyhotovenie snímok.

29 VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 32, inv. č. 34, č. j. 616/41, hlásenie rtk. Jána Jurgu Kultúrnemu a propagačnému referátu správy Pracovného zboru z 10. 7. 1941.

30 VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 32, inv. č. 34, č. j. 240 367.

31 *Slovenské vojsko*, roč. III, 15. 4. 1942, č. 8, Príloha venovaná Pracovnému zboru MNO, roč. I, s. 120.

32 BORSKÝ, František. *Rok pracovného sboru MNO*. Bratislava: Veliteľstvo pracovného sboru MNO, 1942, s. 20.

33 Začiatkom apríla 1942 bol nakoniec aj on z armády prepustený (bez ponechania nadobudnutých hodností) potom, čo krátko predtým intervenoval za svoju švagrinu zaradenú do transportu. Pred deportáciami ho spolu s rodinou zachránila prezidentská výnimka, ale tiež jeho konvertovanie na kresťanstvo pred 14. 3. 1939. VHA Bratislava, f. 53, sig. 53/42-88/1/11, list A. Macha ministrom F. Čatlošovi z 28. 3. 1942, oznámenie Kancelárie prezidenta republiky z 24. 7. 1942 pre F. M. Borského.

prezidentská kancelária, keďže Tisova návšteva nebola dopredu ohlásená, a preto sa s najväčšou pravdepodobnosťou zaobišla aj bez uvítacieho ceremoniálu.³⁴

Možno konštatovať, že napriek všeužitočnému charakteru prác na ktoré boli židovské jednotky nasadzované a ich propagandistickému tematizovaniu, postoj režimu k nim bol vzhľadom na jeho antisemitskú politiku odmeraný. Neprekvapuje preto, že rozhodnutie MNO koncentrovať väčšinu Židov do blízkosti Bratislavy vyvolalo hneď na začiatku rozpačité reakcie. Determinoval ich s najväčšou pravdepodobnosťou fakt, že sa tak stalo v čase, keď zo Slovenska odchádzali prvé transporty Židov do nacistických vyhladzovacích táborov. Naznačuje to už postoj ministra vnútra Alexandra Macha. Ten sa na vládnej porade 13. apríla 1942 otvorene pošťazoval na voľný pohyb Židov mimo posádku, čoho mal byť sám svedkom počas prejazdu cez obec Svätý Jur. Voľne pohybujúci sa Židia tu mali byť dokonca v rozpore s predpismi vystrojení vojenskými prilbami. Možno predpokladať, že Machova reakcia bola prejavom jeho obavy o spochybňovanie obrazu radikálneho riešenia židovskej otázky. Veliteľ Pracovného oddielu vo Sv. Jure síce v hlásení z 21. apríla Machove obvinenia odmietol, keďže Židia sa mali po meste pohybovať len v najnutnejších prípadoch, správa Pracovného zboru napriek tomu opätovne zakázala ich pohyb mimo barakový tábor ako aj nosenie nepovolených výstrojných súčastí. Dozornú a strážnu službu tu mali vykonávať len „áriji a spoľahliví Cigáni.“³⁵ Podobný charakter mal tiež rozkaz veliteľa VI. robotného práporu stot. pech. Júliusa Kubovčíka zo 14. apríla 1942. Ten Židom zakazoval akékoľvek vychádzky. Zvýšila sa tiež prezenčná kontrola osôb.³⁶ Celý prípad však mal ešte dohru, keďže v noci zo 16. na 17. apríla boli vo vlaku do Žiliny zadržaní štyria Židia zo Sv. Jura. Tí mali napriek zákazu podpísané dovolenky. Zadržaní boli okrem toho vo vojenských rovnošatách s výložkami.³⁷

Do záležitosti sa nakoniec vložil veliteľ Východnej pracovnej skupiny Pracovného zboru mjr. pech. Aurel Ruman, ktorý v obežníku z 20. apríla konštatoval, že „v poslednom čase nadobudli dezercie rob. Židov veľmi značného rozsahu, a že títo opúšťajú svoje jednotky priamo v desiatkách, a pritom dodnes ani jedného veliteľa nenapadlo, aby mi o tejto hromadnej dezercii podal správu a hlásil, ako tomu zamedzil...“ Podriadeným preto pohrozil trestom v prípade, že nebude nahlásený čo i len jeden takýto prípad.³⁸ Keďže toto nariadenie nepripúšťalo výnimky, veliteľ VI. robotného práporu stot. pech. Július Kubovčík 18. mája 1942 požiadal o možnosť udeľovať dovolenky v prípade úmrtia člena najužšej rodiny (otec, matka, sestra, brat, žena, dieťa) alebo

34 VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 64, č. j. 4 429/1942, hlásenie správcu VI. robotného práporu z 5. 10. 1942.

35 VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 86, inv. č. 86, č. j. 389 564. Zákaz vychádzky pre Židov, vyšetrovanie, rozkaz správy Pracovného zboru MNO zo 14. 4. 1942, hlásenie správcu Pracovného oddielu Sv. Jur z 21. 4. 1942.

36 VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 86, inv. č. 86, správcu VI. robotného práporu na správu Pracovného zboru 14. 4. 1942.

37 VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 86, inv. č. 86, č. j. 380 583, Robotníci – Židia, nedovolený pobyt mimo posádky – šetrenie.

38 VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 86, inv. č. 86, č. j. 380 607, obežník správcu Východnej pracovnej skupiny Pracovného zboru z 20. 4. 1942.

predvolania k súdu. Správca Pracovného zboru tomu nakoniec koncom mája aj vyhovel. Dovolenka mohla byť vydaná na maximálne štyri dni, každý Žid však musel byť v sprievode „áriju“.³⁹

Napriek uvedeným opatreniam, čelilo MNO koncom mája 1942 opätovnej kritike MV. Tá sa týkala situácie v pracovných táboroch vo Sv. Jure, Lábe a Zohore. Miestni Židia sa tu podľa jeho zistení mali voľne pohybovať medzi okolitým obyvateľstvom. Mali dokonca spolu usporadúvať rôzne zábavy, a to aj za účasti zodpovedných gážistov.

Iniciatíva MV však s najväčšou pravdepodobnosťou neprišla sama od seba. Presun väčšiny Židov VI. robotného práporu do malokarpatského regiónu totiž okamžite vyvolal znepokojenie miestnych funkcionárov Deutsche Partei (DP), ktorá tu mala silné zastúpenie. Skutková podstata predmetnej sťažnosti bola z tohto pohľadu irelevantná, keďže mnohým nacifikovaným príslušníkom nemeckej menšiny prekážala samotná prítomnosť Židov. S tým korelovalo aj tvrdenie antisemitskej propagandy, že Židia sa všade vyhýbali poctivej práci. Potvrďuje to aj skutočnosť, že na MNO sa paralelne obrátil Štátny sekretariát pre záležitosti nemeckej národnej skupiny na Slovensku. Jeho sťažnosť z 1. júna sa týkala situácie vo Sv. Jure. MNO je tu opätovne nepriamo kritizované, že nedokázalo zabezpečiť izolovanie Židov. Tí sa mali svojvoľne pohybovať po meste, obťažovať „árijské“ obyvateľstvo, navštevovať kino a pod. Výsledkom mali byť dokonca prípady „*hanobenía rasy*“. Táto „židovská invázia“ mala pohoršovať miestne obyvateľstvo. Židia sú tu tiež obvinení s lenivosti: „*Je potrebné poznamenať, že židovský tábor leží bezprostredne vedľa najdôležitejšej železničnej trate, neďaleko hlavného mesta krajiny, takže početné cestujúce publikum, medzi nimi tiež cudzinci, majú príležitosť pozorovať, ako leňošiaci sa polonahí Židia povaľujú na železničnom násype a hľadajú pánu bohu do okien.*“⁴⁰ Tu možno predpokladať, že vedenie DP podobne ako predtým A. Mach, sa obávalo, že prítomnosť Židov pri hlavnom meste ohrozí propagandou budovaný obraz o radikálnom riešení židovskej otázky.

Bez ohľadu na relevantnosť týchto obvinení správa Pracovného zboru opätovne už koncom mája zakázala privátne styky medzi Židmi a „árijcami“, opustenie pracoviska Židmi a zostrila ich stráženie.⁴¹ Znemožnila tiež vstup do obce Sv. Jur všetkým židovským robotníkom. Tí mali byť bez výnimky ubytovaní v pracovnom tábore. Židia zo VI. robotného práporu mali tiež zakázanú návštevu hostincov. Nesmeli sa zdržiavať v blízkosti železničnej trate a „polonahí sa tu povaľovať“, mimo službu nesmeli prekročiť profiláciu vodného kanálu. K voľnému pohybu im mal byť vyčlenený priestor okolo tábora. Všetci Židia mali byť tiež prehľadaní, či neukrývajú „*árijský alebo civilný odev*“. Odstránené mali byť (pod hrozbou prísnych trestov) tiež nežiaduce

39 VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 86, inv. č. 86, č. j. 1639/dôv. 1939, hlásenie správcu VI. robotného práporu pre správcu Východnej pracovnej skupiny Pracovného zboru z 18. 5. 1942.

40 VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 72, k č. j. 363 073, podnet Štátneho sekretariátu pre záležitosti nemeckej národnej skupiny na Slovensku na MNO z 1. 6. 1942.

41 VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 86, inv. č. 86, č. j. 380 820, rozkaz správcu Východnej pracovnej skupiny Pracovného zboru z 5. 1942.

prejavy vzájomného styku vojakov so Židmi (tykanie si, spoločné prechádzky, zábavy, prijímanie darov ako cigarety, liehoviny atď.). Židia mali byť postupne odstránení z kancelárskej práce, ale aj práce kočišov.⁴²

V reakcii na tieto inštrukcie hlásil veliteľ VI. robotného práporu 15. júna 1942, že zo Sv. Jura do barákového tábora presťahoval všetky kancelárie. Časť mužstva musel preto ubytovať provizórne v stanoch. Niektoré pracovné miesta obsadil poddôstojníkmi a Židov ešte viac izoloval: *„V okruhu barákového tábora som rob. Židom vymedzil priestor, v ktorom sa môžu pohybovať a zostril som strážu.“* Neodpustil si však kritiku predmetných sťažností vychádzajúcich od zástupcov mesta Sv. Jur. Principiálne sa pritom ohradil voči rečiam o tom, *„že by rob. Židia sa celý čas iba vypekávali na slnku a daromne kradli čas. Každý robotník-Žid musí denne urobiť svoj presne predpísaný výkon priemerného robotníka.“* Odmietol však aj zodpovednosť za prípady porušenia disciplíny zo strany Židov, ktorú podľa neho narúšali viaceré faktory. Sem zaradil fakt, že to neboli ani vojaci, ale ani skutoční robotníci, ale tiež *„niektoré ešte nevyriešené problémy v židovskej otázke.“* Za situáciu bolo podľa neho zodpovedné tiež miestne obyvateľstvo (včítane príslušníkov Deutsche Partei), keďže so Židmi pestovalo rôzne styky a obchody. Z obsahu jeho správy však vyplýva, že napriek výhradám voči nepodloženým protizidovským výpadom, Židov rovnako reflektoval ako nutné zlo, ktoré je však treba dočasne strpieť. Ich prítomnosť v regióne totiž otvorene ospravedlňoval nutnosťou ich dočasnej exploatácie: *„Ako starý bojovník a národ. socialista musím tiež povedať pravdu: Obyvateľstvo zo Sv. Jura bez rozdielu národnosti a náboženstva musí tiež pomáhať rozumne riešiť tento ožehavý problém. Ak je mu aj nepríjemná prítomnosť Židov v okruhu obce, musí v tom vidieť už nutné zlo, keďže raz bude užívať výhod z práce, ktorú teraz prevádzajú z veľkej časti iba rob. Židia. Nekritizovať iba, demagógiou nezvítazíme!“*⁴³

Veliteľ VI. robotného práporu teda principiálne spochybnil antisemitský naratív o Židoch vyhýbajúcich sa poctivej práci. A to napriek tomu, že poznal podmienky, ktorým boli židovskí robotníci vystavení. Potvrďuje to už staršie hlásenie správcu Pracovného oddielu Sv. Jur por. pech. Jána Šimka z 15. novembra 1941, v ktorom žiadal o povolenie prídavku 1 Ks na stravu, a to vzhľadom na to, že *„mužstvo koná telesne namáhavú prácu.“* Upozorňuje sa tu, že *„časť mužstva pracuje vo vode, kým iní drnú zmrzlú pôdu.“* Situáciu zhoršovalo veľmi nepriaznivé daždivé počasie. Velenie Pracovného zboru tejto žiadosti obratom vyhovel, pričom prídavok sa mal použiť na prilepšenie ku strave údeninami, syrom, prípadne horúcou kávou počas tuhých mrazov.⁴⁴ Týmto zisteniam zodpovedala tiež lekárska správa zo záveru roka 1941, kde sa upozorňovalo, že *„mužstvo pracuje vo vode, pri kopaní a odvádzaní zeme.“*

42 VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 72, k č. j. 363 073, Nepristojnosti v tábore Sv. Jur – nariadenie z 12. 6. 1942.

43 VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 86, inv. č. 86, č. j. 255/döv. 1942, hlásenie správcu VI. robotného práporu pre správcu Pracovného zboru z 15. 6. 1942.

44 VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 32, inv. č. 33, č. j. 239 265, žiadosť správcu Pracovného oddielu Svätý Jur na správu Pracovného zboru, hospodársky referát z 15. 11. 1941 a povolenie správy Pracovného zboru.

Výsledkom boli časté angíny, bronchitídy, chrípky. Bežné však boli tiež rôzne úrazy. Pod zlý zdravotný stav sa podpísala tiež pitná voda, ktorá nevyhovovala hygienickým podmienkam. Následkom boli časté infekcie spojené s hnačkami, bolesťou brucha a zvracaním. Veľký výskyt ochorení mal za následok nedostatok liekov.⁴⁵

S fyzicky vyčerpávajúcimi zemnými prácami (v drvivej väčšine len za pomoci krompáča, lopaty, či rýľa) boli konfrontovaní tiež Židia presunutí na reguláciu rieky Morava. Prídavok na stravu bol na týchto pracoviskách upravený rovnako ako vo Sv. Jure už koncom jari 1941 a začiatkom leta, keď tam ešte pracovali tri pracovné prápory. Správa Pracovného zboru musela už vtedy konštatovať, že vzhľadom na ťažké zemné práce „v mokrom, miestami aj zavodnenom teréne“ bola predpísaná vojenská strava nedostačujúca.⁴⁶ Napriek uvedenému, po príchode židovských rôt do Lábu a Zohoru, muselo veliteľstvo tohto pracovného úseku opätovne požiadať o poskytnutie prídavku. Potvrdzuje to hlásenie zo 17. júna 1942, v ktorom sa k žiadosti o denný prídavok 1Ks pre židovských robotníkov uvádzalo: „Práca, ktorú vykonávajú rob. Židia vel. prac. úseku, je veľmi namáhavá a vyžaduje v úsekoch Zohor – Láb väčšieho úsilia, keďže sa pracuje do hĺbky až 2,80 m. Poda je presiaknutá vodou, takže sa pracuje v bahne... Voda v celom okolí nie je na pitie, čo má vplyv na výživu, telesnú zdatnosť a výkon robotníkov.“⁴⁷ Aj tu sa ťažké pracovné podmienky logicky podpísali pod zdravotný stav robotníkov. Situácia so zdravotným zabezpečením na pracoviskách tomu však nezodpovedala. Potvrdzuje to žiadosť správy Pracovného oddielu Láb z 28. apríla 1942 o pridelenie vojenského lekára ako aj zdravotného materiálu pre zariadenie ošetrovne. Vyžadoval si to početný stav židovských robotníkov, ako aj skutočnosť, že k dispozícii nebol žiaden civilný lekár.⁴⁸ Správa Pracovného zboru sa situáciu spočiatku usilovala riešiť prídelením jedného zo židovských lekárov VI. robotného práporu. Tí však boli všetci pridelení k iným posádkam a útvarom.⁴⁹ Keďže situácia sa nevyriešila ani v letných mesiacoch, zdravotný referent správy Pracovného zboru MNO mjr. zdrav. MUDr. Pavel Trusík žiadosť 16. septembra 1942 zamietol. Argumentoval pritom tým, že regulačné práce pre firmu Moravod budú aj tak v dohľadnom čase ukončené (z dôvodu zimného počasia). Čo sa týkalo žiadosti o pridelenie zdravotníckeho materiálu, ten si mal vyžiadať hlavný lekár pracovných jednotiek zo Zohora. Ten totiž musel suplovať aj zdravotnú starostlivosť o pacientov v Lábe.⁵⁰ Tu sa, samozrejme, vynára otázka, do akej miery sa pri týchto rozhodnutiach kalkulovalo s plánom zaradiť do

45 VHA Bratislava f. PZNO, šk. 28, inv. č. 29, č. j. 240 318.

46 VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 32, inv. č. 33, č. j. 235 141, 235 842, 236 277, 239 265.

47 VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 76, inv. č. 69, hlásenie správcu Pracovného úseku Zohor – Láb pre správu Pracovného zboru MNO zo 17. 6. 1942.

48 VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 77, inv. č. 71, č. j. 3/42, hlásenie správy Pracovného oddielu Láb pre správu Východnej pracovnej skupiny Pracovného zboru z 28. 4. 1942.

49 VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 77, inv. č. 71, k č. j. 363 745, žiadosť správcu úradu Pracovného zboru MNO z 18. 5. 1942 a odpoveď správcu VI. robotného práporu z 21. 5. 1942.

50 VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 77, inv. č. 71, k č. j. 363 745, rozhodnutie zdravotného referenta správy Pracovného zboru zo 16. 9. 1942.

deportačných transportov aj Židov VI. robotného práporu. Čo to naznačuje prípad Hermana Bobkera z 22. robotnej roty v Lábe, ktorého zdravotný stav si podľa šéflekára VI. robotného práporu vyžadoval pridelenie zubnej protézy.⁵¹ Zdravotný referent Pracovného zboru však vybavenie tejto žiadosti ešte v septembri 1942 podmieňoval zotrvaním židovských robotníkov v jeho radoch. Odpoveď na túto otázku dostal až 18. novembra, kedy mu bolo oznámené, že „podľa rozhodnutia pána prezidenta, robotníci u Prac. zboru zostanú pravdepodobne ešte do jari v roku 1943.“⁵²

Ich pracovný výkon v skutočnosti najlepšie ilustrujú mesačné výkazy činnosti VI. robotného práporu. Jeho jednotky dosahovali pravidelne nadvýkon v hodnote niekoľko tisíc korún slovenských (Ks). Napríklad 21. rota zo Zohora mala na júl 1942 predpísaný pracovný výkon 11 584 m³ spojený s výkopovými prácami, rozvozom zeminy a s úpravou svahov. Dosiahla však nadvýkon v hodnote 555 m³ a vykonala aj ďalšie práce.⁵³ Pod tieto výsledky sa podpisoval aj fakt, že Moravod nadvýkony Židom v hotovosti preplácal.⁵⁴ Pomocou pracovnej evidencie možno ilustrovať tiež pracovné rozdelenie Židov na stavbách. Napríklad v auguste 1942 pracovalo v 22.rote v Lábe pre Moravod 10 poddôstojníkov a 179 Židov. V rámci roty boli odvelení piati poddôstojníci, 11 „árijských“ pracovníkov a 13 Židov. Z 21. roty v Zohore pracovalo pre Moravod 7 poddôstojníkov (ako dozor) a 147 Židov. Pre firmu Hamburger (výkopy a pomocné práce) pracovali od 17. augusta traja poddôstojníci a 42 Židov. Zvyšok roty pracoval v kancelárii, v sklade atď. Čo sa týka Pracovného oddielu vo Sv. Jure, tu bola väčšina Židov zamestnaná na III. pracovnom úseku. Bola to najdlhšia časť Šúrskeho kanála, ktorá bola 7 km dlhá. Tiahla sa od obce Čierna Voda okolo Sv. Jura až po Grinavu.⁵⁵ Spolu tu pracovalo 5 poddôstojníkov a 200 Židov. Najťažšie práce spojené s výkopmi, úpravou koryta a prilahlých svahov vykonávalo v priemere asi 100 Židov, ďalších 20 pracovalo 12 dní na výkope koryta na úseku pri Grinave. Ďalších 6 robotníkov malo na starosti vyťaženie zeminu. Zvyšok mužstva bol pridelený firme Moravod do skladísk, dielní a kancelárií. Na II. úseku pracovalo 20 Židov pridelených na kancelárske práce. Ďalších 45 židovských robotníkov a „árijských“ pracovníkov bolo odvelených, alebo vykonávali pomocné práce (v kanceláriách, na ošetrovni, v dielnach a v kuchyni). Osemhodinový výkon robotníka pracujúceho pri regulácii rieky Morava bol pri 22.rote z Lábu vzhľadom na horšiu akosť pôdy znížený na 3 m³ a pri 21.rote zo Zohoru na 2 m³.⁵⁶

51 V dôsledku nedostatku zubov trpel žalúdočným ochorením.

52 VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 77, inv. č. 71, k č. j. 363 745, žiadosti zdravotného referenta z 24. 9. a 23. 10. 1942, odpoveď správcu Pracovného zboru z 18. 11. 1942.

53 VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 69, č. j. č. 361 890, evidencia pracovných úkonov jednotiek VI. robotného práporu za mesiac júl 1942 z 8. 8. 1942.

54 KNEŽO-SCHONBRUN, B., ed. *Pracovné jednotky a útvary slovenskej armády*, s. 132, 153.

55 *Slovenské vojsko*, roč. III, 15. 4. 1942, č. 8, Príloha venovaná Pracovnému zboru MNO, roč. I, s. 120.

56 VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 71, č. j. 366 672, evidencia výkonov Pracovného zboru za august 1942.

Osobitnú kapitolu v tomto kontexte predstavuje úroveň životných podmienok v židovských pracovných táboroch. Výnimkou nebola ani armáda. Príčinou častých chorôb bol aj v VI. robotnom prápore žalostný stav hygienických opatrení a ubytovacích zariadení, ktorý bol vo všeobecnosti horší ako pri ostatných práporoch.⁵⁷ Situácia sa zhoršovala v zime, kedy sa prejavili tiež nedostatky narýchlo a nekvalitne postavených drevených ubikácií. V pracovnom úseku Zohor – Láb sa síce väčšina prác realizovala od jari do jesene. Židia tu však napriek provizórnemu ubytovaniu zotrvali aj v zime. Veľkým problémom tu pritom čelili už jednotky troch pracovných práporov v roku 1941. Časť mužstva musela byť ubytovaná po stodolách.⁵⁸ Situáciu sa podarilo čiastočne „normalizovať“ pomocou prenosných barakov a výstavbou nových drevených ubikácií.⁵⁹ Problémy vtedy čiastočne vyriešil odsun väčšiny jednotiek do zimných posádok.⁶⁰ Situáciu v židovských pracovných jednotkách možno ilustrovať na príklade podmienok v tábore Sv. Jur. Vystihuje ich správa šéflekára tohto pracovného oddielu z 30. novembra 1942, kde sa konštatuje: „Mužstvo sa posledného mesiaca nekúpalo, nakoľko nedošlo k dohode s majiteľom tun. kúpeľov pre diferencie medzi požadovanými cenami a náležitosťami mužstva pri kúpaní podľa H-IV-1. Mužstvo je ubytované v barakovom tábore. Baraky sú drevené, s dvojitémi ale nezaplnenými stenami so škárami medzi jednotlivými doskami ich tvoriacimi. Na mnohých miestach strecha premokáva. – Studňa, z ktorej by mala byť čerpaná pitná voda, není upravená, takže hygienicky není bezzávadná.“ Všetky tieto nedostatky pisateľ správy hlásil firme Moravod, ktorej povinnosťou bolo ich odstránenie. Tá však k náprave nepristúpila. Nedostatky spojené s ubytovaním sa preto podľa neho spolu s ťažkými pracovnými podmienkami (mokrú pôdu) v zime podpísali pod častejšie prípady ochorenia dýchacích orgánov. Pretrvávajúce problémy s pitnou vodou mali zase na svedomí časté ochorenia tráviacej sústavy.⁶¹ Situáciu musel pred Vianocami na mieste riešiť zdravotný referent správy Pracovného zboru mjr. zdrav. MUDr. Pavel Trusík. Ten konštatoval, okrem iného, že mužstvo sa už dva mesiace nekúpalo. Na príčine boli pokazené sprchy, ale tiež fakt, že stále nedošlo k dohode s majiteľom miestnych kúpeľov. Potvrdil tiež závažné nedostatky na ubytovacích zariadeniach. A to aj napriek tomu, že išlo o úplne nové stavby. Budovy totiž boli postavené nekvalitne, bez ohľadu na potreby ich

57 Blížšie pozri: KRALČÁK, P. *Pracovné jednotky slovenskej armády*, s. 111 – 127.

58 VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 23, inv. č. 23, č. j. 841/41, hlásenie správy Pracovného zboru z 25. 7. 1941.

59 VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 23, inv. č. 23, hlásenie správy Pracovného úseku Zohor – Láb z 2. 9. 1941, č. j. 240 185, Pracovný oddiel Zohor – Láb, ukončenie prác a návrat do zimných posádok.

60 Prvá časť jednotiek odišla už v druhej polovici septembra. V Lábe však aj cez zimu zostalo 200 robotníkov z III. pracovného prápora, ktorí sa nasťahovali do novopostavených barakov. Vykonávať tu mali rôzne pomocné práce pre firmu Moravod. Zvyšných približne 300 robotníkov bolo odtransportovaných do zimných posádok v Podolínci, Nitre a Trnave. Pracovný oddiel v úseku Zohor – Láb bol nakoniec 10. 3. 1942 zrušený a jeho robotníci boli odtransportovaní k III. pracovnému práporu do Trnavy. VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 23, č. j. 237 628, inv. č. 23, č. j. 240 185, šk. 64, inv. č. 58, č. j. 361 540, šk. 58, inv. č. 41, č. j. 251 347.

61 Podľa štatistického zdravotného prehľadu za mesiac september – november 1942 bolo v Robotnom oddiele Sv. Jur zaznamenaných 91 chirurgických prípadov (v dôsledku častých prípadov zranenia pri práci), 64 prípadov ochorenia tráviacej sústavy, 75 prípadov ochorenia dýchacích orgánov atď. VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 77, inv. č. 71, č. j. 367 055-56, hlásenie šéflekára Robotného oddielu Sv. Jur armádnemu hygienikovi MNO 30. 11. 1942.

využitia v zimných mesiacoch. Studňa (medzičasom pokazená) podľa neho vôbec nespĺňala hygienické normy. Kontaminovaná špinavým sudom mala byť aj dovážaná voda. Situácia bola podľa Trusíka natolko vážna, že hrozila epidémia. Nariadil preto okamžitú nápravu uvedených nedostatkov ako aj zvýšenú starostlivosť o katastrofálnu hygienu mužstva. Tú komplikovalo tiež všadeprítomné blato. Jeho elimináciu mali zabezpečiť vyvýšené chodníky zo štrku. Absolvoval tiež stretnutie so zástupcom firmy Moravod, ktorý prisľúbil rýchlu nápravu nedostatkov na ubytovacích zariadeniach. Došlo tiež k dohode s majiteľom miestnych kúpeľov, ktorému mali byť za očistu mužstva poskytnuté pracovné sily na prevádzku kotlov.⁶² Ako však naznačil už P. Kralčák, snaha MNO o nápravu zlej situácie v jednotkách Židov a Rómov nebola primárne motivovaná z dôvodu zlepšenia ich života. Hlavným dôvodom bola snaha neohroziť práceschopnosť robotných jednotiek, napr. z dôvodu hroziacej epidémie atď.⁶³ Tu je opäť na mieste otázka, do akej miery sa pod dlhodobý nezáujem riešiť túto situáciu podpísalo vyčkávanie na rozhodnutie o ďalšom osude týchto Židov. Na viaceré nedostatky totiž správa Pracovného zboru upozorňovala už v predchádzajúcom roku.⁶⁴

Je prirodzené, že všetky uvedené faktory, spolu s prísnou izoláciou, sa podpísali tiež pod zhoršený psychický stav židovských robotníkov. Pociť bezmocnosti znásoboval smútok za blízkymi miznúcimi v transportoch. V akom rozporení sa nachádzali, ilustruje list Imricha Löwyho z tábora Zohor z júna 1942 strýkovi a tete: „*Písal som Vám už viackrát a nedostal som odpoveď. Nevieť prečo. Musím Vám zdeliť veľmi smutnú vec. Bohužiaľ, a síce, že mi moji milí rodičia a sestrička odišli 7/VI. a vo Zvolene priamo do transportu. [...] Písali mi ešte z vlaku. Veľmi mi je smutno za nimi a srdce ma bolí, že som sa ani len rozlúčiť s nimi nemohol. Lebo nemôžeme ani na krok z barákov. Pretože sme Židia. Sme tu ako divá zver vo Zverinci a musia ju krotiť. Len pracovať a zas pracovať. Niekedy si zahráme futbal, nuž ale len z nudy. Veľmi rád by som bol, keby som mohol aspoň z niekadiaľ dostávať poštu. Lebo je to hrozné bez pošty. Teraz som už, bohužiaľ, úplne sám. Nemám, komu by som napísal atď. Čo je so strýčkom Henrichom neviem, ale myslí, že tiež odišli v pondelok. Keď niečo o nich viete, napíšte mi. Prosím Vás, napíšte mi odpoveď, bude ma to veľmi tešiť.*“⁶⁵

Jednotky VI. robotného práporu zostali v malokarpatskom regióne aj po prerušení deportácií. V Pracovnom oddiele Sv. Jur pracovalo v októbri približne 300 Židov.⁶⁶ Na svojom mieste zostali aj jednotky pracujúce na regulácii rieky Morava. A to aj napriek zastaveniu väčšiny prác v novembri a len núdzovému charakteru ubytovania.

62 VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 77, inv. č. 71, č. j. 367 678, Zdravotná prehliadka RO – Sv. Jur – náprava, nariadenie.

63 KRALČÁK, P. *Pracovné jednotky slovenskej armády*, s. 118 – 120.

64 VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 77, inv. č. 71, č. j. 367 678, Zdravotná prehliadka RO – Sv. Jur – náprava.

65 NIŽNANSKÝ, E., ed. *Holokaust na Slovensku* 6, dok. 311, s. 395, list Imricha Löwyho zo VI. robotného práporu z 9. 6. 1942 F. Waltemárovi o svojej situácii po deportácii rodiny.

66 VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 71, č. j. 367 662, evidencia pracovných úkonov VI. robotného práporu za mesiac október 1942.

K 1. novembru 1942 sa v priestore ochrannnej zóny nachádzali nasledujúce židovské pracovné jednotky:⁶⁷

Jednotka	Umiestnenie	Počet	Ubytovanie
robotná rota 22	Láb	165	dva staré baraky
robotný oddiel	Hochštetno (dnes Vysoká pri Morave)	48	civilné budovy
robotná rota 21	Zohor	185	dva prenosné baraky

V Novom dvore bol tiež jeden pracovný oddiel (67 mužov), ktorý bol ubytovaný v drevenom baraku nemeckej armády. Aj tu však išlo s najväčšou pravdepodobnosťou o Židov. V úradnej korešpondencii sa totiž označenie „pracovné“ niekedy používalo aj pre jednotky VI. robotného práporu. Jednotné nebolo ani oficiálne názvoslovie, ako potvrdzuje aj názov Pracovného oddielu Sv. Jur, ktorý dostal prívlastok robotný až k 1. novembru 1942. Skutočnosť, že išlo o židovských vojakov, potvrdzujú aj údaje o pracovných úkonoch VI. robotného práporu za november. V rámci Pracovného oddielu Nový dvor tu okrem vojenského dozoru pracovalo 123 Židov. Boli nasadení na výstavbu vojenskej vlečky z Kuchyne na letisko Nový dvor. Ďalší štyria boli za-mestnaní v rámci oddielu.⁶⁸

Časť Židov naďalej pracovala aj na regulačných prácach. V decembri 1942 pracovalo v robotnej rote 21 v Zohore 134 osôb pre firmu Moravod, ďalších 27 v rámci podúseku pre firmu Hamburger, v rámci roty 32 osôb. Z robotnej roty 22 v Lábe pracovalo na zemných prácach pre firmu Moravod 81 osôb. Z pracovného oddielu Kuchyňa – Nový Dvor bolo na výstavbe vlečky nasadených 152 osôb a na pomocné práce ďalších 29 osôb. V Robotnom oddiele Sv. Jur pracovalo 254 osôb.⁶⁹

Rozsah prác, ktoré Židia VI. robotného práporu v tomto regióne vykonali, možno ilustrovať na základe súhrnnej správy pre ministra národnej obrany. Z nej vyplýva, že v roku 1942 pracovali v rámci Pracovného zboru na regulácii rieky Morava výlučne dve židovské rotý VI. robotného práporu. Tie realizovali výkop nového koryta do hĺbky asi 10 m, šírky 55 m a dĺžky približne 10 km. Časť Židov pracovala tiež na stavbe hrádze medzi Dimburgom (dnes Suchohrad) a Hochštetnom a na výstavbe

67 VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 64, inv. č. 58, č. j. 366 141, oznámenie MNO pre styčného dôstojníka pri veliteľstve ochrannej zóny z 27. 10. 1942.

68 VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 71, k č. j. 975/1942, hlásenie správy Pracovného úseku Zohor – Láb z 19. 12. 1942.

69 VHA Bratislava, f. PZNO, šk. 103, č. j. 460 433, evidencia pracovných úkonov VI. robotného práporu za mesiac december 1942.

spomínanej vojenskej vlečky. Pracovný (robotný) oddiel v Sv. Jure pri budovaní Šúrského kanála „urobil asi na 6 km úseku viditeľnú prácu.“⁷⁰

Židovské pracovné jednotky zotrvali v tomto regióne až do ich definitívneho prevzatia MV 31. mája 1943. V oddiele Sv. Jur sa v tom čase nachádzalo 230 osôb, v Zohore 40 osôb, v Lábe 60 osôb, v Hochštetne 39 osôb a v Devínskej Novej Vsi 68 osôb. Zvyšok Židov z pôvodného stavu 814 osôb (aj tých čo zostali na východnom Slovensku) medzičasom dezertoval, časť bola v nemocničnom liečení a vo vojenskej väzbe. Niekoľko desiatok Židov si MNO ponechalo ako civilných zamestnancov. Na žiadosť firiem Moravod a Slovenskej akciovej tehelne v Devínskej Novej Vsi však MV väčšinu Židov ponechalo na pôvodných pracoviskách, kde vytvorilo nové židovské pracovné strediská (v Sv. Jure, v Lábe a Devínskej Novej Vsi).⁷¹

Možno konštatovať, že okrem pokračujúcej exploatacie Židov VI. robotného práporu, vystupňovala sa v armáde počas deportácií ich diskriminácia. Dokumentujú to viaceré opatrenia, ktorých cieľom bola ich prísna izolácia. Tie diktovala, okrem iného, snaha eliminovať ich pokusy o záchranu seba a blízkych pred deportáciami. Prísne opatrenia však determinoval aj fakt, že väčšinu Židov MNO v apríli presunulo do blízkosti hlavného mesta, do regiónu so silným zastúpením nemeckej menšiny, časť dokonca do ochrannej zóny. Potvrďuje to rastúci tlak štátnych orgánov a miestnych organizácií Deutsche Partei. Prísna izolácia a hrozba deportácií v kombinácii s ťažkými pracovnými a životnými podmienkami preto prirodzene zhoršovali psychické rozpoloženie židovských robotníkov. Tí sa paradoxne aj tak nezmazateľne zaslúžili o rozvoj malokarpatského regiónu. Výsledky ich ťažkej práce sú tu hmatateľné dodnes.

Jewish “military” labour units in the Malokarpattia region in 1942

The persecutions of Jews in Slovakia 1938 – 1945 included system of concentration and labour camps. One part of it was the Jewish labour units of the Ministry of National Defence. Jews were expelled from the army in 1939 though they had to undergo “military” service as labour forces. From 1941, together with the Romas, they were drafted into the VIth labour battalion which was part of the Working Corps for the National Defence. In addition to the continued exploitation of Jews, discrimination during the deportations in 1942 escalated. The regime of the Slovak state sought to isolate them strictly. This was also strengthened by the fact that in April 1942 the Working Corps deployed most of the Jewish units to areas surrounding the capital, a region with a strong German minority, partially even within German protection zone. Strict isolation, the threat of deportations (which were avoided only

70 VHA Bratislava, f. MNO 1939 – 1945, fondové oddelenie Kabinet ministra 1939 – 1944, šk. 5.

71 NIŽŇANSKY, E., BAKA, I., KAMENEC, I., eds. *Holokaust na Slovensku* 5, dok. 111, s. 239 – 241, hlásenie Antona Vaška z 5. 6. 1943 A. Machovi o prevzatí VI. robotného práporu zo strany MV.

due to legislative “obstructions”) in combination with difficult working and living conditions naturally worsened the mental state of Jewish labourers. Nevertheless, they have indelibly contributed to the development of the region of Malé Karpaty where results of their hard work are tangible up to present.

Príbeh holiča Varšániho ako príklad povojnového retribučného súdnictva

Karol Janas

Príbeh považskobystrického holiča Ladislava Varšániho v celej svojej šírke ukazuje na protirečivosti vývoja na Slovensku v prvej polovici 20. storočia. Ide o príbeh drobného živnostníka, ktorého cieľom bolo podnikáť, poskytovať čo najlepšie služby svojim spoluobčanom, no ktorého zomleli dve svetové vojny. Dopadli na neho a na jeho podnikanie všetky premeny, ktorými Slovensko prešlo počas prvej polovice 20. storočia. Jeho život a podnikanie ovplyvnili politické a štátoprávne zmeny ako aj sociálne a ekonomické premeny, ktoré mali dopady aj na Považskú Bystricu. Po prvej svetovej vojne sa tu prejavili všetky tendencie, ktoré priniesol rozpad štátu. Vznik Slovenskej národnej rady, prechod maďarských a československých vojakov, povojnové rabovanie či následnú stabilizáciu pomerov. No Považská Bystrica sa líšila od okolitých obcí. V tridsiatych rokoch sa z poľnohospodárskeho regiónu stala jedným z najpriemyselnejších regiónov Slovenska. Do obce presťahovali svoje zbrojárske kapacity bratislavské Muničné a kovodelné závody ako aj brnianska Zbrojovka. Po ich zlúčení sa Považská Bystrica stala sídlom jedného z najprogresívnejších strojárskych podnikov. Prinieslo to nielen ekonomické, ale aj národnostné zmeny. Do mestečka začali z Brna prichádzať českí odborníci, ale aj zdatní robotníci či technici. S nimi aj živnostníci, ktorí boli schopní poskytovať kvalitné služby, ktoré neboli považskobystrickí živnostníci schopní zabezpečiť. Počas druhej svetovej vojny prišlo do Považskej Bystrice viacero Nemcov, ktorí po tom, ako sa Zbrojovka Brno stal súčasťou nemeckého koncernu Herman Göring Werke, nachádzali uplatnenie v pobočkách koncernu. To všetko spolu s otrasmi spôsobenými druhou svetovou vojnou, perzekúciami Židov, vzostupom a pádom Hlinkovej gardy, prechodom frontu a obnovením Československa prinieslo ťažké rany do pôsobenia starousadlých živnostníkov. Jedným z nich bol aj holič Ladislav Varšáni, ktorý počas druhej svetovej vojny neváhal použiť tie najpodlejšie prostriedky, aby sa zbavil svojej konkurencie. Mieru jeho previnenia po druhej svetovej vojne posudzoval Okresný ľudový súd v Považskej Bystrici, ktorý nakoniec vyniesol rozsudok, ktorý odrážal mieru jeho previnenia voči konkurenčnému živnostníkovi, ktorý sa previnil len šikovnosťou a poskytovaním kvalitných služieb Považskobystričanom.

S menom Ladislava Varšániho sa po prvý raz v dokumentoch stretávame krátko po skončení prvej svetovej vojny.¹ Do Považskej Bystrice sa dostali informácie o konci vojny, o slovenskom národnom posune, rozpade Rakúsko-Uhorska a vzniku Slovenskej národnej rady v Martine. Informácie prichádzali v rýchлом slede a bolo potrebné sa k nim postaviť a zaujať postoj. Na verejnom zhromaždení, kde sa stretli obyvatelia obce, sa všetci prítomní účastníci verejne pripojili k Martinskej deklarácii.² Zvolili si vlastnú Slovenskú národnú radu v Považskej Bystrici. Predsedom sa stal Karol Novohradský, súkromník a roľník, tajomníkom Alojz Arleth, správca pozemkovej knihy. Riadnymi členmi Slovenskej národnej rady v Považskej Bystrici sa stali všetci významní považskobystrickí obyvatelia z radov úradníkov, roľníkov a živnostníkov. Jedným z nich bol aj popredný živnostník, holič Ladislav Varšáni. V tomto okamihu stál Ladislav Varšáni pevne na strane nového štátu a úprimne veril v jeho životaschopnosť.³ Nebolo to pritom jednoduché rozhodnutie, nakoľko v Považskej Bystrici sa nachádzali maďarskí žandári a cez mestečko prechádzali maďarskí vojaci, ktorí sa zapájali do bojov s česko-slovenskou armádou, ktorá obsadzovala Slovensko. Hoci maďarskí žandári stále uznávali budapešťiansku vládu, Považskobystričanom sa ich podarilo odzbrojiť. Vytvorili Národnú gardu a rozhodným vystúpením prinútili mestečko opustiť aj maďarských vojakov.⁴ Bolo to znakom nesmiernej odvahy a statočnosti, nakoľko situácia sa mohla vyvinúť inak a mestečko mohli obsadiť a ovládnuť Maďari, ktorí boli schopní tvrdých represálií, vrátane popráv protimaďarských aktivistov. Príkladom môžu byť viaceré mestá a obce na Slovensku, ktoré boli po prihlásení sa k Československu a následnom ovládnutí maďarskými ozbrojenými zložkami, vystavené nepredstaviteľnému teroru. Navyše práve v tomto čase sa maďarskí vojaci snažili vojensky obsadiť Považie smerom od Žiliny na Bytču. Keďže Bytča je od Považskej Bystrice vzdialená len niekoľko kilometrov, front sa dostal veľmi blízko k obci. Situácia sa stabilizovala až začiatkom decembra po tom, ako česko-slovenské vojsko dobylo 6. decembra 1918 Žilinu.⁵

V Považskej Bystrici nastal pokoj až v januári 1919, keď do obce prišla jednotka československého vojska. Napriek tomu, že po čase sa nový štát stal skutočnosťou, priaznivci starých uhorských pomerov sa definitívne nevzdávali. Šírili po obci pochybovačné reči o slabej životaschopnosti nového štátu, no najmä nadávali na Čechov. Je prekvapivé, že hlavné slovo mal na týchto stretnutiach miestny holič Ladislav Varšáni.

1 V literatúre, ako aj v archívnych materiáloch, sa objavuje jeho meno vo viacerých podobách ako Ladislav či Ludevít či Ludovít. Rovnako priezvisko je písané v podobe Varšányi, Varsányi a Varšáni. V súdnom spise je uvedené meno Ladislav Varšáni, preto sa v tejto podobe bude používať aj v predloženej štúdiu.

2 JANAS, Karol. *Medzi vojnami. (Považská Bystrica v rokoch 1918 – 1938)*. Trenčín: Trenčianska univerzita A. Dubčeka v Trenčíne, 2018, s. 11 – 12.

3 Kronika obce Považská Bystrica, s. 62 – 64.

4 JANAS, Karol. Považská Bystrica v rokoch 1918 – 1945. In: KORTMAN, Bohuslav. *Považská Bystrica. Z dejín mesta*. Žilina: Knižné centrum, 2006, s. 200.

5 KAZANSKÝ, Rastislav. Integrácia územia stredného Slovenska do 1. ČSR. (vybrané aspekty konfliktu s Maďarskom v rokoch 1918 – 1919). In: MIČKO, Peter a kol. *Historické špecifiká stredného Slovenska v rokoch 1918 – 1938*. Banská Bystrica: Ústav vedy a výskumu UMB v Banskej Bystrici, 2008, s. 16.

Zo zakladajúceho člena miestnej Slovenskej národnej rady sa postupne stal jedným z najväčších nepriateľov novej republiky. V jeho holičstve sa denne politizovalo. Odpor voči Československu sa mu nakoniec stal osudným. Keď sa na verejnosti vyjadril, že každého, čo drží s Čechmi, treba zastreliť alebo obesiť, tak ho zatkli. Za poburovanie nakoniec dostal šesť mesiacov väzenia.⁶ No Varšáni nebol jediný nespokojný s pomermi v Československej republike. Časť obyvateľov sa s rozpadom Rakúsko-Uhorska nechcela zmieriť, a tak ich činnosť musela byť pod dlhodobým dozorom. Ešte v roku 1923 bol v Považskej Bystrici vypracovaný zoznam politicky nespoľahlivých osôb. Na zozname sa nachádzalo len šesť mien. Boli to zväčša ľudia, ktorí rozpadom habsburskej monarchie prišli v Považskej Bystrici o svoje mocenské postavenie. Na zozname boli JUDr. Armin Balázs, bývalý tabulárny radca, Edmund Lečko, krajčír, Eugen a Gašpar Karpiš, poštovní úradníci, Ladislav Migazzi, bývalý prečínsky notár a Ladislav Varšáni, holič.⁷ Nemali však na Považskobystričanov väčší vplyv. Z počtu mien uvedených na zozname je jasné, že obyvateľstvo sa už s novým štátom úplne stotožnilo.⁸

Považská Bystrica sa v medzivojnovom období a neskôr počas druhej svetovej vojny veľmi rýchlo menila. Stalo sa z nej jedno z najrýchlejšie sa rozvíjajúcich sídiel na Slovensku. Za jej vzostupom bol príchod zbrojárskych a strojárnských kapacít, ktoré do mestečka priniesli bratislavské Muničné a kovodelné závody a brnianska Zbrojovka. Ich následné zlúčenie a ďalšie investície už v réžii dominantnej Zbrojovky premenili Považskú Bystricu na sídlo jedného z najväčších priemyselných podnikov na Slovensku.⁹ Výroba zbraní a zbrojná konjunktúra priniesli do mesta bohatstvo, no i príchod nových obyvateľov, ktorí si našli prácu v Zbrojovke. Spočiatku to boli riadiaci pracovníci a technicky zdatní odborníci. Neskôr, po ovládnutí Zbrojovky Brno nemeckým koncernom Henrman Göring Werke, prišli do Považskej Bystrice aj nemeckí zamestnanci Zbrojovky.¹⁰ Za novými zamestnancami, ktorí prichádzali z kultúrnej a spoločensky vyššieho prostredia, prišli aj živnostníci a podnikatelia. Poskytovali pre nových a dobre zarábajúcich pracovníkov služby na takej vysokej úrovni a v takej kvalite, ako ich miestni živnostníci nedokázali poskytovať. Okrem vysokej kvality poskytovaných služieb priniesli do obce aj neželanú konkurenciu, ktorá sa často zvrhla do osobnej nenávisti. Jedným z takýchto príbehov je i vzťah dvoch holičov a kaderníkov Ladislava Varšániho a Františka Kloubu.

Ladislav Varšáni bol starousadlíkom, ktorý v Považskej Bystrici podnikal ešte v časoch pred príchodom Zbrojovky. V Považskej Bystrici však nebol obľúbený, všeobecne

6 Štátny archív v Trenčíne, pracovisko Považská Bystrica (ďalej ŠAPB), fond (ďalej f.) Obecný notársky úrad v Považskej Bystrici, škatuľa (ďalej šk.) 6, č. j. 827-1872/1921.

7 GÁĽA, Oto, BELÁS, Milan. *Dejiny pošty v Považskej Bystrici. Z poštovej histórie stredného Považia*. Žilina: Knižné centrum, 2007, s. 42.

8 ŠAPB, f. Okresný úrad Považská Bystrica, šk. 1, č. j. 1/1923 prez.

9 Moravský zemský archív Brno, f. Zbrojovka Brno, sign. 011, i. č. 17, č. j. 3/1934.

10 JANAS, Karol. *Považské strojárne. Od Muničky po ZVL*. Žilina: Knižné centrum, 2009, s. 45 – 47.

bol považovaný za maďaróna. Jeho služby však Považskobystričania akceptovali a patril medzi lepšie situovaných považskobystrických živnostníkov. František Klouba bol pôvodom Čech a prišiel do Považskej Bystrice až koncom tridsiatych rokov. Bol šikovným živnostníkom a jeho kvalitné služby si čoskoro získali obľubu u väčšiny Považskobystričanov. Keďže bol úspešný, neostal len pri jednej prevádzke a zakrátko ich mal dve, vrátane obchodov. A tam niekde sa začala nevraživosť Ladislava Varšániho, ktorá vyvrcholila v snahách o zničenie konkurencie za akúkoľvek cenu. Nevraživosť medzi nimi sa vystupňovala po roku 1939 a vzniku Slovenského štátu. Holič Ladislav Varšáni v sebe po rokoch opäť objavil slovenského ducha a požadoval vysťahovanie českého holiča Františka Kloudu do Protektorátu Čechy a Morava. V roku 1939 na jeho podnet Okresné živnostenské spoločenstvo požiadalo ministerstvo vnútra o zrušenie Kloudovej živnosti z dôvodu, že nedodríava ceny a porušuje predpisy. Neboli však úspešní. Taktiež Obchodná a priemyselná komora v roku 1939 odmietla udania na Františka Kloudu ako nepravdivé. Ladislav Varšáni sa však nevzdával a písal sťažnosti na všetky možné úrady. Žiaľ, nezastavil sa ani pred tými najhoršími metódami a pokračoval v snahe zničiť Kloudu. Ohováral ho, no i obviňoval a písal udania pre podozrenia z činov, ktoré mohli mať v čase druhej svetovej vojny fatálne následky nielen pre Františka Kloudu, ale aj pre jeho rodinu. Podrobnejšie o tom pojednával a situáciu rozpletal Okresný ľudový súd v Považskej Bystrici, ktorý o prípade Ladislava Varšániho rozhodoval po skončení druhej svetovej vojny, v roku 1945.¹¹

Okresný ľudový súd bol súčasťou retribučného súdnictva. Ľudové súde vznikali ako mimoriadne súde po druhej svetovej vojne. Cieľom retribučného súdnictva bolo stíhanie, súdenie a potrestanie zločinov, ktorých sa na českom a slovenskom národe dopustili nemeckí a maďarskí okupanti a domáci kolaboranti v období pred a počas druhej svetovej vojny.¹² Ľudové súde fungovali v rokoch 1945 – 1948. V Čechách vznikli na základe dekrétu prezidenta republiky č. 16/1945 Zb. Na Slovensku pracovali na základe nariadenia Slovenskej národnej rady č. 33/1945 Zb. n. SNR pre Slovensko.¹³ Na základe nariadenia SNR vznikol Národný súd so sídlom v Bratislave a na nižšej úrovni okresné ľudové súde a miestne ľudové súde. Okresné ľudové súde vznikli v sídlach okresov, miestne ľudové súde v každej politickej obci. Okresný ľudový súd mal päťčlenné senáty. Predseda a jeho námestník museli byť sudcami z povolania. Menovalo a odvolávalo ich Povereníctvo Slovenskej národnej rady pre pravosúdie na návrh okresného národného výboru. Prísediacich vymenúval okresný národný výbor. Obžalobu pred okresným ľudovým súdom zastupoval žalobca. Trestné oznámenie mohol ľudovému súdu podať každý občan, úrad alebo bezpečnostný orgán. Ľudové

11 Materiály k činnosti Okresného ľudového súdu v Považskej Bystrici sa nachádzajú v Štátnom archíve v Žiline so sídlom v Bytči. Nasledujúca časť štúdie je spracovaná na základe súdneho procesu s Ladislavom Varšánim, ktorý sa usku- točnil 11. septembra 1945.

12 ILLÝROVÁ, Zuzana, MALATINSKÝ, Michal. *Dva procesy s Vojtechom Tukom*. Praha: Wolters Kluwer, 2017, s. 108.

13 RAŠLA, Anton. Ľudové súde na Slovensku po II. svetovej vojne ako forma mimoriadneho súdnictva. In: RAŠLA, An- ton. *Povedané – napísané*. Banská Bystrica: Klub priateľov Múzea Slovenského národného povstania, 2021, s. 191.

súdy nemohli pojednávať bez prítomnosti obžalovaného. Miestne ľudové súdy rozhodovali v päť až jedenásťčlennom senáte. Predsedu a obžalobcu menoval okresný národný výbor. Prísediacich menoval okresný národný výbor na návrh miestneho národného výboru. Nad výkonom trestu, ktorý bol uložený miestnym ľudovým súdom, dohliadal obžalobca pri okresnom ľudovom súde príslušného okresu. Obžalovaný pred miestnym ľudovým súdom si mohol voliť obhajcu. Ten však nesmel byť z radov advokátov a sudcov.¹⁴

Okresný ľudový súd vznikol aj v Považskej Bystrici a postupne sa začal zaoberať činnosťou zradcov a kolaborantov aj z radov Považskobystričanov. Postupne sa preverovala činnosť viacerých exponentov ľudáckeho režimu a mnohí z nich skončili vo väzbe, kde čakali na vyšetrenie svojich činov a súdny proces. Po vojne sa ani Ladislav Varšáni dlho netešil slobode. Už necelý mesiac po oslobodení ho 26. mája 1945 príslušníci Národnej bezpečnosti v Považskej Bystrici na príkaz Okresného národného výboru v Považskej Bystrici zaistili ako udušiacu gestapa. Okresný ľudový súd navrhol 11. júla 1945 pre Ladislava Varšániho väzbu. Zároveň sa konali vypočúvania svedkov, ktorí mohli osvetliť činnosť Ladislava Varšániho počas rokov 1939 – 1945. Ich výpovede poskytovali základ pre spracovanie obžaloby.¹⁵

Zápisnica, potrebná pre súdne konanie o činnosti holiča Ladislava Varšániho, bola spísaná 22. júna 1945 Františkom Šurmanom na stanici Národnej bezpečnosti v Považskej Bystrici. Spísaná bola za prítomnosti strážmajstra Júliusa Behula a strážmajstra Jozefa Smatanu. Týkala sa udania na holiča Františka Kloubu, ktorý sa mal v roku 1940 v hoteli Tatra vyjadriť o protektorátnych cestovných pasoch, že na obale by namiesto hákového kríža bol lepší kosák a kladivo. Prítomný v hoteli Tatra mal byť aj František Šurman. Po udaní bol vypočúvaný nielen holič Klouda, ale aj prítomní svedkovia a jedným z nich bol aj František Šurman. Vo veci rečí holiča Kloubu ho vypočúval priamo v Zbrojovke Nemec Anton Rosenberg, ktorý mal na starosti bezpečnostné otázky. Anton Rosenberg mal údajne tvrdiť, že tam mal byť prítomný aj holič Varšáni. Počas výsluchu na stanici Národnej bezpečnosti však František Šurman vypovedal, že si nič také nepamätá.¹⁶ Ďalším svedkom, ktorý o udalostiach, čo sa v roku 1940 udiali v hoteli Tatra vypovedal, bol 21. júna 1945 živnostník a staviteľ Václav Skřivan. Ten vypovedal, že bol pri tom, keď holič Varšáni povedal, že chce dať v roku 1941 na obrodu Slovenska 2 000 korún. Podmienkou však bolo, že Kloudu dajú z Považskej Bystrice preč. Ladislav Varšáni bol podľa Skřivana nebezpečný človek. Navyše, Varšániho manželka bola Nemka a podľa Václava Skřivana spoločne držali s gestapom. Ladislav Varšáni bol podozrivý aj z toho, že na základe jeho udaní zatkli aj syna Františka Kloudu. František Klouda

14 MALATINSKÝ, Michal. *Pred súdom národa? Retribúcia na Slovensku a Národný súd v Bratislave 1945 – 1947*. Bratislava: Post Scriptum, 2019, s. 78 – 82.

15 Prípád holiča Ladislava Varšániho bol prvým prípadom, ktorý riešil Okresný ľudový súd v Považskej Bystrici. Jeho priebeh, ako aj výsledok, naznačil, ako sa bude retribučné súdnictvo v okrese vyvíjať.

16 Štátny archív v Žiline so sídlom v Bytči (ďalej ŠABY), f. Okresný ľudový súd v Považskej Bystrici (ďalej OLESPB), č. j. 1/45 T/lud. Zápisnica o výsluchu Františka Šurmana.

ml. bol zatknutý pre podozrenie z komunistickej činnosti 9. marca 1943. Odsúdili ho na jeden rok podmienene. Po čase ho však opäť zatkli a väznili v Ilave. Neskôr ho previezli do Nemecka a väznili v tamojších koncentračných táboroch. Taktiež jeho otca Františka Kloudu po nemeckej okupácii Slovenska uväznili a 22. októbra 1944 ho odtransportovali do Ilavy. Už predtým však pod tlakom Ladislava Varšaniho a miestnych úradov musel jednu prevádzku odpredať.¹⁷

Obžalobca po spracovaní zápisníc 4. augusta 1945 oznámil, že mieni podať obžalobu. Zároveň však súhlasil s prepustením z väzby, nakoľko Ladislav Varšani trpel reumatizmom. V ten istý deň ho aj sudca Dr. Vojtech Novohradský prepustil. Varšani sa bránil a snažil sa obžalobu spochybníť. Podával vlastné návrhy na vypočutie vlastných svedkov. Mali dosvedčiť jeho bezúhonnosť a vyvrátiť tvrdenia obžaloby. Aby Ladislav Varšani dokázal svoju nevinu, navrhol 4. augusta 1945 vypočutie miestneho vodcu Pohotovostného oddielu Hlinkovej gardy, Ľudovíta Fialu, žandára nadporučíka Eduarda Štefana a bývalého okresného predsedu Hlinkovej slovenskej ľudovej strany Karola Kutlíka. Títo všetci mali dosvedčiť, že nijako nepochybil, a najmä, že nie on udal Kloudovcov. Pritom udanie Kloudovcov bolo hlavným bodom obžaloby. Ďalším činom, ktorým sa Okresný ľudový súd v spojitosti s aktivitami Ladislava Varšaniho zaoberal, boli obvinenia, že sa v roku 1942 zúčastňoval na perzekučných opatreniach proti Židom, vrátane zabavovania ich majetku.¹⁸

Súdne konanie sa konalo 11. septembra 1945. Predsedom senátu bol Dr. Róbert Horníček, prísediacimi boli Miroslav Bodický, Barbora Horáková, Jozef Pakan a Augustín Blahút. Obžalobu viedol Štefan Treskoň, obhajcom obvineného bol Dr. Arnold Žapka. Počas súdneho konania, ktoré trvalo jeden deň, boli vypočúvaní svedkovia a čítali sa zápisnice o výsluchoch svedkov, ktorí sa nemohli dostaviť. Pri obvinení z rasových činov namierených proti Židom mu čiastočne pomohla výpoveď Pavla Knöpfelmačera. Ten potvrdil, že keď sa vrátil z koncentračného tábora, rodina Varšaniová mu vrátila porcelán po jeho tete, ktorá v koncentračnom tábore zomrela.¹⁹ Potvrdil verziu Ladislava Varšaniho, že si porcelán u Varšaniovcov uschovala ešte pred zabavovaním židovského majetku, lebo vtedy ho u nej už nevidel. Dokázali mu však, že sa dopustil, podľa dobových vyjadrení, rasistického útľaku a rasistických akcií, keď zaistil a ponechal si snubné prstene židovských manželov, deportovaných z Považskej Bystrice.²⁰ Taktiež mu dokázali, že na základe jeho udaní bola perzekvovaná rodina Františka Kloudu. Ladislav Varšani bol nakoniec uznaný za vinného a odsúdený na dva roky väzenia a pätnásť rokov straty občianskych práv. Navyše mu bol zaistený majetok, bola naň uvalená národná správa.²¹

17 ŠABY, f. OLSPB, č. j. 1/45 T/Iud. Zápisnica o výsluchu Václava Skřivana.

18 ŠABY, f. OLSPB, č. j. 1/45 T/Iud. Obžaloba na Ladislava Varšaniho.

19 BELÁS, Milan. *Židia v Považskej Bystrici*. Považská Bystrica: PN print, 2015, s. 85.

20 ŠABY, f. OLSPB, č. j. 1/45 T/Iud. Zápisnica spísaná dňa 11. septembra 1945 na Okresnom ľudovom súde o hlavnom pojednávaní v trestnej veci proti Ladislavovi Varšanimu.

21 ŠABY, f. OLSPB, č. j. 1/45 T/Iud. Rozsudok v trestnej veci proti Ladislavovi Varšanimu.

Ladislav Varšáni rozsudok odmietol a 18. mája 1946 požiadal prezidenta o milosť. Začalo sa tak dlhé, niekoľkoročné konanie, v ktorom sa malo definitívne rozhodnúť o oprávnenosti a výške vymeraného trestu. Zároveň so žiadosťou o milosť si Ladislav Varšáni podal žiadosť o odklad nástupu do väzby. Dôvodom mal byť zlý zdravotný stav. O jeho žiadosti rozhodoval 26. júla 1946 Okresný ľudový súd v Považskej Bystrici. Senát pod vedením Dr. Vojtecha Novohradského súhlasil s jeho žiadosťou a rozhodol o odklade nástupu do pracovného útvaru do doriešenia celej veci. Po čase však napriek odkladu musel Ladislav Varšáni výkon trestu nastúpiť. Trest si vykonával v pracovnom tábore v Ústí nad Oravou. K jeho žiadosti o milosť sa vyjadrovali taktiež viaceré úrady a organizácie. I v tomto prípade sa ukázala rozporuplnosť vnímania Ladislava Varšániho Považskobystričanmi. Rada Okresného národného výboru v Považskej Bystrici rozhodla 29. júla 1946, že žiadosť o milosť a odpustenie zvyšku trestu nepodporí a navrhla ju zamietnuť. Náместník okresného žalobcu ju však 19. septembra 1946 odporučil na zníženie trestu. Milosť navrhol udeliť aj rímskokatolícka farnosť v Považskej Bystrici. Súhlasil s ňou aj veliteľ dočasnej stanice Národnej bezpečnosti pri pracovnom tábore v Ústí nad Oravou, kde si Ladislav Varšáni odpykával trest. Podľa vedenia pracovného tábora mal dobré správanie, a navyše bol 65 % invalidom, čo značne obmedzovalo jeho pracovné schopnosti. Miestny národný výbor v Považskej Bystrici však na svojom zasadnutí konanom 27. júla 1946 žiadosť odporučil neschváliť. Naopak, 19. septembra 1946 ju odporučil schváliť senát okresného ľudového súdu pod vedením Dr. Vojtecha Novohradského. Súd zvážil, že napriek nepriaznivému stanovisku úradov, je trest neprimerane vysoký vzhľadom na povahu spáchaného činu. Prípád sa tak presunul mimo Považskú Bystricu. Úrad obžaloby pri Národnom súde si vyžiadal príslušné súdne spisy a 9. januára 1947 ich postúpil Okresnému ľudovému súde v Trenčíne s návrhom na obnovu trestného konania, prípadne na žiadosť o podanie opravného prostriedku podľa par. 441, zák. čl. XXXIII/1896 /: par. 6, ods. 3 cit. nar. na ďalšie konanie. Obžalobca pri Národnom súde si 16. septembra 1947 vyžiadal spisy Ladislava Varšániho od Okresného ľudového súdu v Trenčíne. Spis však putoval medzi inštitúciami a 19. septembra 1947 ešte nebol z Povereníctva spravodlivosti vrátený na Okresný ľudový súd do Považskej Bystrice. Na Úrad obžaloby pri Národnom súde podal prostredníctvom advokáta Dr. P. Špitku z Nového Mesta nad Váhom žiadosť o mimoriadny opravný prostriedok a zrušenie celého rozsudku. Predseda senátu Dr. Ondrej Pavlík pri Národnom ľudovom súde posunul 29. apríla 1948 spis k ďalšiemu konaniu. Ku dňu 2. júlu 1948, kedy bola žiadosť o milosť doručená prezidentovi republiky, si Ladislav Varšáni odsedel osem mesiacov. Prezident republiky rozhodol kladne a 27. októbra 1948 odpustil Ladislavovi Varšánimu z jeho trestu jeden rok. Inak trest ponechal v platnosti. Skončil sa tým príbeh závidi, nenávisti a osobnej nevraživosti, ktorá priniesla jednej strane utrpenie počas druhej svetovej vojny. V konečnom dôsledku sa však obrátila aj proti jej strojcovi, ktorý v snahe zničiť konkurenciu neváhal použiť tie najpodlejšie prostriedky. Nebol však jediným a počas

rokov 1945 – 1947 súdil Okresný ľudový súd v Považskej Bystrici spoločne s Miestnym ľudovým súdom v Považskej Bystrici desiatky ďalších obyvateľov Považskej Bystrice, ktorí počas druhej svetovej vojny pochybili.²²

An example of a post-war retributive justice – the story of Varshani, a barber.

In its entirety, the story of Ladislav Varshani, a barber from Povazska Bystrica, is an example of contradictory development in Slovakia in the first half of the 20th century. It is the story of a small business owner whose goal was to do business, to provide the best possible services to his fellow citizens, but finally was devastated by the two world wars. All the changes that Slovakia underwent during the first half of the 20th century influenced him and his business. His life and business were both affected by political and governmental changes as well as social and economic transformation, which had a great impact on Povazska Bystrica too. After the First World War, all the tendencies that lead to the disintegration of state structures such as establishment of the Slovak National Council, border transition of Hungarian and Czechoslovak soldiers, post-war looting or subsequent stabilization became evident. However, Povazska Bystrica differed from the surrounding boroughs. In the 1930s, its agricultural region transformed into one of the most industrial regions in Slovakia thanks to establishments such as Ammunition and Metal Works in Bratislava and Zbrojovka in Brno. Both of them located their armament equipment Povazska Bystrica. After the mentioned companies merged, Povazska Bystrica became the seat of one of the most progressive engineering enterprises. This led to not only economic but also ethnical changes. Czech experts from Brno, as well as skilled workers and technicians, began to arrive to the town of Povazska Bystrica. They were followed by tradesmen who were able to supply lacking services that traders in Povazska Bystrica were not able to provide. During the Second World War, a lot of Germans settled in Povazska Bystrica. They found employment in the branches of Herman Göring Werke, the German concern, after Zbrojovka Brno became its subsidiary. Obviously, the frustration caused by the Second World War, the persecution of the Jews, the rise and fall of Hlinka Guard, the crossing of war front by army troops and the restoration of Czechoslovakia, caused trauma to life and activities to native tradesmen. One of them was Ladislav Varshani, the barber who did not hesitate to use the most dreadful means to get rid of his rivals during the Second World War. After the Second World War, the degree of his guilt was assessed by The District People's Court in Považská Bystrica. The final verdict reflected the degree of his guilt against competitors who

22 JANAS, Karol. *Mesto v tieni totalít I. (Považská Bystrica v rokoch 1938 – 1948)*. Trenčín: Trenčianska univerzita A. Dubčeka v Trenčíne, 2013, s. 58.

were only blamed for their better skills and ability to provide higher quality services to citizens in Povazska Bystrica.

Akcia K v Malackách

Martin Macejka

Koniec druhej svetovej vojny v roku 1945 znamenal zmenu politického režimu a výmenu úloh dvoch proti sebe stojacich politických strán na Slovensku. Dovtedy ilegálna komunistická strana sa stala významnou politickou silou, v celoštátnom meradle dokonca najsilnejšou. Naopak, dovtedy dominujúca Hlinkova slovenská ľudová strana (HSĽS) bola zakázaná. Z ideologických i politických dôvodov sa už na začiatku nového obdobia dalo predpokladať, že táto éra nebude pre katolícku cirkev a rehole priaznivá, na rozdiel od predchádzajúceho obdobia. Prax tento predpoklad potvrdzovala, poštátňovali sa cirkevné školy, rušili spolky a podobne. Napriek tomu mal štát záujem do istej miery s cirkvou spolupracovať, no situácia sa zmenila na jar 1946, keď pred parlamentnými voľbami predstavitelia cirkvi podporili demokratickú stranu, ktorú považovali za záruku slobody cirkvi.¹ Po volebnom víťazstve demokratov na Slovensku napätie narastalo, rovnako tlak na cirkev. Propaganda prízvukovala spájanie cirkvi s ľudáckym režimom, s ktorým sa treba vysporiadať.² Gottwaldove priority – očista Slovenska od ľudákov, potrestanie bývalého prezidenta Jozefa Tisa³ a aktivity katolíckeho duchovenstva splynuli do jedného cieľa: vysporiadanie sa s nepriateľom. Prvoradá bolo oslabenie vplyvu DS, až potom prišla na rad cirkev a jej predstavitelia. Procesy s členmi reholí, ktoré sa konali od roku 1945 do februára 1948, sa aspoň oficiálne netýkali náboženskej činnosti, ale aktivít s politickým obsahom, ktoré boli vzhľadom na dobu a zámery štátnej moci vnímané ako protištátna činnosť. V tomto období bolo odsúdených 47 duchovných.⁴ Procesy prispeli k zvýšeniu tlaku na duchovenstvo a prispeli k oslabovaniu jeho pozície. Koncom 40. rokov sa začali pripravovať zásahy voči rehoľiam, pričom tieto sa realizovali v roku 1950 ako celoštátna Akcia K, ktorou bola ukončená existencia mužských kláštorov na Slovensku. Ženské kláštory boli zlikvidované v tom istom roku v rámci Akcie R. Cieľom tohto príspevku je načrtnúť priebeh likvidácie františkánskeho kláštora v Malackách a poukázať na miestne špecifiká udalostí z jari 1950. Nesledujeme ďalšie príbehy jednotlivých rehoľníkov, len vo vzťahu k objektu malackého kláštora.

1 BARNOVSKÝ, Michal. *Na ceste k monopolu moci. Mocenskopolitické zápasy na Slovensku v rokoch 1945 – 1948*. Bratislava: Archa, 1993, s. 94.

2 BARNOVSKÝ, M. *Na ceste k monopolu moci*, s. 122.

3 Jozef Tiso bol zároveň kňaz a ako exponovaný predstaviteľ bývalého režimu bol v roku 1947 odsúdený v rámci tzv. retribučného súdnicstva a následne popravený, čo vo verejnosti rezonovalo ako útok na cirkev.

4 BARNOVSKÝ, M. *Na ceste k monopolu moci*, s. 67 – 68.

Františkánsky kláštor v Malackách a jeho úloha

Františkánsky kláštor v Malackách vznikol v polovici 17. storočia a rehoľná komunita v ňom pôsobila bezmála tristo rokov. Zakladateľom a patrónom kláštora bol prvý malacký páľffyovský zemepán a uhorský palatín Pavol IV. Páľffy, ktorý vydal zakladaciu listinu v októbri 1653, krátko pred svojou smrťou. Členovia páľffyovského rodu si plnili patronátne povinnosti až do 20. storočia, keď prišlo k vysporiadaniu vzájomných záväzkov. Páľffyovci boli pre Malačanov svetskou vrchnosťou a františkáni (spolu s miestnym farárom) predstavovali duchovnú moc. Je symbolické, že ich reprezentanti Mikuláš XIII. Páľffy a páter Mansvét Olšovský zomreli v tom istom roku – 1935. O niekoľko rokov prišlo k ukončeniu páľffyovskej „ochranej ruky“ nad Malackami a zároveň k likvidácii malackého kláštora.

Malacký kláštor bol považovaný za centrum rekatolizácie regiónu⁵ v 17. storočí. Neskôr bolo jeho hlavným poslaním, popri duchovnom pôsobení, vzdelávanie a osvetová činnosť. V kláštore bol bežne noviciát, v 19. storočí aj filozofická škola. Obe inštitúcie boli určené len na vzdelávanie rehoľníkov, popritom vyučovali františkáni náboženstvo v miestnych školách. V 20. storočí po vzniku samostatnej slovenskej provincie bolo filozofické štúdium pre rehoľníkov reformované a v roku 1927 v malackom kláštore vzniklo súkromné rehoľné gymnázium otvorené aj pre laickú verejnosť. V tom období, po smrti malackého farára Kováča, prevzali františkáni aj správu malackej farnosti, čo rozšírilo ich pôsobnosť, ale aj povinnosti. Kláštor bol v tom období centrom kultúry regiónu, viacerí pátri boli zapojení v rôznych mestských spolkoch, v ktorých hrali často kľúčovú úlohu. Františkáni sa venovali aj hudbe, literárnemu umeniu, nacvičovali divadlá a podobne. Tieto funkcie a úlohy z medzivojnového obdobia si rehoľníci zachovali a miestami i posilňovali aj v nasledujúcich rokoch až do roku 1945. Niektorí rehoľníci sa postupne angažovali politicky, v rámci aktivít HSLS alebo Hlinkovej gardy (HG), či v rámci v gymnáziu aktívnej Hlinkovej mládeže (HM), ktorá nahradila skautskú organizáciu. Nemožno zovšeobecňovať, niektorí prijali tieto funkcie ako nevyhnutnosť, niektorí naopak nadšene. A iní sa takémuto pôsobeniu vyhýbali.

Gymnázium pod vedením františkánov pôsobilo do konca II. svetovej vojny, keď bolo podobne ako iné cirkevné školy na našom území poštátnené. Rovnaký osud postihol aj gymnaziálny internát, sídlaci v objekte bývalého páľffyovského zámku. Bola to strata pre kláštor, ale aj pre mesto. V tej dobe začínalo byť zrejmé, že absencia patrónov – Páľffyovcov, o ktorých sa františkáni v minulosti mohli oprieť, je citelná.

5 ŠÍP, Vladimír, TREBIŠOVSKÝ, Július V. *Malacky: Kapitoly z dejín mesta. 2. časť*. Malacky: Záhorské centrum kultúry, 1996, s. 43.

Obdobie 1945 – 1950 pre malackých františkánov

Poštátnenie gymnázia znamenalo stratu inštitúcie, ktorú rehoľníci vybudovali od základov. Zároveň nastala situácia, že v priestoroch kláštora sídlila zrazu štátna inštitúcia, na ktorej chod strácali vplyv. Rehoľníci boli síce zamestnancami školy, ale ich počet postupne klesal na minimum. Poštátnenie gymnaziálneho internátu bolo podobnou stratou, ktorá sa týkala najmä výchovného pôsobenia mimo vyučovania. Treba zdôrazniť, že práve práca s mládežou bola dôvodom, prečo bolo v malackom kláštore veľa rehoľných kňazov, ale aj fráterov. V nových pomeroch prišli františkáni aj o funkcie v spolkoch v rámci mesta. Ťažisko pôsobenia rehoľníkov sa teda presunulo na pastoračnú činnosť a popritom výchovu a vzdelávanie tzv. rehoľného dorastu.

Viacerí rehoľníci boli vyšetrovaní. Našli sa aj takí, ktorí preventívne emigrovali. Učitelia museli absolvovať štátne previerky a zlé svetlo na školu na konci roka 1945 vrhala aj letáková aféra, ktorá naznačovala spojenie s exilovými ľudáckymi predstaviteľmi. Riaditeľ P. Celestín Lepáček v tej dobe napísal, „*Vidím v tom začiatok konca... Ostatné potom niekedy ústne, keď bude celá vec vyšetrená a v jej dôsledkoch potrestaná. Príslovie, keď chcú barana biť, palica sa nájde, je v plnom prúde.*“⁶ Neskôr sa ukázalo, že rozširovanie letákov s gymnáziom nesúviselo.⁷

Lepáček sa stal v marci 1946 novým provinciálnym ministrom františkánov. Zaskrátko v obežníku nabádal gvardiánov, aby kňazom nedovolili miešať sa do politiky, zvlášť upozornil na zákaz vyjadrovať sa k politike na kazateľnici.⁸ V ďalšom obežníku z 10. apríla 1946 nazvanom Veľkonočné posolstvo napísal: „*V tomto čase pripomíname si výročie prehnania fronty cez kraje..., no nezažiarili nad nami ešte záblesky lúčov plného mieru, nevideli sme vzlietnuť holubicu s olivovou ratoľstou kýženého pokoja. Slnko slobody pre cirkev svätú halí sa závojom dusnej prítomnosti... Smutné dni Veľkého piatku ako chmáry valia sa nad nami, a my s trpiacim Kristom musíme vydržať pri kríži na Golgote ťažkého života. [...] I my rehoľníci máme, alebo budeme mať svoju kalváriu na ceste života.*“ V celom texte sú zmienky o ťažkých časoch, s využitím biblických príbehov a symboliky. Priamo o politike sa nezmieňoval a na záver listu zopakoval posolstvo rehoľníkom: všetkým rehoľníkom čo najprísnejšie zakázal akýmkoľvek spôsobom miešať sa do politiky.⁹

Vyučovanie v gymnáziu bolo narušované prekladaním učiteľov do iných škôl. Podľa riaditeľa Lepáčka štát ponechal rehoľných učiteľov len dočasne, kým nezabezpečil

6 List provinciálnemu vikárovi z 24. 1. 1945, č. 199/1945. ŠABA, fond (ďalej f.) SPF, Korešpondencia s predstaveným kláštora v Malackách 1920 – 1947, šk. 6, č. 36.

7 Kópia listu Celestína Lepáčka z 15. 3. 1946. ŠABA, f. SPF, Korešpondencia s predstaveným kláštora v Malackách 1920 – 1947, šk. 6, č. 36.

8 List Celestína Lepáčka z 29. 3. 1946, ŠABA, Obežníky a pastierske listy provinciála Celestína Lepáčka 1946. f. SPF, fascikel 12, krabica 2.

9 List Celestína Lepáčka z 10. 4. 1946, ŠABA. Obežníky a pastierske listy provinciála Celestína Lepáčka 1946. f. SPF, fascikel 12, krabica 2.

dostatočnú náhradu. Považoval to za „*politické ťahy, aby sa rozbilo akési „hniezdo“*“. Avizoval preto zrušenie žiadosti o prijatie rehoľných učiteľov do štátnych služieb.¹⁰ Následne počet učiteľov klesal a pred koncom existencie kláštora rehoľníci vyučovali v škole len náboženstvo.

Príprava Akcie K

Zásah proti reholiam sa začal pripravovať od jesene 1948.¹¹ Spočiatku sa rátalo s postupným likvidovaním reholí, vo februári 1950 sa rozhodlo o radikálnom jednorazovom zásahu, ktorý mal zlikvidovať kláštory v priebehu jednej noci. Vypracovanie realizačných plánov bola úloha pre jednotlivé krajské veliteľstvá Štátnej bezpečnosti. Toto sa dialo v marci 1950.¹² Pred samotnou akciou vyhotovila Štátna bezpečnosť (ŠtB) dotazník s názvom *Vyhodnotenie*, podávajúci podrobný prehľad o aktuálnej situácii v reholi a kláštore. Autormi dotazníka boli okresný veliteľ (asi Zboru národnej bezpečnosti – SNB) v Malackách, cirkevný tajomník ONV Malacky a veliteľ oddelenia ŠtB v Malackách. Súčasťou dotazníka boli informácie o majetkových pomeroch kláštora, priložené boli aj dokumenty preukazujúce vlastníctvo nehnuteľností kláštora. Popri podrobnom faktografickom výpočte a štatistických údajoch mnohé body obsahovali hodnotenie politického charakteru, napríklad, že rehoľa vplýva na mládež konzervatívnym a reakčným duchom, alebo „*sústredených rehoľníkov udržiava konzervatívne od pokrokovej mládeže v dôsledku čoho činnosť rehole po stránke štátopravnej, sociálnej a výchovnej na okolie je nežiaduca*“. Zmienok v tomto duchu je v správe niekoľko. Dotazník tiež informuje, že rehoľa má k cirkevnej hierarchii kladný pomer, ale k „*civilnej správe duchovnej*“ záporný, k ľudovodemokratickému zriadeniu konzervatívny a „*politický proti*“. Politickú činnosť rehoľníci nevyvíjali, ale podľa dotazníka sa stretávali s miestnymi „závadnými“ osobami – bývalými členmi HG a podobne. Gvardián Osvald Bednár bol podľa autorov dotazníka „*po stránke politickej doteraz nezávadný a žije v obavách, či im reholu nerozpustia*“. Verejne v politickej oblasti sa neangažoval a údajne prehováral kňazov, aby sa v ich kázňach neobjavovali dvojzmyselné protištátne výroky. Rovnako k niektorým ďalším predstaviteľom kláštora, ktorí sú v správe výslovne menovaní, nemali autori dotazníka konkrétne výhrady. Súčasťou informačného materiálu sú aj základné údaje o najčastejších cestách predstaviteľov kláštora či o poštovej komunikácii, alebo o „*reakčných pastierskych listoch*“, ktoré v malackom františkánskom kostole neboli čítané. Na inom mieste je zmienka, že kázne bývajú dvojzmyselné, ale nie otvorene protištátne.

10 Kópia listu Celestína Lepáčka z 15. 3. 1946. ŠABA, f. SPF, Korešpondencia s predstaveným kláštora v Malackách 1920 – 1947, šk. 6, č. 36.

11 LETZ, Róbert. Prenasledovanie kresťanov na Slovensku v rokoch 1948 – 1989. In: *Zločiny komunizmu na Slovensku 1948 – 1989. Zv. 1. – 2.* Prešov: Vydavateľstvo Michala Vaška, 2001, s. 129.

12 (21, s. 130 – 131).

Záver prvej časti dotazníka obsahuje konštatovanie, že „*potreba rehole a jej existencia sa nejaví v budúcnosti potrebná*“ a návrh majetok rozdeliť medzi roľníkov a jednotné roľnícke družstvá (JRD) a rehoľníkov zaradiť do pracovného procesu.¹³

Priebeh Akcie K

Akcie K v Malackách sa zúčastnilo takmer 70 ľudí – príslušníkov robotníckej milície, SNB a ŠtB v Malackách. Akciu viedol člen Krajského výboru (KV) ŠtB Kubiš spolu s veliteľom oddielu ŠtB v Malackách Nečasom. Samotná akcia prebiehala v noci z piatka 13. apríla na sobotu 14. apríla 1950. Začala sa o presne o polnoci. Hneď po obsadení kláštora rehoľníkov sústredili v jednej miestnosti, vysvetlili im podstatu akcie, zobrali im kľúče a vzápätí ich odviezli. V kláštore nechali len dvoch rehoľníkov. Ďalších dvoch, ktorí sa v tom čase nenachádzali v kláštore, po ich návrate ponechali dočasne v Malackách. Zvyšných 31 rehoľníkov bolo odvezených do sústreďovacieho tábora v Hronskom Beňadiku. V správe sa uvádza, že akcia prebehla bez podozrenia vo verejnosti a zároveň bez toho, aby rehoľníci vedeli o prípravách akcie.¹⁴ Podľa vyhodnocovacej správy všetko prebehlo bez problémov a odporu, podľa plánu. Po hladkom priebehu bola 16. apríla odvolaná robotnícka milícia, na druhý deň aj väčšina príslušníkov ŠtB. Na ďalší deň ukončil svoju činnosť v Malackách aj veliteľ akcie Kubiš.¹⁵

Keďže františkáni zároveň priamo z kláštora spravovali malackú farnosť (pozostávajúcu z Malaciek a filiálky v Kostolišti), štyria z nich boli ponechaní v objekte kláštora za účelom zabezpečenia kontinuity náboženského života. Boli medzi nimi traja kňazi (posledný gvardián a zároveň farár Osvald Bednár, pátri Mansvét Drobný a Kamil Chovan) a jeden kostolník. Kláštor ako právny subjekt prestal existovať, ponechaní františkáni úradovali v mene farského úradu. Pri vyhodnotení zásahu sa v správe objavil návrh, aby boli títo rehoľníci neskôr presunutí na iné pôsobiská, pretože boli úzko spojení s miestnou reakciou, s ktorou „*sa ešte doteraz nerozlúčili a sa stále s ňou schádzajú a pravdepodobne sa schádzať budú.*“¹⁶

Vzápätí po vykonanej akcii sa informácia o zásahu v kláštore a jeho úplnej likvidácii v meste rýchlo rozšírila. Hneď 14. apríla ráno stálo niekoľko ľudí pred kláštorom a menšia skupinka žien si žiadala vysvetlenie a informáciu o zásahu, ale najmä o ďalšom vyučovaní náboženstva v malackých školách a tiež o bohoslužbách. „*Spočiatku*

13 Vyhodnotenie z 5. 3. 1950. Odpis. ŠABA, KNV, Cirkevný úrad, Prepadnutie kláštora františkánov, 1950, šk. 5.

14 Nezodpovedaná zostane otázka, či gvardián Osvald Bednár o plánovanom prepadnutí a likvidácii kláštora vedel. Fakt, že v predstihu robil opatrenia na zabezpečenie cenností kláštora, ako aj ďalšie indicie naznačujú, že buď bol prezieravý a vzhľadom na pomery rátal s nejakým zásahom, alebo mal určité informácie.

15 Celková (suhhrnná) situačná správa týkajúca sa akcie odsunu rehoľníkov z kláštora Sv. Františka v Malackách. ŠABA, KNV, Cirkevný úrad, Prepadnutie kláštora františkánov, 1950, šk. 5.

16 Celková (suhhrnná) situačná správa týkajúca sa akcie odsunu rehoľníkov z kláštora Sv. Františka v Malackách. ŠABA, KNV, Cirkevný úrad, Prepadnutie kláštora františkánov, 1950, šk. 5.

boli tieto ženy rozhorčené, keď som im ale situáciu podrobne vysvetlil, odišli uspokojivo kľudne domov,“ uvádza cirkený tajomník v správe o akcii.¹⁷

Na druhý deň bola nedeľa. Do kostola prišlo oveľa viac ľudí ako zvyčajne. Zástupca KV ŠtB prikázal kazateľovi vysvetliť veriacim zásah, a najmä ich upokojiť, čo bolo splnené: kázeň pátra Kamila Chovana bola považovaná za nezávadnú a zameranú v prospech akcie. V správe sa uvádza, že veriaci boli rozhorčení a domnievali sa, že rehoľníci išli z Malaciek rovno do tábora nútených prác. Dostali vysvetlenie, *„prečo a za akým účelom bola rehola rozpustená“*¹⁸ na jednej strane a na strane druhej, *že každý rehoľník, ktorý sa neprevinil proti nášmu zriadeniu, môže si vyvoliť sukromné zamestnanie, aké bude chcieť*“. Následne sa údajne pohľad veriacich úplne zmenil a podľa správy ľudia považovali rozpustenie rehole *„za vec už skoro nevšimnutú. Je však isté, triedny nepriateľ tento radikálny zákrok bude využívať,*“ poznamenali autori správy.¹⁹

Zároveň s upokojením veriacich boli vykonané návštevy tzv. pokrokových duchovných v okolí Malaciek, ktorých v individuálnych rozhovoroch informovali o akcii a získali od nich ubezpečenie o podpore. Ilustruje to aj príklad kňaza z Moravského Svätého Jána: *„Jeho mienka je taká, že on nevidí v tom zásah proti náboženstvu, alebo duchovným, a keď niekto je vinným, nech ho trestajú. On ide s ľudom, a preto nemá strach, že ho môže postihnúť podobný zásah.*“²⁰

Súpis inventáru kláštora

Od začiatku celej akcie bol prítomný vo funkcii hospodára zamestnanec Okresného národného výboru (ONV) Malacky, ktorý bol podľa spomienok Malačanov v predchádzajúcom období chránencom františkánov²¹ a členom HG. Po odsune rehoľníkov sa k nemu pridala kolega z ONV – cirkevný tajomník, ktorý sa podieľal na príprave celej akcie a ktorý v nasledujúcom období vystupoval ako tzv. zmocnenec, de facto dočasný správca majetku bývalého kláštora. Títo dvaja, spolu so zamestnancom Miestneho národného výboru (MNV) a neskôr aj zamestnancom Krajského národného výboru (KNV), v nasledujúcich dňoch po odsune rehoľníkov vykonávali funkciu tzv. súpisových komisárov. Ich úlohou bolo skontrolovať celý objekt a vykonať kompletný inventárny súpis objektu. Súpis vykonali najskôr v miestnostiach určených pre ponechaných rehoľníkov, zvyšné miestnosti boli zapečatené a františkáni do nich

17 Celková (suhrrnná) situačná správa týkajúca sa akcie odsunu rehoľníkov z kláštora Sv. Františka v Malackách. ŠABA, KNV, Cirkevný úrad, Prepadnutie kláštora františkánov, 1950, šk. 5.

18 Príčinou bola údajná protištátna činnosť predstaviteľov reholí, spolupráca s agentmi Vatikánu a podobne. Účelom bolo *„zabezpečiť našu ľudovodemokratickú republiku proti týmto zákerným opatreniam cirkevnej hierarchie a jej verných prislúchovačov-rehoľníkov.*“ Vestník katolíckeho duchovenstva. 4 – 5/1950, ročník II. s. 42.

19 Celková (suhrrnná) situačná správa týkajúca sa akcie odsunu rehoľníkov z kláštora Sv. Františka v Malackách. ŠABA, KNV, Cirkevný úrad, Prepadnutie kláštora františkánov, 1950, šk. 5.

20 List Okresného akčného výboru SNF Malacky z 18. 4. 1950, č. j. 1/1950/dôv. ŠABA, KNV, Cirkevný úrad, Prepadnutie kláštora františkánov, 1950, šk. 5.

21 ŠÍP, V., TREBIŠOVSKÝ, J. V. *Malacky: Kapitoly z dejín mesta. 2. časť*, s. 145.

nemali prístup. Tam sa prevádzal súpis v nasledujúcich dňoch až do 19. apríla. Cennosti a peniaze sa hneď na začiatku sústredili v trezore a neskôr ich prevzal Slovenský úrad pre veci cirkevné v Bratislave (Slovúc).²² Súpisu podliehali priestory kláštora, kostol, areál kláštora, vrátane živého i neživého majetku. Súpisoví kontrolóri ukončili svoju činnosť 20. apríla.²³

Až po vykonaní súpisu sa objavilo víno v objeme 3 207 litrov, ktoré bolo zamurované v pivničných priestoroch. Následne sa prezradil ďalší zamurovaný priestor v pivnici, kde boli uložené busty Tisa, Hlinku a Štefánika, knihy, premietacia²⁴ a ďalšie cennosti.²⁵ Nepodarilo sa zistiť, či uvedené predmety v pivniciach boli zamurované bezprostredne pred akciou alebo dávnejšie.

V priebehu nasledujúcich týždňov po súpise prebehlo speňaženie inventáru. 5. júna bola vypracovaná „Konečná prehľadná správa o hospodárskom stave kláštora františkánov v Malackách“. Obsahuje podrobný prehľad o stave v čase prepadu a o sumách získaných za predaj z františkánskeho majetku. V hotovosti sa našlo počas prepadu kláštora vyše 370-tisíc korún a neskôr ďalších takmer 50-tisíc korún. Vkladné knižky mali stav presahujúci 574-tisíc korún, cenné papiere sa nenašli žiadne. Za predaj živého inventáru bola tržba vyše 244-tisíc korún, za mŕtvy inventár ďalších viac ako 42-tisíc korún, pričom suma nebola konečná. Z predaja potravín získali ďalších vyše 40-tisíc korún, za víno ďalších 33-tisíc korún, no ani tieto sumy neboli konečné. Z predaja krmív bol zisk vyše 34-tisíc korún. Textilie a väčšinu prístrojov prevzal Slovúc. Pohľadávky kláštora mali v tom čase súhrnnú hodnotu približne 97,5-tisíc korún.²⁶

Kláštor disponoval pomerne veľkou a cennou knižnicou, budovanou od 17. storočia a doplnenou aj knihami zo zrušeného kláštora sv. Kataríny pri Dehticiach. Knižnica obsahovala odhadom 5 000 zväzkov, medzi nimi aj niekoľko hodnotných exemplárov inkunábul.²⁷ Knižnica nebola predmetom súpisu a speňaženia. Súpisoví komisári len predpokladali, že sú tam cenné knihy. Knižnica sa mala z Malaciek odviezť. Po nájdení kníh v zamurovaných pivničných priestoroch žiadal zmocnenec kláštora urýchlený odvoz kláštornej knižnice a archívu. Do 28. apríla sa tak nestalo.²⁸ Kláštornú knižnicu neskôr prevzal Slovenský úrad pre veci cirkevné v Bratislave.²⁹ Vzácnnejšie exempláre sa dostali do Univerzitnej knižnice v Bratislave, do Slovenskej

22 Farský archív, Inventár kláštora 1904 – 1951, nečíslované.

23 Celková (súhrnná) situačná správa týkajúca sa akcie odsunu rehoľníkov z kláštora Sv. Františka v Malackách. ŠABA, KNV, Cirkevný úrad, Prepadnutie kláštora františkánov, 1950, šk. 5.

24 Tieto nájdené predmety, vrátane „amerického premietacieho stroja“, boli potom využívané v rámci propagandy proti rehoľníkom.

25 Zápisnica z 28. 4. 1950. ŠABA, KNV, Cirkevný úrad, Prepadnutie kláštora františkánov, 1950, šk. 5.

26 Konečná prehľadná správa o hospodárskom stave kláštora františkánov v Malackách z 5. 6. 1950. ŠABA, KNV, Cirkevný úrad, Prepadnutie kláštora františkánov, 1950, šk. 5.

27 GAJDOŠ, Vsevlad. *Františkánska knižnica v Malackách*, Bratislava: Andrej, 1943, s. 11 a 85.

28 Zápisnica z 28. 4. 1950. ŠABA, KNV, Cirkevný úrad, Prepadnutie kláštora františkánov, 1950, šk. 5.

29 Farský archív, Inventár kláštora 1904 – 1951, nečíslované.

národnej knižnice a Literárneho archívu Matice slovenskej.³⁰ Osud zvyšných kníh nepoznáme.

Spomienky Malačanov na pôsobenie súpisových komisárov a im podriadených ľudí naznačujú, že nešlo len o poctivý súpis zachytávajúci skutočný stav, ale do určitej miery o rabovanie a barbarský prístup.³¹

Františkáni v Malackách po roku 1950

Objekt kláštora slúžil v období od júna 1950 do mája 1951 ako preškoľovací kláštor pre rehoľníkov. Cieľom školení, ktoré trvali vždy približne mesiac, bolo presvedčiť kňazov na lojalitu, resp. spoluprácu s režimom. Väčšia časť objektu slúžila ako škola, nepretržite od 50. rokov do súčasnosti. Časť priestorov sa istý čas využívala pre potreby súdu, archívu a podobne.

V 50. rokoch sa vystriedalo v Malackách v pozícii farárov a kaplánov niekoľko františkánov, ktorí pokračovali v pastoračii ako diecézni kňazi. Sídlo fary bolo v časti bývalého kláštora. Po viac ako desaťročnej prestávke boli po uvoľnení koncom 60. rokov povolené malé rehoľné komunity a do Malaciek prišli opäť františkáni, ale nemožno to považovať za obnovenie kláštora. V roku 1970 sa ako dôchodca vrátil do Malaciek aj niekdajší gvardián Bednár, ktorý vypomáhal vo farnosti aj napriek pokročilému veku až do roku 1997. Tým sa skončila éra františkánov v Malackách.

Objekt kláštora v Malackách sa v 90. rokoch 20. storočia vrátil do vlastníctva františkánov, ale rehoľná komunita sa v meste neobnovila. Kontinuita bola definitívne prerušená v uplynulých rokoch smrťou posledných rehoľníkov, ktorí v Malackách študovali do roku 1950. Približne 300-ročné pôsobenie františkánov v lokalite južného Záhoria sa tak stalo uzavretou kapitolou. Nadnesene možno povedať, že to, čo sa budovalo storočia, sa podarilo zlikvidovať v priebehu niekoľkých hodín.

Action K in Malacky

The text describes the process of liquidation of the Franciscan monastery in Malacky in 1950. It points out the importance of the monastery's work for the region in the field of education and culture with an emphasis on the first half of the 20th century. It describes the circumstances leading to the weakening of the positions of the monks, including the situation in education, up to the liquidation of the monastery. It describes the course of the raid of the monastery itself and the subsequent course of the inventory of the monastery's inventory. It also briefly covers the development of the monastery building after 1950.

30 FRIMMOVÁ, E. Inkunábuly a rukopisy Františkánskej knižnice v Malackách. *Naše Záhorie*, 1995, č. 4, s. 7 – 8.

31 K obom druhom informácií – správam príslušníkov štátnej moci, ako aj k výpovediam zachytávajúcim spomienky – treba pristupovať kriticky.

Aktivity komunistického režimu na elimináciu vyučovania náboženstva v regionálnom školstve

Peter Sokolovič

Úvodom

O bdobie po prevzatí moci komunistickou stranou je charakteristické nielen potieraním základných ľudských práv, ale aj snahou o ovplyvnenie myslenia človeka, unifikáciu spoločnosti a bezvýhradný príklon k „jedinej správnej“ ideológii. Dôležitým nástrojom pri presadzovaní socialistického svetonázoru bola v neposlednom rade aj snaha o umenšovanie náboženských slobôd, ktoré boli v tradične religióznom slovenskom prostredí silne zakorenené.¹ Snahy o potieranie náboženského života sa v Československu dotkli viacerých oblastí. Nezanedbateľné boli najmä existenčné problémy mnohých jednotlivcov, ktorí sa nezriekli svojho náboženského presvedčenia. Zaň bývali pracovne či inak postihovaní nielen oni sami, ale často aj ich rodina či známi. Výnimočné pritom neboli ani väznenie a mučenie najhorlivejších sympatizantov cirkvi... Všetky tieto problémy neobišli ani veriacich, ktorí sa každodenne stretávali s obmedzeniami pri vyznávaní svojej viery a presadzovaní práv v oblasti náboženského presvedčenia. Mnohí rehoľníci či kňazi boli otvorene prenasledovaní, dokonca väznení či zavraždení, ďalší utlmili svoju činnosť, stali sa súčasťou tzv. tajnej cirkvi, poprípade sa stali konformnými spolupracovníkmi režimu. Prenasledovaniu sa ale nevyhli ani tisíce praktizujúcich „laických“ katolíkov. Časť z nich rezignovala, veľa však bolo takých, ktorí sa aj napriek represiám, hrozbe väzenia, straty zamestnania či spoločenskej degradácie dokázali vzoprieť režimu, ktorý ich za náboženské presvedčenie v mnohých prípadoch tvrdo postihoval.

Režim sa snažil o elimináciu náboženstva a jeho prejavov vo viacerých oblastiach, jednou z jeho prvoradých úloh však bolo najmä ovplyvnenie myslenia mladých ľudí už v školskom veku všadeprítomnou propagandou. Dôraz bol v tomto smere kladený práve na ideologickú výchovu žiaka v duchu ateizmu, ktorý sa stal novým štátnym „náboženstvom“. Škola mala v duchu marxisticko-leninského svetonázoru vychovávať nových, štátu a komunistickej strane oddaných občanov.

1 Napríklad podľa štatistiky z roku 1930 sa na Slovensku ku katolíkom hlásilo 71,6 % obyvateľov a 16,5 % vyznávalo protestantizmus augsburského vyznania. Pozri: HOENSCH, Jörg Konrad. Die Grundlagen des Programms der Slowakischen Volkspartei vor 1938. In: HOENSCH, Jörg Konrad. *Studien zur Geschichte der Slowaken und der Slowakei*. Mnichov: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2000, s. 156.

Snahy o potieranie „náboženstvom zťaženého“ školstva, ako aj proti vyučovaniu náboženstva, boli pritom badateľné už pred februárovými udalosťami,² predsa len, prakticky hneď po prevzatí moci komunistami, v období „budovania socializmu“, sa na školstvo zamerala výchova v socialistickom duchu ešte viac. Krátko po Februári 1948 bolo poštátnené zákonom o jednotnej školskej sústave, aj keď bolo deklarované, že „Škola je povinná starať sa o náboženskú výchovu žiakov podľa jejich náboženského vyznání, vyjímajíc případy, kdy rodiče (zákonní zástupci) odhlásí dítě od této výchovy“.³ Samozrejme, praktická politika a jej realizácia v oblasti každodenného školského života sa aj tu mohla mesto od mesta, dedinu od dediny, značne odlišovať. Ako všade, aj tu záviselo nielen od nadriadení, ale aj od konkrétnych osôb, ktoré ich mali aplikovať do praxe. Pritom treba mať na pamäti aj obdobie, v ktorom sa uskutočňovali. Najmä v počiatočnom období prevažne na dedinách ešte stále pretrvávala po stáročia dedená tradičná religiozita. Preto sa tu snahy o aplikáciu protináboženských nariadení stretávali (bez akýchkoľvek snáh o generalizáciu) pred obdobím normalizácie v mnohých prípadoch s neúspechom. Aj z tohto dôvodu sa prvá časť textu zameria najmä na priblíženie niektorých príkladov školskej proticirkevnej politiky ako v Bratislave, tak aj v novotvoriacom sa socialistickom meste – v Prievidzi, ktorá sa stala symbolom dobovej konjunktúry a vzorom moderného socialistického centra. Hoci v mestách pokračovala vypätá ateizácia školského prostredia aj po roku 1968, v tomto čase sa štát čoraz viac začal sústreďovať aj na dedinu, ktorá dovtedy snahám o elimináciu náboženských slobôd poväčšine odolávala.⁴ Sústredeným tlakom strany, školy a miestnych orgánov sa však aj tu podarilo za relatívne krátky čas utlmiť náboženský život a v duchu ateizmu podriaďiť školské prostredie. Oba príbehy – ako vybraného mesta, tak aj dediny – sú svojské a na ich príklade sa iste nedá generalizovať celkový stav problematiky na celom slovenskom území. Predsa len sú v mnohých prípadoch rovnaké či podobné ako v mnohých ďalších slovenských mestách a dedinách. Samozrejme, ich priblížením si predložený text nedáva za cieľ detailne analyzovať školskú proticirkevnú politiku štátu, lež na konkrétnych príkladoch poukázať na to, ako ideológia dokázala zničiť stáročia trvajúce hodnoty a náboženské presvedčenie.

Ideologizácia v školstve do normalizácie

Po doznení vojnových udalostí sa už počas roku 1945 na mnohých miestach prišlo s radikálnym vyrovnávaním sa s predchádzajúcim režimom.⁵ V mnohých

2 Išlo o nariadenie Slovenskej národnej rady (ďalej SNR) číslo (ďalej č.) 5/1944 zb. nar. SNR z 6. 9. 1944, ktoré nerešpektovalo právo na existenciu súkromných a cirkevných škôl. LETZ, Róbert. *Pokus o nastolenie moci ľudovej demokracie na Slovensku v roku 1944 a otázka právnej kontinuity prvej Slovenskej republiky*. In: BOBÁK, Ján, ed. *Slovenská republika (1939 – 1945)*. Martin: Matica slovenská, 2000, s. 208.

3 Pozri nariadenie č. 95/1948 Sb. Zákon ze dne 21. dubna 1948 o základní úpravě jednotného školství (školský zákon).

4 V predkladanom texte ju zastupujú Špačince, tradične roľnícka obec neďaleko Trnavy.

5 Pozri napr. kapitolu „Snahy o vyrovnanie s predchádzajúcim režimom“ v SOKOLOVIČ, Peter. *Trnava v rokoch 1938 – 1948*.

prípadoch to neboli len snahy o potrestanie „zradcov a kolaborantov“, postupne sa do praxe začali uplatňovať aj viaceré proticirkevné nariadenia. Povojnové udalosti a rýchly hospodársky a demografický rozvoj do značnej miery prekryli staršiu históriu aj v Prievidzi. Mesto sa snažilo „zabudnúť“ na svoje nedávne dejiny, v ktorých patrilo, ako aj väčšina regiónu Hornej Nitry, politicky z veľkej časti Hlinkovej slovenskej ľudovej strane (ďalej HSLS). Komunistické myšlienky, charakteristické pre nasledovné obdobie, boli v tomto čase v regióne poväčšine vo výraznej menšine.⁶ Pramenilo to najmä z toho, že ideovo-politické rozvrstvenie obyvateľstva predurčovalo predovšetkým národnostné a konfesijné zloženie mesta s drvivou prevahou katolíkov.⁷ Nadôvažok, väčšina obyvateľstva bola slovenskej národnosti. Niet preto divu, že silné pozície v Prievidzi, ako aj v regióne, získala práve Hlinkova slovenská ľudová strana už v období predošlej Československej republiky.⁸ 50. roky však natrvalo zmenili ráz Prievidze, ktorá sa začala formovať ako moderné socialistické mesto. Z bývalej bašty ľudovej strany sa stalo mesto so silnými robotníckymi a baníckymi tradíciami. S jeho vzrastom bolo, samozrejme, dôležité rozšíriť existujúcu sieť škôl, ktorá nestíhala značnému prílivu mnohých rodín.⁹ Dôraz na prievidzské školstvo, samozrejme, nesúvisel len s nutnosťou, ako a kam umiestniť deti a dorast. Výstižne to na zasadnutí rady Okresného národného výboru (ďalej ONV) v Prievidzi vystihol prievidzský školský referent, ktorý poukázal na to, že „*k urýchlenému budovaniu a obrane socializmu potrebujeme pripraviť na pracovné úlohy mladých robotníkov, roľníkov a inteligenciu, omnoho lepšie vyzbrojiť našu mládež širším a hlbším vzdelaním, vychovať pracovníkov celkom oddaných veci robotníckej triedy a socializmu. No škola [...] nestačí plniť zvýšené úlohy vyplývajúce z veľkého rozmachu soc. výstavby našej vlasti. Zaostáva a nestačí už kryť ustavične rastúce potreby nášho hospodárstva, najmä nášho socialistického priemyslu a poľnohospodárstva*“.¹⁰

Práve škola sa stala dôležitým prostriedkom na ceste k zamýšľanému pokroku. Po roku 1948 a víťazstve triedneho nazerania na spoločnosť sa tak aj na prievidzských študentov zamerala ideologizácia a výchova v socialistickom duchu. Ako napísal jeden zo spoluautorov kolektívnej monografie o Prievidzi, „*s ekonomickým rozvojom postupovala aj kultúrna revolúcia. Dôležitá úloha v tomto procese pripadla škole. Formou a obsahom nová socialistická škola mala v Prievidzi vzdelávať a vychovávať*

Turany: vlastným nákladom, 2021, s. 118 – 133.

6 LACKO, Martin. *Z prameňov k dejinám 1. Slovenskej republiky 1939 – 1945*. Prešov: Vydavateľstvo Michala Vaška, 2006, s. 225.

7 LACKO, Martin, SABO, Ján. *Žandár troch režimov*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2011, s. 11.

8 Na porovnanie – napr. v roku 1929 pri voľbách do senátu volilo v Prievidzi HSLS 948 obyvateľov, kým komunistickej strane dalo hlas len 38 Prievidžanov. Podobne to bolo aj v ďalších voľbách. Pozri napr.: KARPIŠ, Mikuláš. *Organizačná štruktúra, činnosť a výsledky voľieb Hlinkovej slovenskej ľudovej strany v rokoch 1918 – 1938 na Hornej Nitre*. Diplomová práca. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, 1996, s. 25, 54, 59 a iné.

9 Štátny archív v Trenčíne, pracovisko Archív Bojnice (ďalej Archív Bojnice), fond (ďalej f.) Miestny národný výbor (ďalej MNV), zápisnica z 25. 2. 1958.

10 Archív Bojnice, f. Okresný národný výbor (ďalej ONV), Zápisnice rady, zápisnica z 25. 6. 1953.

*mládež prichádzajúcu z rodín, ktorých domovy boli pôvodne v rozličných kútoch našej vlasti“.*¹¹ Samozrejme, nešlo pritom len o indoktrináciu žiakov v rámci vyučovacích hodín, ale aj o prienik do každodenného života študentov a ich rodín. Na každej škole v okrese mala byť napríklad zriadená pionierska organizácia, ktorá mala za cieľ výchovu nových, pre štát a stranu vhodných občanov. Napríklad len v roku 1953 bolo na stredných školách v prievidskom okrese zriadených 13 skupín a 73 pionierskych oddielov. Na národných školách bolo v celom okrese zriadených 38 skupín a 58 oddielov.¹² Aj v tomto smere bol postupom času badať čoraz silnejší vplyv režimu, ktorý sa začal upevňovať aj v Prievidzi. Aj preto mohol školský referent zdôrazniť kvalitu práce v pionierskych organizáciách, čoho docielili najmä „svedomitejším výberom jednotlivých vedúcich, ktorí opravdu venujú zvýšenú pozornosť našim najmenším“.¹³ Ako mal byť kladený dôraz na výber vedúcich, tak bol kladený aj na učiteľov, ktorí mali na školách dbať na dodržiavanie a rozširovanie socialistických zásad. Pritom učiteľ bol v dobovej hierarchii do značnej miery znevýhodnený, nakoľko oficiálne regionálne stranícke štruktúry dávali dôraz v prvom rade na robotnícku triedu, ktorá mala byť vedúcou silou pri šírení komunistických myšlienok. Učitelia, ale inteligencia vo všeobecnosti, boli preto často zo strany prievidskej komunistickej strany pranierovaní.¹⁴ Členovia Okresného výboru Komunistickej strany Slovenska (ďalej OV KSS) kritizovali napríklad to, že v 63-tisícovom okrese bolo síce 3 500 členov strany a čakateľov, no „len“ polovicu tvorili robotníci. Strana totiž podľa OV KSS „*Stelesňuje boj, záujmy a ciele robotníckej triedy. Je stranou robotníkov. V strane by malo prevládať robotnícke jadro*“.¹⁵ Učitelia, ako aj inteligencia, tak boli aj v tejto oblasti zatláčaní do úzadia, o to viac v regióne, kde silné pozície vzhľadom na priemyselnú produkciu a zloženie priemyslu malo robotníctvo. Napriek tomu však musel byť učiteľ vychovávajúci mladú generáciu pre mládež vzorom správneho marxistického pedagóga. Samozrejmosťou sa preto preň stalo tzv. „vysporiadanie s náboženstvom“, ktoré bolo nutné doložiť okrem iného aj podpisom, resp. čestným prehlásením. Aj podľa pamätníkov si po roku 1948 azda najviac vystál práve učiteľ: „*Stal sa z neho trpiteľ. Mohol učiť len ten, čo mal za „krstného otca“ komunistickú stranu. Ideologickí komisári riadili i školstvo. Povinné kurzy marx-leninizmu museli absolvovať všetci. Vyplnené hárky na ústredí byra KSS sa zužovali. Červení kádrováci určovali, triedili, vyhadzovali. Kto požiadavky na „moderného učiteľa“ nesplňoval, šiel do výroby. Len členovia strany dostali dekréty*“.¹⁶

Na úlohu učiteľa pri presadzovaní marxisticko-leninského učenia bol kladený zvlášť veľký dôraz práve z dôvodu, aby mohol „správne“ usmerniť svojich žiakov a oboznámiť ich s nástrahami „prekonanej“ náboženskej výchovy. Jednotliví vedúci

11 PÉLI, Imrich a kol. *Prievidza*. Martin: Osveta, 1983, s. 110.

12 Archív Bojnice, f. ONV, Zápisnice rady, zápisnica z 5. 3. 1953.

13 Archív Bojnice, f. ONV, Zápisnice rady, zápisnica z 5. 3. 1953.

14 Archív Bojnice, f. OV KSS, zápisnica z 7. 1. 1954.

15 Archív Bojnice, f. OV KSS, zápisnica z 2. 11. 1955.

16 WOLF, Štefan. *Vrchárske drámy*. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2018, s. 229.

oddielov a učítelia preto dostali za úlohu pôsobiť preventívne aj v tomto duchu: „*v boji proti tmárstvu, poverám a prežitkom... , rozprávajú s ostatnými žiakmi o škodlivosti starej výchovy, hlavne náboženstva.*“¹⁷ Zvlášť v rámci okresu boli vyzdvihovalé prievdzské stredné školy, kde žiaci pod vedením učiteľov pracovali na témach ako „*Lenin – náš vzor, Ako upevníš ty ochranu mieru, Veľké stavby komunizmu a ich význam pre mierové hnutie*“ a podobne.¹⁸ Starostlivosť o správny politický profil žiaka prievdzskej školy sa však nemala končiť len vyučovaním. Proti návštevám kostolov v nedeľu bolo namierené napríklad opatrenie, ktoré malo zabezpečiť, aby boli v nedeľu doobeda v Prievidzi v kine púšťané filmy pre mládež....¹⁹ Bola to relatívne rozšírená prax na prakticky celom Slovensku, avšak odpútavacie akcie, ktoré robila škola za účelom toho, aby deti nenavštevovali kostoly, sa často míňali účinkom. Za všetky stačí spomenúť azda len jeden prípad horlivej učiteľky, ktorá ako triedna dostala od riaditeľa príkaz, aby nakázala prísť svojim žiakom v nedeľu namiesto účasti v kostole do kina na premietanie sovietskeho filmu. Keďže však neboli naplnené predstavy o počte detí a hrozila slabá účasť, dovolila si počas omše vtrhnúť do kostola a sledovať, ktoré z detí boli namiesto kina na sv. omši.²⁰

Samozrejme, stránicke štruktúry si boli vedomé, že aj v tomto prípade zohrávala dôležitú úlohu najmä rodinná výchova. Rozhodli sa preto zatlačiť v prvom rade na rodičov. Dôležitou súčasťou sa tak stalo aj preverovanie zázemia žiakov a analýza rodinného prostredia, v ktorom mohli u žiakov vznikať – dobovým slovníkom – „náboženské predsudky“. Dôležité bolo preto nielen ich zamestnanie, ale aj pôvod, resp. vyrovnanie s náboženskou otázkou.²¹ Pamätníci si iste spomínajú aj na to, že práve „vyrovnanie s náboženskou otázkou“ mohlo byť pomyselným jazýčkom na váhach napríklad pri rozhodnutí o prijatí dieťaťa na strednú či vysokú školu. Napriek všetkému však neboli prievdzskí funkcionári so stavom v oblasti kádrových profilov svojich učiteľov úplne spokojní. Keďže školstvu a kultúrno-ideologickej práci na školách venovala strana veľký dôraz, práve tu bolo badať podľa nej veľké nedostatky.²² Dôsledným výberom mali preto prejsť nielen učítelia, ale aj mestskí a okresní zamestnanci, ktorí mali byť príkladom správneho, myšlienkam komunistickej strany oddaného pracovníka. O tom, aké kritériá boli dôležité pre ich prácu, svedčí aj správa preverovacej komisie z roku 1953. Členovia komisie kritizovali najmä neodberanie dennej tlače, slabú kritiku a sebakritiku jednotlivcov i kolektívu, málo študovania vo voľných chvíľach či nedostatok štúdia pokrokovej literatúry...²³ Z dôvodu lepšieho

17 Archív Bojnice, f. ONV, Zápisnice rady, zápisnica z 5. 3. 1953.

18 Archív Bojnice, f. ONV, Zápisnice rady, zápisnica z 5. 3. 1953.

19 Archív Bojnice, f. ONV, zápisnica z 15. 7. 1955.

20 WOLF, Š. *Vrchárske drámy*, s. 234.

21 Pozri napr.: Archív Bojnice, f. MNV, referát IV. Správa o činnosti za mesiac február 1951.

22 Archív Bojnice, f. OV KSS, zápisnica z 3. 7. 1958.

23 Archív Bojnice, f. ONV, Zápisnice rady, 1954. Správa preverovacej komisie o výsledku previerky pracovníkov ONV za dobu od 30. 11. 1953 do 5. 12. 1953.

šírenia ideológie v meste a na školách mali byť preto vybudované osvetové strediská, plánovalo sa však aj s budovaním okresného pionierskeho domu...²⁴ Samotný ONV si dal za cieľ rozšírenie „vedeckého svetového názoru“ tým, že jeho zamestnanci mali „*intenzívnejšie organizovať rozširovanie, popularizovanie a využívanie diel klasikov marxizmu, politickej literatúry a straníckej tlače., ukazovať na škodlivosť nepriateľských ideológií, najmä na záškodnícku tvár ľudáctva a buržoáznych nacionalistov*“.²⁵ Konečným cieľom prievidských komunistov tak bolo „*prehlbiť morálno-politickú jednotu ľudu v duchu marxisticko-leninského učenia a dovrieť kultúrnu revolúciu*“.²⁶ Samozrejme, aj za úlohy angažovaných učiteľov a školy... Či už to bolo prácou na školách alebo formou cieľenej kampane, napríklad výstav o náboženstve a ateizme., všetky tieto snahy smerovali ku konfrontácii „*dialektického a historického materializmu*“;²⁷ resp. k obmedzovaniu náboženského života. Napriek tomu, ako skonštatoval prievidský ústredný tajomník OV KSS, mnohí komunisti v Prievidzi a ich manželky často navštevovali kostoly a „*súhlasia, aby ich deti chodili na náboženstvo, ozdabu ich bytov tvoria sväté obrazy*“.²⁸ Ako vidieť, nie vždy dokázal štát, aj v prípade učiteľov, zabezpečiť ich „správny“ svetonázor. Ako aj v ďalších prípadoch, aj tu v mnohom záviselo od konkrétneho človeka. Niektorí zostali pasívni, iní však oplývali až prehnanou horlivosťou, na čo vo svojom liste poukazoval neúnavný pisateľ „listov mocným na obranu slabých“ Jozef Homola v prípade jednej z takýchto učiteľiek z neďalekého Partizánskeho. Pripomenul jej, že tak ako komunisti, tak aj katolíci by ako občania mali mať nielen rovnaké povinnosti, ale aj rovnaké práva: „*Sme veriaci občania a plnoprávni členovia socialistického spoločenstva. Máme plné právo a povinnosť vychovávať svoje deti nábožensky a prihlasovať ich na vyučovanie náboženstva v škole. Sloboda svedomia patrí medzi základné občianske práva...*“²⁹ O tom, že to v skutočnosti nebolo také jednoduché, netreba pochybovať.

Vo svojich spomienkach *Je čas mlčať a čas hovoriť* si na obdobie ateizácie školstva spomínal aj neskorší arcibiskup Ján Sokol. Práve on bol už pred rokom 1968 nielen kňazom, ale i horlivým učiteľom náboženstva. Ako sám povedal, „*Na papieri bola sloboda, bolo napísané, že každý môže vyznávať svoju vieru, že môže prihlásiť svoje deti na vyučovanie náboženstva a môže chodiť do kostola slobodne a bez problémov. To všetko však bola len teória. [...] Keď rodičia prinášali prihlášky na vyučovanie náboženstva, učitelia ich presviedčali, aby ich neprihlásili, že nebudú môcť študovať na stredných i vysokých školách. Učitelia sa báli riaditeľa, riaditeľ sa bál inšpektora, inšpektor sa bál*

24 Archív Bojnice, f. ONV, Zápisnice rady, 1955. Plán Plánovacej komisie rady ONV v Prievidzi na rozvoj národného hospodárstva okresu Prievidza od r. 1956 – 1960 a ďalšie roky.

25 Archív Bojnice, f. ONV, Zápisnice rady, 1956. Plán kultúrno osvetovej práce osvetových zariadení národných výborov okresu Prievidza na 1. štvrtrok 1956.

26 Archív Bojnice, f. MNV, zápisnica z 28. 6. 1958.

27 SVITKOVÁ, Jozefína. Prievidzský okres po Víťaznom februári. *Horná Nitra*, č. 6, 1974, s. 21.

28 Archív Bojnice, f. OV KSS, zápisnica z 20. 2. 1959.

29 HOMOLA, Július. *Listy mocným na obranu slabých. O pravdu a slobodu v rokoch 1968 – 2015*. Bratislava: Politickí väzni – Združenie protikomunistického odboja, 2020, s. 102.

*predsedu strany. Strach z následkov začal lámať charaktery, vznikol začarovaný kruh. Niektorí riaditelia falšovali povinné hlásenia na okresný výbor o počte prihlásených žiakov na hodiny náboženstva a uvádzali menší počet prihlásených oproti skutočnosti.*³⁰

Na niektorých školách boli na tento účel dokonca ustanovené aj komisie, pred ktoré sa rodičia museli dostaviť a odôvodniť svoje rozhodnutie prihlásiť dieťa na náboženstvo.

Samozrejme, iná bola situácia v mestách a iná na dedinách. Nedá sa síce paušalizovať, nakoľko praktická realizácia vždy závisela od horlivých riaditeľov či straníkov, predsa len na dedine, kde bolo silnejšie náboženské cítenie a ľudia sa bližšie poznali, nebola situácia natoľko vyhrotená. V Bratislave ako hlavnom meste si dali záležať na tom, aby sa náboženstvo vyučovalo čo najmenej, ak vôbec. V školskom roku 1962/1963 úrady dovolili vyučovať náboženstvo v Bratislave len na troch školách, i to len určeným kňazom. V školskom roku 1963/1964 a 1964/1965 sa v tu už náboženstvo vyučovať nesmelo. Ján Sokol bol vtedy kaplánom v bratislavskom Blumentáli. Ako si spomínal, „Pamätám si, že na rekolekcii kňazov bratislavského dekanátu, ktorá bola v júni 1965, vyhlásil pán dekan Adamčík, že v Bratislave sa pre školský rok 1965/1966 obnovuje štátne povolenie prihlásiť na vyučovanie náboženstva, napriek tomu náš dekanát aj tak túto možnosť nevyhlási.“³¹ Mladý kaplán sa však vynásil. Rozhodol sa totiž, že na konci omše v oznamoch možnosť prihlasovať deti na náboženstvo nevyhlási, ale ju „zamontuje“ do kázne. Z upozornenia pre veriacich však vznikol v štátnej správe veľký rozruch, ktorý mal za následok Sokolove preloženie do Štúrova. Napriek tomu sa mu však podarilo to, čo plánoval: „Takže, keď sme s dp. Františkom Procházkom verejne v kázni vyhlásili v Blumentáli, že sa obnovuje náboženstvo a je možnosť sa naň prihlásiť, mnoho Bratislavčanov svoje deti prihlásilo. Prihlášok na náboženstvo bolo na rok 1965/1966 tak veľa, že predstavitelia politickej moci nemali silu sa proti tomu postaviť a výučba náboženstva sa pre daný rok obnovila na školách v celej Bratislave.“³²

Isté uvoľnenie znamenal rok 1968, kedy v rámci voľnejších pomerov sa na náboženstvo prihlásil väčší počet detí ako po minulé roky. Vďaka novej politickej situácii začali byť rodičia odvážnejší a učitelia povolnejší. Bolo to cítiť na náraste počtu prihlášok na vyučovanie náboženstva a na prípravu na prvé sväté prijímanie. Ako ďalej vo svojich pamätiach konštatoval dnes už emeritný trnavský arcibiskup, riaditeľka školy, na ktorej učil, „pre možné komplikácie zo strany nadriadených veľkú radosť z toľkých prihlášok spočiatku nemala, aj mi to na rovinu povedala, hoci sme dobre vychádzali a aj vychádzame, no napokon na škole umožnili zvýšiť vyučovanie náboženstva z dvoch hodín na tri. Aj na tomto príklade bolo vidieť, že mnohí boli zdržanliví, no keď to situácia dovolila, hneď, ako to bolo možné, sa zaktivizovali a slobodne vyznali svoju vieru.

30 SOKOLOVIČ, Peter. *Je čas mlčať a čas hovoriť. Pamäti arcibiskupa Jána Sokola*. Bratislava: Politickí väzni – Zväz protikomunistického odboja, 2020, s. 76.

31 SOKOLOVIČ, P. *Je čas mlčať a čas hovoriť*, s. 81 – 82.

32 SOKOLOVIČ, P. *Je čas mlčať a čas hovoriť*, s. 84.

*Popritom sa nám prihlásili na farskom úrade aj žiaci zo starších ročníkov, ktorí v predchádzajúcich rokoch nemohli chodiť na náboženstvo pre obavy z následkov na prácu rodičov či na budúce možnosti štúdia.*³³

Po roku 1968

Rok 1968 priniesol do spoločnosti, ako aj otázky praktického vyznávania viery, isté pozitívne momenty. Predsa len, v čase následnej normalizácie sa čoraz viac začal prejavovať sústredený tlak na rodičov a žiakov a situácia sa začala postupne meniť ešte viac v neprospech cirkvi a praktického vyznávania náboženského života. Normalizácia tak zasiahla prakticky celú spoločnosť. Nevyhli sa jej ani slovenské regióny, nevynímajúc roľnícku obec neďaleko Trnavy Špačince, kde po doznení augustových udalostí nastala normalizácia so všetkými svojimi dôsledkami. Aj tu ňou boli postihnuté široké skupiny obyvateľstva. Bolo treba – dobovým slovníkom – očistiť organizácie v obci od „antisocialistických a pravicových síl“ a u občanov opäť „vypestovať vrelú lásku k Sov. zväzu, k nášmu osloboditeľovi, ktorý priniesol najmä robotníkom a roľníkom nový lepší život“.³⁴ Po roku 1968, samozrejme, otočili aj špačinskí komunisti, ktorí len nedávno podporili Dubčekovo reformné hnutie. Už nehorlili za socializmus s ľudskou tvárou, ale poukázali na to, že normalizačný dokument, *Poučenie z krízového vývoja strany a spoločnosti*, „môžeme právom zaradiť medzi najpravdivejšie, najdôslednejšie a najrealistickejšie dielo, ktoré naša strana za svojej 50-ročnej histórie vydala“.³⁵ Vo svetle týchto okolností pracoval aj Miestny národný výbor (ďalej MNV), ktorý „svojou činnosťou, masovopolitickou a organizátorskou prácou prispel ku konsolidácii pomerov v obci i okrese“.³⁶ Za toto všetko, samozrejme, mali Špačincania ďakovať Sovietskemu zväzu, „ktorý 21. 8. 1968 vstúpil so svojimi vojskami na naše územie, a takto nás zachránil od nepriateľských živlov“.³⁷ Samozrejme, jedna vec sú slová, ktoré sa stali súčasťou socialistického folklóru. Druhou stranou mince sú skutky, ku ktorým prichádzalo počas normalizácie (nielen) v prostredí školstva.

Ako inde, aj tu po augustových udalostiach prišlo ku kádrovaniu občanov. Dôležitou súčasťou v tomto procese bola opäť škola, ktorá aj v tomto čase vypracúvala posudok nielen na konkrétného žiaka, ale tiež kádrový posudok na jeho rodičov.³⁸ Normalizácia však nezasiahla len do praktického života dedičanov, lež so sebou priniesla aj útok na náboženské cítenie ľudu, ktoré bolo v obci formované po stáročia a až komunistický režim nahlodal jeho základy. Napriek tomu až do roku 1972 bol

33 SOKOLOVIČ, P. *Je čas mlčať a čas hovoriť*, s. 89 – 90.

34 Štátny archív (ďalej ŠA) Trnava, f. MNV v Špačinciach 1948 – 1980, škatuľa (ďalej šk.) 7, fascikel (ďalej f.) 37, Zápisnica pléna MNV z 25. 3. 1971.

35 ŠA Trnava, f. MNV v Špačinciach 1948 – 1980, šk. 7, f. 34, Komplexný rozbor hospodárenia MNV za rok 1970.

36 ŠA Trnava, f. MNV v Špačinciach 1948 – 1980, šk. 7, f. 34, Komplexný rozbor hospodárenia MNV za rok 1970.

37 ŠA Trnava, f. MNV v Špačinciach 1948 – 1980, šk. 7, f. 34, Zápisnica pléna MNV z 30. 9. 1971.

38 ŠA Trnava, f. MNV v Špačinciach 1948 – 1980, šk. 7, f. 37, Zápisnica rady MNV z 25. 2. 1971.

každý sobáš, ktorý sa odohral na národnom výbore, „potvrdený“ ešte aj sobášom v kostole.³⁹ Samozrejme, snahy o aplikáciu proticirkevných nariadení boli badateľné už oveľa skôr, predsa len s menším úspechom. Už v prvej polovici 50. rokov organizovali v obci napríklad nedeľné brigády na skrášľovanie obce, pomoc družstvu či výstavbu budov, ktoré sa len veľmi ťažko vžívali, keďže „ľudia v tom vidia znesväcovanie nedele, boli zvyklí v nedeľu nič nerobiť okrem opatery dobytká.“⁴⁰ V tradične roľníckom prostredí lipnúcom na tradíciách nemali spočiatku snahy straníckych agitátorov svoje miesto. Postupom času však aj tu prišlo k zmenám. Ich dôležitým ukazovateľom bola najmä škola, ktorá sa mala starať o výchovu správneho socialistického človeka. Aj na jej príklade, resp. na porovnaní situácie s prihlasovaním na hodiny náboženstva, je vidieť značný posun, ktorý na dedine nastal práve v období normalizácie. Prihlasovať deti na hodiny náboženstva mohli rodičia už od roku 1952. V Špačinciach mali spočiatku úspech. Ako sa vyjadril pisateľ obecnej kroniky, „učitelia presvedčujú rodičov o nepotrebnosti zatažovať deti náboženskými predsudkami. Zatiaľ je to márna robota. Prihlasujú všetci“.⁴¹ V tomto období v obci ešte prežívali staré stáročia tvorené prvky prirodzenej religiozity. Od normalizácie sa však so snahami o potieranie náboženstva pokročilo ešte viac. Špačinská škola musela každoročne niekoľkokrát predostrieť MNV výkazy, v ktorých hodnotila okrem iného aj pokroky v ateistickej výchove a potieraní náboženstva. Pri ateistickej výchove sa škola zameriavala predovšetkým na to, aby sa čoraz viac znižoval počet žiakov navštevujúcich náboženstvo. „Triedni učitelia majú vypracované plány o ateistickej výchove, ktoré realizujú na triednických hodinách., učitelia aktívne bojujú proti nepriateľskej propagande a buržoáznej ideológii“, písalo sa v správe o svetonázorovej a vedecko-ateistickej výchove z roku 1978.⁴² Škola však mala sledovať nielen postoje žiakov, ale aj učiteľov k vedeckému svetonázoru a vedeckému ateizmu a najmä to, či sa ich slová zhodovali s ich činmi v škole i rodinnom živote.⁴³ Pre formovanie ich „správnych“ postojov a ich „politický rast sme sledovali v ideovo-politickom vzdelávaní, ktorého sa zúčastnili všetci učitelia“.⁴⁴ U žiakov sa mala pestovať láska a úcta k vlasti a jej ľudu, robotníckej triede a komunistickej strane, Sovietskemu zväzu a k socialistickým krajinám, ako aj pokrokovému hnutiu vo svete.⁴⁵ Enormný tlak na vyučovanie náboženstva bol nakoniec relatívne úspešný. Zaslúžili sa o to aj sami učitelia, ktorí navštevovali rodičov detí a odhovárali ich od prihlasovania na náboženstvo.⁴⁶ Kým v školskom roku 1974/1975 navštevovalo náboženstvo

39 Obecná kronika obce Špačínec, s. 24.

40 Obecná kronika MNV Špačince, s. 86.

41 Obecná kronika MNV Špačince, s. 80.

42 ŠA Trnava, f. MNV v Špačinciach 1948 – 1980, šk. 9, f. 44, Správa o svetonázorovej a vedecko-ateistickej výchove na ZDŠ v šk. r. 1978/79.

43 ŠA Trnava, f. MNV v Špačinciach 1948 – 1980, šk. 8, f. 40, Plnenie hlavných úloh školy v školskom roku 1973/74.

44 ŠA Trnava, f. MNV v Špačinciach 1948 – 1980, šk. 9, f. 43, Vyhodnocovacia správa za školský rok 1976/77.

45 ŠA Trnava, f. MNV v Špačinciach 1948 – 1980, šk. 8, f. 40, Plnenie hlavných úloh školy v školskom roku 1973/74.

46 ŠA Trnava, f. MNV v Špačinciach 1948 – 1980, šk. 8, f. 42, Vyhodnocovacia správa za školský rok 1975/76.

73,49 % špačinských žiakov, v nasledujúcom roku len 62,94 %. V školskom roku 1976/1977 to už bola približne polovica, o rok neskôr len 42,2 % a v školskom roku 1978/1979 len 35,14 % žiakov.⁴⁷ V neskoršom období, napr. v školskom roku 1983/1984 to bola len niečo viac ako štvrtina, ktorú sa podarilo dosiahnuť „*zásluhou všetkých vyučujúcich*“,⁴⁸ Situáciou sa zaoberala často Rada MNV, ktorá pozorne sledovala náboženský život na škole a v dedine. Represiami a možnými sankciami pre rodičov, ktorí žiakov dávali na náboženstvo, prichádzalo k čoraz menším počtom prihlásených detí. Pre „obrátenie“ „pomýlených“ detí mali byť určené rozličné besedy, rozhovory s učiteľmi na hodinách, ale aj významné výročia ako boli napríklad Slovenské národné povstanie, výročie podpísania československo-sovietskej zmluvy, smrti V. I. Lenina, poprípade Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie a podobne. Vyzdvihovaná bola tiež pionierska organizácia, ktorá napríklad v polovici 70. rokov mala priamo v obci 327 pionierov a iskiev.⁴⁹ Pionieri sa, samozrejme, zapájali do množstva prospešných aktivít v zbere šípok, papiera..., bohužiaľ, preniknutých v mnohých prípadoch s všadeprítomnou indoktrináciou. Tá sa však nezačínala len na základnej škole. Socialistického človeka bolo treba formovať už v materskej škole, ktorá mala podľa inšpekcie správne rozpracované úlohy z oblasti komunistickej výchovy a dokonca aj vlastný kútik robotnícko-roľníckych tradícií.⁵⁰ Samozrejme, s podobnou situáciou by sme sa mohli stretnúť prakticky na celom Slovensku. Ako vyplýva zo zápisov J. Homolu, v polovici 70. rokov sa v jeho pôsobisku z pôvodných 760 žiakov prihlásilo po štyroch rokoch tvrdej ateizácie a zastrašovania na náboženstvo už len 21 detí.⁵¹ Aj ich rodičia však museli počítať s tým, že môžu byť kedykoľvek predvolávaní na výsluchy na kádrové oddelenia, kde im v mnohých prípadoch hrozili pracovnými postihmi.

Všadeprítomná propaganda a indoktrinácia spoločnosti sa však neuskutočňovali len v školskom prostredí. Bolo treba prevychovať aj roľníka, ktorý bol podľa dobového slovníka ešte stále – napriek pokrokom socializmu – zviazaný s buržoáznou ideológiou. V obci sa angažovala Osvetová beseda, ktorá organizovala mnohé kultúrne podujatia, návštevy divadelných predstavení..., ale aj propagandistické súťaže či kvízy s podtitulmi „*Čo vieš o ZSSR*“, „*ZSSR prvý socialistický štát V. I. Lenina*“, „*ZSSR krajina mieru*“ a ďalšie.⁵² Pri KSS vzniklo agitačné stredisko, ktoré malo usmerňovať agitáciu a politickú propagáciu v obci. V Špačinciach bolo napríklad začiatkom 80. rokov až 11 agitačných skriniek, strana však organizovala mnohé besedy so školákmi, napríklad „*cyklus prednášok o zrode našej strany KSČ*“, poprípade „*internacionalizmus*

47 ŠA Trnava, f. MNV v Špačinciach 1948 – 1980, šk. 9, f. 44, Správa o svetonázorovej a vedecko-ateistickej výchove na ZDŠ v šk. r. 1978/79.

48 ŠA Trnava, f. MNV v Špačinciach 1948 – 1980, šk. 10, f. 35, Vyhodnotenie výchovnovyučovacích výsledkov za školský rok 1983/84.

49 ŠA Trnava, f. MNV v Špačinciach 1948 – 1980, šk. 9, f. 43, Vyhodnocovacia správa za školský rok 1976/77.

50 ŠA Trnava, f. MNV v Špačinciach 1948 – 1980, šk. 10, f. 34, Hodnotenie výchovnej práce na základe hĺbkovej inšpekcie vykonanej ONV OŠ v Trnave na MŠ v Špačinciach.

51 HOMOLA, J. *Listy mocným na obranu slabých*, s. 91.

52 *Obečná kronika obce Špačaniec*, s. 81.

– *záruka mieru*“ a podobne.⁵³ V roku 1972 bol v obci založený aj Socialistický zväz mládeže, ktorý sa však podľa údajov z dobových dokumentov potýkal s nezaujmom mladých Špačincanov...

Po roku 1989 prišlo uvoľnenie reštrikcií, ktoré slovenským školám a rodinám v otázke praktizovania náboženského života rozviazalo ruky. Mnohé krivdy, ktoré sa udiali predtým, však zostali nepotrešané. Predsa len je otázne, či dnešné obdobie konzumu a odchýlenia od tradičných hodnôt v snahách o ateizáciu spoločnosti nedosahuje lepšie výsledky. Ona prirodzená religiozita charakteristická pre dlhé obdobie slovenských dejín je už, zdá sa, nenávratne na ústupe. Predsa len, situácia v slovenských mestách a na dedinách je toho dôkazom... Po roku 1989 síce prišlo k uvoľneniu reštrikcií, ktoré slovenským školám a rodinám v otázke praktizovania náboženského života rozviazalo ruky, avšak už s dôrazom na iné stránky života spoločnosti. Aj mnohé krivdy, ktoré sa udiali predtým, zostali nepotrešané...

Activities of the communist regime to eliminate religious education in regional schools

One of the primary tasks of the post 1948 regime was mostly the influence of the omnipresent propaganda on young people, even on school age children. The emphasis was laid namely on the ideological education of pupils in the spirit of atheism, which then became a new state 'religion'. School was an important medium in an attempt to reform life in towns and villages. State immediately began gaining control of the school system as soon as the communist party seized the power. However mostly in the villages, the state propaganda was not that successful, especially in the first years of the communist regime due to long lasting and deeply rooted religiosity. Nevertheless during the era of the so called 'normalisation' some changes appeared and they contributed to gradual elimination of religious manifestation. By the concentrated pressure of the communist party, school system and local authorities was religious life further dampened in a relatively short period of time and the school environment became conformed to the spirit of atheism. The aim of the submitted text is not to analyze the school antichurch state policy into detail, but using the specific examples of the city of Prievidza and the village Špačince we can easily point out that the above mentioned ideology proved to be destructive as far as hundreds of years lasting values and religious beliefs are concerned.

53 ŠA Trnava, f. MNV v Špačinciach 1948 – 1980, šk. 10, f. 34, Rozbor činnosti a vyhodnotenie plánu práce Osvetovej besedy v Špačinciach za 1. polrok 1981.

Klerici pri výstavbe Priehrady mládeže (1950)

Pavol Makyna

Úvod

Výstavba vodného diela (ďalej VD) Nosice alebo Priehrady mládeže (ďalej len PM) v rokoch 1949 – 1958¹ sa stala akýmsi symbolom propagovaného odhodlania a eufórie komunistického režimu pri budovaní novej a lepšej budúcnosti. Po skúsenostiach s predchádzajúcou prácou mladých ľudí na výstavbe Trati mládeže a Trati družby sa tento model aplikoval aj na Nosice. Skutočný význam tejto stavby kedysi spočíval najmä v povojnovej obnove, priemyselňovaní a vysokom dopyte po elektrickej energii. Dnes je najväčší prínos tohto vodného diela na rieke Váh hlavne v protipovodňovej ochrane miest a obcí, ktoré ležia pri Váhu, no nezanedbateľný je stále jeho význam ako energetického zdroja.

Celkovo sa na výstavbe vodného diela podieľalo viac ako 55 000 brigádnikov z celej republiky, ktorí vykonávali najmä výkopové, stavebné a konštrukčné práce. Celé vodné dielo sa skladá z niekoľkých významovo väčších častí, pri stavbe sa musela vykonať prekládka dvojkoľajnej železnice v úseku Púchov – Považská Bystrica, prekládka štátnej cesty v úseku Nimnica – Orlové, výstavba nových sídlisk pre vysťahovaných ľudí zo zatopenej obce Okrut a čiastočne zaplavených obcí Nosice, Milochovej a Udiča. Bolo tiež nutné vybudovať pre robotníkov dočasné tábory s ubytovacími, stravovacími, sociálnymi, kultúrnymi a športovými zariadeniami. Pri zakladaní priehrady bol objavený minerálny prameň, ktorý spôsobil množstvo problémov, no

1 Dejinná výstavba Priehrady mládeže, resp. Nosickej priehrady, v rokoch 1949 – 1958 sa po roku 1989 nevenovala veľká pozornosť. Okrajovo ich spomínali monografie miest Púchov a Považská Bystrica, medzi ktorými bola vybudovaná: GABRIŠ, Milan et al. *Púchov*. Martin: Osveta, 1970; JANAS, Karol et al. *Púchov*. Púchov: Medial Púchov s. r. o, 2006. KORTMAN, Bohuslav et al. *Považská Bystrica – Z dejín mesta*. Žilina: Knižné centrum, 2006. V roku 2011 spracoval autor tohto príspevku na Pedagogickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave diplomovú prácu s názvom *Výstavba vodného diela Nosice (Priehrada mládeže 1949 – 1958)*, v ktorej sa zamerával na viaceré aspekty budovania vodného diela: napr. hospodárske pomery, plánovanie stavby, postup prác a technické riešenia, ľudia na stavbe atď. Z tohto výskumu boli čiastkovo publikované príspevky: MAKYNA, Pavol. Výstavba Priehrady mládeže. *Pamiatky a múzeá*, roč. 61, 2012, č. 2, s. 29 – 34. MAKYNA, Pavol. Výstavba „Priehrady mládeže“ Púchov – Nosice v rokoch 1949 – 1958. *Historický zborník*, roč. 23, 2012, č. 1 – 2, s. 36 – 48. V roku 2018 vydal Milan Belás publikáciu, ktorá sa skladá prevažne len z fotografií, ktoré nafotil Ladislav Noel dokumentujúci výstavbu tohto VD v 50. rokoch minulého storočia: BELÁS, Milan: *Priehrada mládeže – Nosice*. Považská Bystrica: PN Print s. r. o, 2018. Pôsobeniu klerikov na stavbe Priehrady mládeže sa do súčasnosti na odbornej úrovni venovalo iba dielo DUBOVSKÝ, Ján Milan. *Akcia kláštor*. Bratislava: Matica slovenská, 1998. Do menšej miery túto tému zachytila uvedená diplomová práca a z časti tzv. spomienkové publikácie osôb, ktoré tu pôsobili ako politickí väzni a z ktorých vychádzal aj autor tohto príspevku. V tejto súvislosti je potrebné spomenúť, napr. rozhovor, ktorý vyšiel v časopise Ústavu pamäti národa: NEUPAUER, František, ŠRÁMKOVÁ, Angelika. „Udialo sa to za tmy a ticha.“ Rozhovor s chovancom rehole tešiteľov Emilom Rončákom o Barbarskej noci. *Pamäť národa*. roč. 16, 2020, č. 2, s. 75 – 87.

nakoniec bol využitý na rekreačné a rehabilitačné účely v najmladších kúpeľoch na Slovensku – v Kúpeľoch Nimnica.

Aj pri súčasnom pohľade na fotografie a propagačné videá, ktoré sa zachovali z budovania vodného diela medzi Púchovom a Považskou Bystricou, vidieť usmievavé tváre brigádnikov, čo v mnohých dodnes vyvoláva dojem radosti z práce, nadšenia a zapálenia pre budovateľskú činnosť v prospech priehrady a nového režimu. Realita ale bola trochu iná. Na jej stavbe sa v prvom roku podieľali vo veľkej miere aj klerici, ktorí tu pracovali ako politickí väzni potom, ako boli sústredení od 14. apríla 1950 v Akcii K² vo vybraných kláštoroch. Cieľom týchto nútených prác mala byť „prevýchova“, vzdanie sa rehoľného života a ich oslabenie vplyvu na ľudí, na ktorých mal v duchu marxizmu-leninizmu vplývať iba „nový“ komunistický režim. Príspevok sa zameriava na pôsobenie rehoľníkov ako politických väzňov na výstavbe VD Nosice, resp. Priehrady mládeže, teda od ich presunu na stavbu v apríli po ich odchod v auguste 1950.

Pracujúci na stavbe

Názov vodného diela pri obci Nosice – Priehrada mládeže, sa odvodil od najpočetnejšej skupiny pracujúcich na tejto stavbe. Faktorov, ktoré vplývali na názov, však bolo viac. V prvom rade sa jednalo o mládež ako skupinu, ktorej bola po skúsenostiach na tzv. Trati mládeže zverená výstavba už druhej väčšej stavby. Stala sa aj symbolom novej a lepšej budúcnosti vtedajšieho povojnového obdobia a reklamou budovania novej spoločnosti postavenej na ideách socializmu, resp. komunizmu.

Predsedníctvo slovenského ústredného výboru československej mládeže (ďalej len ČSM) sa rozhodlo využiť PM na výchovu odborných a politických kádrov pre stavebníctvo a priemysel z radov mládeže. V prvom rade tu bola snaha rozvíjať poznatky a skúsenosti, ktoré sa nadobudli pri práci s mládežou na spomínanej Trati mládeže v rokoch 1948 – 1949.³

Ľudí, ktorí pracovali na stavbe PM by sme mohli rozdeliť do troch základných skupín. Prvou skupinou je mládež ako brigádnická nekvalifikovaná pracovná sila vo veku od 15 rokov, ktorej nábor sa vykonával najmä na území západného Slovenska, a to hlavne v blízkom i vzdialenejšom okolí výstavby priehrady, teda v Žilinskom kraji. Množstvo brigádnikov prichádzalo z Bratislavského a Nitrianskeho kraja. Nábor sa robil najmä na fakultách vysokých škôl (ďalej len VŠ), a to napr. na VŠ hospodárskych vied v Bratislave, u bratislavských poslucháčov farmácie, na prírodovedeckej fakulte,⁴ Slovenskej vysokej škole technickej, u medikov na Univerzite Komenského a i.⁵

2 Násilná likvidácia mužských rehoľných rádov v komunistickom Československu, ktorá sa začala tzv. barbarickou nocou z 13. na 14. apríla 1950.

3 ŠPÁNIK, Miroslav. Priehrada mládeže – škola výchovy mladých ľudí pre industrializáciu Slovenska. *Vlastivedný časopis*, roč. 29, 1980, č. 4, s. 168 – 170.

4 OSTROVICKÝ, J. Na Priehrade mládeže. *Život*, roč. 11, 1952, č. 31, s. 10.

5 FARBIAK, Ján. *Ozveny a návraty*. Prešov: Vydavateľstvo Michala Vaška, 1997, s. 58.

Študenti sa väčšinou na PM zdržali 1 mesiac. Druhou skupinou boli robotníci, zamestnávaní na stavbe ako trvalá a kvalifikovaná pracovná sila v pozíciách murárov, tesárov, klampiarov, strojárů, betonárov a iných. Nábor takýchto pracujúcich na území celého ČSR zabezpečoval Hydrostav. Do pozície kvalifikovaných pracovných síl neskôr prechádzali aj niektorí brigádnici, ktorí nadobudli požadované skúsenosti a zručnosti.⁶ Tretiu skupinu tvorili práve spomínaní politickí väzni a klerici vyhnaní z kláštorov počas Akcie K.

Klerici na priehrade

Klerici boli na PM poslaní na „prevychovanie“ Slovenským úradom pre veci cirkevné (ďalej SLOVÚC) v spolupráci s Hlavným štábom priehrady v 4 turnusoch v roku 1950 z tzv. preškolovalacieho strediska v Kostolnej, čo bol pôvodne kláštor redemptoristov. Celkovo bolo na stavbe PM 349 rehoľníkov z rádov kapucínov, saleziánov, františkánov, tešiteľov, lazaristov, ale aj verbisti, novici a seminaristi, ktorí tu mali byť „skrotení“. Na PM bola poslaná prvá skupina 82 osôb medzi 4. májom a 22. júlom.⁷ Ďalšia skupina 86 osôb⁸ tu „brigádovala“ medzi 20. májom, a tiež tu svoje pôsobenie ukončila 22. júla. Tretia skupina 82 osôb dorazila na stavbu 23. júna, štvrtá s 99 osobami 22. júla, pričom obe ukončili svoju činnosť na stavbe priehrady 9. augusta.⁹ Niektorí rehoľníci pôsobili na PM ešte 23 augusta.¹⁰ Ich počty sa ale v priebehu pôsobenia na PM líšia, a to z dôvodu ochorení, hospitalizovaní v nemocniciach a uvoľnenie domov pre chorobu otca či matky. Denne mohlo ísť o 10 – 20 takýchto osôb.¹¹ Ubytovatí boli najskôr v tábore¹² v Udiči, no z dôvodu blízkosti kostola boli niektorí presunutí do drevených barakov, neskôr do stanov k Hlavnému štábu na štrkovú lavicu pod vrchom Diel „aby ich to nezvádzalo“.¹³

Na PM boli rehoľníci prevezení autobusmi.¹⁴ Ostrihali ich, oholili, dostali 2 – 3 tenké deky, odeli do zväzáckych modrých košiel a čiernych nohavíc, následne rozdelili na 4 brigády a prostredníctvom fráttra Dionýza, ktorý sa stal „sekretárom“ štábného

6 Slovenský národný archív v Bratislave (ďalej SNA), fond (ďalej f.), Správa vodného hospodárstva na Slovensku (ďalej SVH), kartón (ďalej k.) 196, inventárne číslo (ďalej inv. č.) 553, číslo dokumentu (ďalej dok. č.) 2547/1951.

7 9. mája sa uvádza ich počet 96 osôb.

8 Z toho 27 bohoslovcov.

9 DUBOVSKÝ, Ján Milan. *Akcia kláštorů*, s. 160 – 171.

10 VÁCLAV, Dušan. Rozhovor s Jozefom Širancom – So samopalmi v rukách. *Naša diecéza*, roč. 9, 3. 4. 2020, č. 4, s. 23.

11 DUBOVSKÝ, J. M. *Akcia kláštorů*, s. 164.

12 V okolí stavby vodného diela sa nachádzalo 5 táborov. Tábory označené číslkami 1 a 2 sa nachádzali na štrkovej lavici pravého brehu Váhu tesne nad priehradným múrom, č. 3 a 4 boli umiestnené medzi vtedy samostatnou obcou Nosice a mestečkom Púchov na ľavom brehu Váhu. Tábor č. 5 bol umiestnený na pravom brehu Váhu pri obci Udiča – vzdialený asi 5 km severovýchodne od priehradného múru.

13 DUBOVSKÝ, J. M. *Akcia kláštorů*, s. 166 a 170.

14 DUBOVSKÝ, J. M. *Akcia kláštorů*, s. 167.

veliteľa Júlia Turčeka,¹⁵ im boli vydané stručné pokyny ohľadom pravidelného denného programu, ktorý sa ale veľmi nelíšil od pracovného režimu ostatných brigádnikov. Výrazne rozdielny bol ich „program“ počas nedele a sviatkov. Za veliteľov jednotlivých brigád boli ustanovení jeden františkán, salezián, verbista a seminarista. Fráterovi Rajmundovi bolo zverené organizovanie kultúrnych podujatí. Títo šiesti sa dohodli na pravidelných návštevách púchovského kostola Všetkých svätých v zovretom útvare, čo s miestnym kňazom a kanonikom Viktorom Kállayom vybavil salezián Anton Hlinka.¹⁶ Rovnako sa dohodli aj na piatich zásadách, ktoré im mali uľahčiť „nažívanie“ na PM:

1. Udržiavať si vnútorný zápal v akomkoľvek prostredí a znášať všetky príkoria za víťazstvo Krista a cirkvi.

2. Pracovať svedomito podľa akýchkoľvek rozkazov.

3. Nedať zámienku k nespokojnosti vedenia PM nejakou necnosťou a nerobiť zo seba „lacného“ hrdinu.

4. Byť vzorom pre ostatných brigádnikov na stavbe v tichosti a pokore.

5. Príkladnou prácou, diplomaciou a dôvtipom nad velením PM si plniť všetky rehoľné a náboženské povinnosti.¹⁷

Väčšina brigádnikov prespávala na drevených poschodových posteliach, naukladaných tesne vedľa seba: „*Ležali sme na holých, ani nie vyhladených doskách s vyvýšením pre hlavu. Postupne sme si vystielali lôžka novinami a neskôr sme dostali deku.*“¹⁸ Do jedného baraku sa zmestilo viac ako 30 ľudí. Brigádnici boli na väčšie vzdialenosti medzi pracoviskom a táborom prepravovaní nákladnými autami.¹⁹

Denný režim brigádnikov bol tvrdý a pevný, aby sa udržiavala disciplína. Mladí pracovníci vstávali od pondelka do soboty o pol šiestej, nasledovala rozcvička, o šiestej raňajkovali, o siedmej vztyčovali vlajku pred táborom a spievali hymnu demokratickej mládeže, od pol ôsmej do šestnástej hodiny tvrdo pracovali: „*Ráno čo ráno nesie sa celým údolím čisté trojhlasné, Z národov hoc sme rôznych... ‘a po stožiarí driape sa pri tých zvukoch vlajka ČSM až kamsi k blankytu. Pred ňou vo vyrovnaných trojstupoch, v pozore ako hradná stráž, šesť brigád mladých ľudí z rôznych kútov Slovenska vari naozaj úprimne vyznáva: ...Z rozličných sveta krajov – od morí, oceánov – vstávajú mladí, spájajú rady – pod’ s nami aj ty vpred!*“ Na obed bola vyhradená poludňajšia polhodinka, počas ktorej sa podával kúsok chleba so syrom alebo salámou. Až po príchode z pracovísk sa podávalo do vojenských šálok niečo varené a teplé, no bol to zároveň obed i večera. V nedeľu sa nepracovalo, čo nielen klerici využívali na návštevu kostola. Celkový denný režim bol však upravovaný podľa druhu a náročnosti práce.²⁰

15 BELÁS, M. *Priehrada mládeže – Nosice*, s. 42.

16 FARBIK, J. *Ozveny a návraty*, s. 51.

17 FARBIK, J. *Ozveny a návraty*, s. 52.

18 NEUPAUER, F., ŠRÁMKOVÁ, A. „Udialo sa to za tmy a ticha.“ Rozhovor s chovancom rehole tešiteľov Emilom Rončákom o Barbarskej noci, s. 84.

19 Archív autora (ďalej AA), denník saleziána Alojza Ondrejku z roku 1950 na PM.

20 FARBIK, J. *Ozveny a návraty*, s. 5 – 64.

Na jeden zo skalnatých výčnelkov kopca nad stavbou PM pri ľavom brehu Váhu, kde sa nachádzala i zameriavacia a hydrometeorologická stanica, bola nainštalovaná osvetlená kovová päčcipa hviezda natretá červenou farbou. „*Keď hviezda svietila, plán výstavby sa plnil a pracujúca mládež sa mohla po práci radovať a oslavovať, no keď hviezda do priehradného údolia nesvietila, plán výstavby sa neplnil a pracujúci museli doháňať zameškané*“.²¹ Takto si spomienku na hviezdu zapamätal ako dieťa pán Pecho, ale v skutočnosti nebolo jej osvetlenie závislé na plnení plánu výstavby.

Politickým väzňom z kláštorov sa vo veľkej miere darilo dodržiavať spomínané zásady a naplňovať ich cieľ. Prejavovalo sa to, samozrejme, aj v ich pracovnej disciplíne. Politickí väzni tu boli nasadení na fyzicky najťažšie práce – najmä výkopové práce, ako lacná pracovná sila pri nedostatku ťažkých mechanizmov. Na PM sa využívalo ako motivácia aj „socialistické súťaženie“, v ktorom klerici počas svojho pôsobenia vynikali. Pravidelne vyhrávali tzv. Fučíkovu vlajku. „*Niekedy nám zrazili až 100 %. Potom nám zámerne začali dvíhať normy. Jeden deň sme splnili normu na 250 %*“.²² Velitelia tábora a zmocnenci SLOVÚC-u túto pracovitost pripisovali úspechu politických prednášok a cvičeniam v duchu marxizmu-leninizmu, ktoré prebiehali už v Kostolnej.²³

Aj na stavbe priehrady pri Nosiciach sa mládež musela venovať i mimopracovnej činnosti, tá sa využívala na politickú, kultúrnu, zdravotnícku, telovýchovnú a športovú aktivizáciu. Politická výchova sa organizovala v dobrovoľných politických krúžkoch, prednáškach a besedách, ktoré sa tiež organizovali pri príležitosti návštev rôznych delegácií a výročí. Obsah určovala vzdelanostná úroveň brigádnikov. Prednášky a besedy o kultúrnych dielach sa organizovali v rámci kultúrnej výchovy, tanečných, divadelných a speváckych krúžkov.²⁴ V jednotlivých táboroch sa zriaďovali knižnice. Nad tábormi a údolím sa postavilo javisko, ktoré vybudované v svaahu slúžilo ako amfiteáter. Tu sa premietali osvetové filmy, vystupovali rôzne kultúrne skupiny, domáce i zahraničné folklórne súbory, ale i Martinské divadlo, ktoré navštevovalo PM pravidelne. Zdravotná výchova sa zameriavala najmä na osvetu o zásadách správnej hygieny a starostlivosti o svoj organizmus a prevenciu. Voľný čas využívali mladí ľudia aj na telovýchovu a šport. Cieľom pravidelných ranných rozcvičiek bolo: „*zveľaďovať zdravotný stav brigádnikov a telesnými cvičeniami pripravovať organizmus mládeže na zdolávanie väčších a ťažkých prekážok, a tak zvyšovať aj práceschopnosť*.“ Pre spoločné telovýchovné a športové podujatia bol vybudovaný športový štadión. Jeho plocha sa využívala napríklad pri súťažiach ľahkej atletiky, futbalu, basketbalu a volejbalu. Taktiež sa mládežníci mohli zapojiť do branného behu, strelby a plávania, na ktorého účely bol postavený na Váhu provizórny bazén. Dôraz sa kládol na získanie Tyršovho odznaku zdatnosti, ten obdržali za vynikajúce výsledky v kombinácii niekoľkých

21 AA. Zvukový záznam rozhovoru autora s Miroslavom Pechom. Nosice 9. 4. 2010.

22 MACÁK, Ernest. *Dva roky v katakombách*. Bratislava: Don Bosco, 2000, s. 30.

23 DUBOVSKÝ, J. M. *Akcia kláštor*, s. 166.

24 KRAJČOVIČ, K. Plán práce ZOČSM na Priehrade mládeže po výročnej schôdzi. *Smena*, roč. 6, 1953, č. 9, s. 5.

nielen športových disciplín: gymnastika, cezpoľný beh na 3 km, pochod na 20 km s 10 kg záťažou, plávanie na 100 m voľným štýlom, šplhanie na lane, jazda na bicykli medzi bránky, streľba vzduchovkou na vzdialenosť 15 m, hod granátom, zdravoveda, mravná výchova, pracovná povinnosť, beh na 100 a 1 500 m, skok do výšky a ďalšie.²⁵ Súťaže v športe a kultúrne podujatia prispievali i k zbližovaniu brigádnikov s ľuďmi z okolitých obcí. Dokonca futbalové družstvo „Tatran Priehrada mládeže“ hralo pravidelnú ligovú súťaž.²⁶ Na organizáciu si spomína Emil Rončák: „Na vedenie tábora bol určený štáb skúsených politických pracovníkov, ktorí pokračovali v našej prevýchove. Fyzikultúrnik²⁷ mal na starosti športové akcie (rozcvičky, pochody, nástupy na rozkazy). Pri večerných nástupoch – rozkazoch nám vedenie určovalo program nasledujúceho dňa. Z prísnej disciplíny v začiatkoch sa pomaly upúšťalo.“²⁸

Aj rehoľníci sa zapájali do športového súperenia, pričom sami sa podieľali na organizovaní týchto súťaží, akými boli napr. volejbalový a stolnotenisový turnaj, ľahkoatletické preteky, dlhodobé futbalové, basketbalové, volejbalové a stolnotenisové súťaže. Výnimkou neboli ani hudobné a spevácke vystúpenia klerikov.²⁹

Okrem práce na stavbe PM sa klerici venovali aj náboženskému a duchovnému životu, pričom tu zanechali „hlbokú brázdú“. Vstávali o piatej pred spoločným buďičkom a polohlasne si vykonávali spoločné rozjímanie, ranné modlitby a modlitby ruženca.³⁰ Každú nedeľu sa snažili zúčastniť sv. omše v Púchove. Svojím vzorným správaním so sebou strhávali ľudí i ďalšiu mládež nielen zo stavby priehrady. Napr. každú nedeľu pristupovalo k sv. spovedi a sv. prijímaniu asi 50 medikov. Saleziánom sa takto darilo pôsobiť na žiakov učňovských škôl.³¹ V uzavretom útvere smerovali v nedeľu do kostola v neďalekom meste: „Vyše štyristo hrdiel disciplinovane do pochodu a oduševnene vyspevuje krásne, melodické slovenské piesne celou cestou takmer bez prestávky [...] priestransť pred púchovským kostolom úplne zamodralo [...] Púchovský pán farár musel strojnásobiť objednávku hostí.“³² „Púchovčania sa pozerajú s údivom, čo sú to za podivní brigádnici, čo tak vrúčne chodia do kostola, k sviatostiam, spievajú nádherné chorály a chovajú sa vzorne...“³³ Na inom mieste sa spomína: „Musel to byť pre veriacich v týchto kostoloch osobitný zážitok, keď medzi lavicami v radoch stál zástup mladých v košeliach ČSM, ktorý udával tón v liturgickom speve a modlitbe, ako aj v účasti na Eucharistii.“³⁴

25 FARBIK, J. *Ozveny a návraty*, s. 59 – 60.

26 ŠPÁNIK, M. *Priehrada mládeže – škola výchovy mladých ľudí pre industrializáciu Slovenska*, s. 168 – 170.

27 Tzv. športový referent, ktorý sa staral o rozcvičku a ľahkú fyzickú prípravu brigádnikov.

28 NEUPAUER, F., ŠRÁMKOVÁ, A. „Udialo sa to za tmy a ticha.“ Rozhovor s chovancom rehole tešiteľov Emilom Rončákom o Barbarskej noci, s. 84.

29 FARBIK, J. *Ozveny a návraty*, s. 55 – 56.

30 MACÁK, E. *Dva roky v katakombách*, s. 30.

31 FARBIK, J. *Ozveny a návraty*, s. 59.

32 FARBIK, J. *Ozveny a návraty*, s. 53.

33 AA, denník saleziána Alojza Ondrejku z roku 1950 na PM.

34 DUBOVSKÝ, J. M. *Akcia kláštoru*, s. 169.

Počas celého svojho pobytu na stavbe a na vychádzkach boli klerici neustále sledovaní, dokonca im v ich neprítomnosti prehľadávali osobné veci, medzi ktorými boli aj modlitebné knižky.³⁵ Napriek tomu sa v niektorých barakoch, pravdepodobne v tábore pri Udiči, podarilo vytvoriť aj oltár. Na jeden z nich spomína Jozef Danišovský: „Na malom stolíku pri zadnej drevenej stene oproti vchodu stála soška sv. Terezky, ktorú v poslednej chvíli schmatol Ernest Bago z podstavca kláštornej chodby na Zobore so slovami: *„Terezka pod' aj Ty s nami, nesmieš tu zostať.“*“³⁶ Častokrát museli doslova utiecť na vlak do Púchova, aby sa mohli zúčastniť svätej omše. Ich vzorné správanie, ktoré strhávalo ďalších, nemohlo zostať bez následkov, a tak im vedenie priehrady robilo napriek. Napríklad mali spoločné ubytovanie a sprchy s dievčatami-brigádnickami,³⁷ v upršanú nedeľu dostali povolenie ísť do kostola v Udiči, pretože v Púchove svietilo slnko, alebo im po príchode z kostola vedenie hlavného štábu „čistilo žalúdky“: „*Účel nášho pobytu je: Prevýchova! Čas pobytu: to záleží od našej, učenlivosti! Otázka štúdia? – Nepotrebuje ľudí vzdelaných, ale prevychovaných! Nezáleží nám na vašich vedomostiach, ale na zmýšľaní! Náš cieľ: urobiť z vás pravých brigádnikov so socialistickým charakterom! Naša morálka? – socialistická! Vaše štúdia nebudú slúžiť vám, ale robotníckej triede – kolektívu!*“³⁸ Príslušníci Štátnej bezpečnosti a službu konajúcu zväzaci sa na začiatku augusta dokonca pri východe tábora postavili do cesty rehoľníkom a študentom, ktorých sa asi 300 chystalo na sv. omšu do Púchova. Napätie sa snažili mierniť František Macák a Ján Vrba. Pútnici argumentovali tým, že nemajú zákaz od veliteľa tábora navštíviť v nedeľu kostol, a že by to narušilo pracovnú disciplínu. Aby sa situácia neopakovala, vyhlásil veliteľ tábora najbližší sviatok 15. augusta – Nanebovzatie Panny Márie, rozšírenie pracovnej zmeny na 12 hodín, hoci plánovaný výkon brigádnikov podľa „násteniek“ prekračoval plánované pracovné normy. O to hlasnejšie zneli počas práce mariánske piesne.³⁹ Občas sa stávalo, že rehoľníci vopred neoznámili svoj zámer navštíviť kostol, a sami sa uprostred pracovnej zmeny vybrali tri až štyri kilometre na sv. omšu do Púchova, ako napr. 29. júna na sviatok sv. Petra a Pavla.⁴⁰ Zo správy Pavla Ochodnického „vedúceho ústavu SÚVC“ z Kostolnej, ktorý prišiel na PM s tretím turnusom, vyplýva, že rehoľníci nevychádzali dobre s vedením tábora a hlavným štábom. „Najväčší reakcionári“ z radov rehoľníkov sa sťažovali na obmedzovanie ich účasti na bohoslužbách aj v nedeľu a vyhlasovali, že „nemajú nijakú náboženskú slobodu“. Z tohto dôvodu boli 24. júla presunutí späť do Kostolnej na ďalšie preškolenie tešiteľa Pavol Bartko a Florián Hajdin, verbista Ján Halabuk, redemptorista Andrej Gažík a chorý salezián Augustín Vyskoč.⁴¹

35 MACÁK, E. *Dva roky v katakombách*, s. 36 – 37.

36 DANIŠOVSKÝ, Jozef. *Cesty Božej prozreteľnosti*. Nitra: Spoločnosť Božieho Slova, 2013, s. 61.

37 MACÁK, E. *Dva roky v katakombách*, s. 36 – 37.

38 AA, denník saleziána Alojza Ondrejku z roku 1950 na PM.

39 FARBIK, J. *Ozveny a návraty*, s. 63 – 64.

40 DANIŠOVSKÝ, J. *Cesty Božej prozreteľnosti*, s. 62.

41 DUBOVSKÝ, J. M. *Akcia kláštory*, s. 167.

Okrem vážnych situácií, ktorých bolo najmä na začiatku pôsobenia rehoľníkov na PM z dôvodu prísneho režimu pomerne veľa, sa stretávali aj s milými a vtipnými momentami. Takou bola napr. situácia, kedy jeden zo študentov kapucínov ovládal bruchomluvecstvo, ktoré znelo ako „volanie z dialky“. Využíval to napr. pri politických prednáškach, na ktorých sa v úvode „prednášajúci“ predstavil: „*Po dlhšej chvíli, počas prednášky, sa zrazu, z dialky ozvalo: „Súдруh XY, ihneď sa dostav na hlavný štáb Priehrady mládeže!... inokedy akoby sa z druhého brehu Váhu ozvalo: „Paľo, nechaj tých chlapcov a poď na pivo!“*“ Prednášajúci naozaj vstal a odišiel na štáb, ktorý bol vzdialený pol hodinu chôdze, resp. sa pýtal, že kto a kde si.⁴²

Každý piatok, kedy veriaci nejedia mäso, sa zásadne na obed podávalo ono jedlo. V podmienkach, v akých sa nachádzali, ho však jesť museli. Súдруh Valentíny z hlavného štábu sa vyjadril: „*My prinútime jesť v piatok rehoľníkov mäso!*“ No našli sa i takí, ktorí ho odmietali: „*Keď sme fasovali obed, každý z nás provokatívne nastrčil šálku, a keď do nej chcel kuchár hodiť mäso, rýchlo ju odtiahol s poznámkou: „Hop, dnes je piatok!“ Kuchárky pri večeri skoro plakali, keď sme odmietli mäsovú omáčku.*“⁴³ Veliťstvo PM pravidelne navštevovali súdruhovia v čiernych autách, aby kontrolovali a dohovárali veleniu. To si bolo vedomé, že „ustupuje“ klerikom minimálne pri návštevách kostola. Dôkazom bolo aj vyjadrenie veliteľa pred púchovským kostolom: „*Páni farári, toto si odskáčeme všetci.*“ Úrady sa vyhrážali aj farárom v okolitých obciach, že za „paktovanie so sväťuškami“ ich môže postihnúť odňatie súhlasu, ba aj horšie, a to stalinské „rekreačné“ zariadenie na Sibíri.

Vzorné správanie, ako sme už naznačili, neuniklo pozornosti spolubrigádnikov i ľudí žijúcich v blízkosti stavby PM. Okrem hlasného spevu náboženských piesní, pravidelných návštev chrámu, pracovnej pomoci obyvateľom v blízkosti stavby sa odlišovali, napr. aj estetickou úpravou okolia svojich barakov s nápismi, napr. na plechovej streche: CHARITAS CHRISTI URGET NOS alebo QUID NUNC CHRISTUS.⁴⁴ Napriek svedectvám o veľkej vnútornej sile politických väzňov z radov klerikov bolo „...najviac stresujúce pre nás, že nikto nepoznal dokedy tento stav bude trvať. Žili sme v neistote, čo bude ďalej, hľadali sme východiská, ako by bolo možné odísť z tohto tábora a pokračovať v štúdiu.“⁴⁵

Po takmer 4 mesiacoch tvrdej práce drevorubačov, pilarov, tesárov, lešenárov, murárov, zväračov, klampiarov, kováčov a nosičov ťažkých bremien v auguste 1950 odišli za svojimi predstavenými „...ak ešte niekoho z nich kdesi nájdú.“⁴⁶

42 DANIŠOVSKÝ, J. *Cesty Božej prozreteľnosti*, s. 63 – 64.

43 MACÁK, E. *Dva roky v katakombách*, s. 30.

44 SLÁVIKOVÁ, Helena. *Hrdinské svedectvo mladosti – Janko Havlík (Kandidát kňazstva Misijnej spoločnosti sv. Vincenta de Paul*. Bratislava: Lúč, 2013, s. 60 – 61. V preklade „Kristova láska nás inšpiruje“ alebo „Čo teraz, Kristus?“.

45 NEUPAUER, F., ŠRÁMKOVÁ, A. „Udialo sa to za tmy a ticha.“ Rozhovor s chovancom rehole tešiteľov Emilom Rončákom o Barbarskej noci, s. 84 – 85.

46 FARBIK, J. *Ozveny a návraty*, s. 5 – 64.

S výstavbou PM sa začalo už v roku 1949, a to najmä s tzv. prípravnými prácami, no až v roku 1950 sa naplno rozbehli „ťažké roboty“. Vo veľkom meradle sa využívala ľudská sila, pretože na stavbe nebol dostatok ťažkých mechanizmov. Jej súčasťou bola aj lacná pracovná sila v podobe politických väzňov zadržaných v rámci Akcie K. Jedným z najväčších nedostatkov a dôvodov meškania budovania celej stavby (podľa niektorých plánov až štyri roky) bola zlá organizácia a nedostatok pracovníkov, resp. brigádnikov. Ten sa darilo udržiavať iba v roku 1950, kedy tu od mája do augusta pracovali klerici v počte asi 350 osôb. Už mesiac od ich odchodu zo stavby sa počet pracovníkov oproti plánu znížil na ani nie polovicu,⁴⁷ pričom tento trend pokračoval aj v nasledujúcom období výstavby PM.⁴⁸ Tu teda vidieť obrovský prínos fyzickej a duchovnej prítomnosti rehoľníkov na výstavbu PM.⁴⁹

The seminarians during the construction of the Priebrada mládeže (Dam of Youth)

After the so called barbarian night from 13th to 14th April 1950, when the communist regime began the liquidation of men's monasteries and convents in Czechoslovakia (Action „K“), worked young monks from May to August 1950 in forced labour in Dam of Youth near Púchov. They worked there very hard as political prisoners. The aim of their hard physical work was to be „re-education“. Nevertheless, the communism regime failed to break their faith and monks had a positive effect to other co-workers in building of dam and inhabitants of the surrounding municipalities.

47 SNA, f. Povereníctvo techniky, k. 159, inv. č. 348, dok. č. 3062/1949.

48 SNA, f. SVH, k. 196, inv. č. 553, dok. č. 4819/1951. Nedostatok pracovných síl pri výstavbe VD Nosice možno čiastočne pripísať aj stavbe ďalších „verejnoprospešných stavieb“ v rovnakom čase, akou bola napr. Oravská priehrada alebo sezónnym prácam agrárneho charakteru.

49 V roku 2013 bola v Kúpeľoch Nimnica, ktoré vznikli v murovaných táborových budovách po skončení výstavby PM, odhalená pamätná tabuľa s textom: „V roku 1950 komunistický režim povolal na preškoľovanie a nútené práce na stavbe Priebrady mládeže mladých rehoľníkov. Na pamiatku hrdinského vytrvania v ich povolaní na nútených prácach, v PTP a vo väzení venuje Konfederácia politických väzňov Slovenska. Nimnica 2013.“

AUTORI

PhDr. Igor Baka, PhD.

Absolvent Filozofickej fakulty Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre. Od 1. júla 1999 pôsobí vo Vojenskom historickom ústave v Bratislave ako vedecký pracovník Odboru vojensko-historických výskumov. Špecializuje sa predovšetkým na problematiku vojenských dejín Slovenska v rokoch druhej svetovej vojny. Je autorom monografií *Židovský tábor v Novákoch 1941 – 1944* (2001), *Slovenská republika a nacistická agresia proti Poľsku* (2006), *Politický systém a režim Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1940* (2010), *Udział Słowacji w agresji na Polskę w 1939 roku* (2010), *Slovenská armáda vo vojne proti Sovietskemu zväzu a slovensko-nemecké vzťahy 1941 – 1945* (2019).

PhDr. Adam Bieleś, PhD.

Vyštudoval učiteľstvo výchovy k občianstvu a histórie na Pedagogickej fakulte Univerzity Komenského. Rigorózne konanie a postgraduálne štúdium absolvoval na Filozofickej fakulte Trnavskej univerzity v Trnave, kde sa zaoberal problematikou pôsobenia nemeckej armády na Slovensku počas druhej svetovej vojny. V súčasnosti pracuje na Oddelení dokumentácie Centra výskumu obdobia neslobody Ústavu pamäti národa, kde sa zameriava na organizačnú a personálnu rekonštrukciu Ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska. Okrem toho sa venuje vybraným témam z dejín školstva a regionálnej histórie.

Mgr. Martin Halmo

Študoval históriu na Prešovskej univerzite v Prešove a Univerzite Komenského v Bratislave. Počas štúdia sa zaoberal najmä národnými dejinami v období rokov 1938 – 1945. Špecializuje sa na problematiku Komunistickej strany Slovenska a jej organizačnej a personálnej rekonštrukcie. Tejto téme sa venoval počas práce na Oddelení dokumentácie Ústavu pamäti národa v Bratislave a zároveň aj v rámci prebiehajúceho externého doktorandského štúdia na Trnavskej univerzite v Trnave. V súčasnosti pôsobí na Fakulte sociálnych vied Univerzity Karlovej v Prahe.

PhDr. Daniel Harvan

Narodil sa v Humennom. V rokoch 2008 – 2015 študoval na Filozofickej fakulte Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici (odbor Muzeológia a odbor História). Od roku 2021 je externý doktorand Filozofickej fakulty Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici (odbor Slovenské dejiny). V Slovenskom banskom múzeu pracuje od roku 2011, od januára 2014 ako odborný pracovník a kurátor zbierkového fondu Novšia história. Vo vedecko-výskumnej, akvizičnej, publikačnej a kultúrno-výchovnej činnosti sa zameriava na obdobie novších dejín (po roku 1848), s dôrazom na región Banskej Štiavnice. Je autorom viacerých odborných štúdií a popularizačných článkov, autorom publikácie *Príbeh značky PLETA*. Realizoval projekty *Hroby významných osobností z banskoštiavnických cintorínov* a *Dokumentácia a prezentácia dejín textilného priemyslu v Banskej Štiavnici*.

Doc. PhDr. PaedDr. Karol Janas, PhD.

Slovenský historik a politológ. Od roku 2004 pôsobí na Trenčianskej univerzite A. Dubčeka v Trenčíne, od roku 2010 ako vedúci katedry politológie. V rokoch 2010 – 2012 pôsobil na Univerzite Konštantína Filozofa v Nitre. Členom správnej rady Ústavu pamäti národa bol v rokoch 2012 – 2018. Titul PhDr. získal na Filozofickej fakulte Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre (2002), PaedDr. na Pedagogickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave (2004) a PhD. v Historickom ústave Slovenskej akadémie vied. Na docenta habilitoval na Filozofickej fakulte Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici (2009). Profesionálne sa venuje politickým dejinám Slovenska v 20. storočí a problematike krízového riadenia vo verejnej správe. Je autorom 21 vedeckých monografií, viac ako 150 vedeckých štúdií a odborných článkov, z ktorých je viac ako 20 indexovaných v databázach Web of Science a Scopus.

Mgr. Martin Macejka, PhD.

Vyštudoval históriu a občiansku a etickú výchovu na Pedagogickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave a právo na Právnickej fakulte Trnavskej univerzity v Trnave. Doktorandské štúdium absolvoval v odbore teória a dejiny štátu a práva na Právnickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. Pracuje ako historik v Múzeu Michala Tillnera v Malackách, je redaktorom internetového portálu Malacké pohľady (www.malackepohlady.sk). Venuje sa najmä novším dejinám mesta Malacký a okolia a dejinám rodu Pálffyovcov.

Mgr. Pavol Makyna, PhD.

Históriu vyštudoval na Pedagogickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave, kde v súčasnosti pracuje ako odborný asistent. Aktuálne pôsobí ako vedecký pracovník Oddelenia vedeckého výskumu a vzdelávania Ústavu pamäti národa, kde sa zaoberá židovským holokaustom. Vo svojej odbornej činnosti sa venuje slovenským dejinám 20. storočia a regionálnym dejinám mesta Púchov. Publikoval viacero vedeckých štúdií, odborných a popularizačných článkov. Je autorom viacerých výstav zameraných na regionálne dejiny a spoluautorom expozície Púchovského múzea.

PhDr. JUDr. Rudolf Manik, PhD, MBA, MHA

Je absolventom Právnickej fakulty UPJŠ v Košiciach (1996), kde ukončil v roku 2005 aj doktorandské štúdium v odbore ústavného práva. Pracoval najskôr ako advokátsky koncipient v období 1997 – 2000 a od roku 2001 ako advokát a správca konkurznej podstaty v Košiciach. Pedagogicky pôsobil od roku 2003 na Právnickej fakulte a Vysokej škole zdravotníctva a sociálnej práce Sv. Alžbety, kde v roku 2014 absolvoval štúdium administratívy vo verejnom zdravotníctve. V roku 2013 ukončil štúdium Executive MBA na Stredoeurópskom inštitúte manažmentu (CEMI) v Prahe. Je autorom monografií: *Z dejín advokácie na Slovensku (2005)*, *História advokácie na Slovensku (2011, v spoluautorstve)* a *Organizácia advokácie na Slovensku v rokoch 1948 – 1989 (2021)*, ako i desiatok článkov, štúdií i recenzií z odborov práva a histórie.

Mgr. Alena Mikulášová, PhD.

Vyštudovala históriu – archeológiu na Univerzite Konštantína Filozofa v Nitre. V súčasnosti pôsobí ako odborná asistentka na Katedre histórie Filozofickej fakulty UKF v Nitre. Je autorkou a spoluautorkou monografií, učebníc a učebných textov k regionálnym dejinám, napr. *The City and Region Against the Backdrop of Totalitarianism. Images from the Life in the Slovak Republic (1939 – 1945), Illustrated by the City of Nitra and Its Surroundings* (spolu s Miroslavom Palárikom, Martinom Hetényim a Róbertom Arpášom). Ako spoluriešiteľka sa podieľala na medzinárodných aj domácich vedeckých a vzdelávacích projektoch. Absolvovala viacero zahraničných výskumných a prednáškových pobytov. Odborne sa venuje regionálnym dejinám a dejinám každodennosti v prvej polovici 20. storočia.

doc. Mgr. Miroslav Palárik, PhD.

Vyštudoval kombináciu história – muzeológia na Univerzite Konštantína Filozofa v Nitre. Profesijne sa venuje dejinám múzejníctva na Slovensku a regionálnym dejinám Nitry v rokoch 1939 – 1945. Je autorom a spoluautorom niekoľkých publikácií: *Zväz slovenských múzeí v období slovenského štátu 1939 – 1945*, *Lexikón udalostí slovenského múzejníctva v 20. storočí* (spolu so Silviou Eliašovou, Danielou Prelovskou a Pavlom Steinerom) a *The City and Region Against the Backdrop of Totalitarianism. Images from the Life in the Slovak Republic (1939 – 1945), Illustrated by the City of Nitra and Its Surroundings* (spolu s Alenou Mikulášovou, Martinom Hetényim a Róbertom Arpášom).

prof. PaedDr. Martin Pekár, PhD.

Profesor v odbore slovenské dejiny, od roku 2012 vedúci Katedry histórie na Filozofickej fakulte UPJŠ v Košiciach, od roku 2019 pôsobí ako expert Výkonnej agentúry Európskej rady pre výskum (ERCEA). V rokoch 2016 – 2021 bol členom Správnej rady ÚPN. Vo svojom výskume sa venuje politickým, sociálnym a urbánnym dejinám Slovenska v 20. storočí v širšom stredoeurópskom kontexte a dejinám holokaustu. Najdôležitejšie práce: *Východné Slovensko 1939 – 1945: Politické a národnostné pomery v zrkadle agendy Šariško-zemplínskej župy*, *Príbeh Juraja Szánta: Rozhovor o záchrancoch a obeti*, *Disciplinované mesto* (v spoluautorstve).

prof. Mgr. et Mgr. Ondrej Podolec, PhD.

Absolvent Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave (odbor história slovenský jazyk a literatúra) a Právnickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Doktorandské štúdium absolvoval v Historickom ústave Slovenskej akadémie vied, kde aj do roku 2007 pracoval. V súčasnosti je pracovníkom Centra výskumu obdobia neslobody Ústavu pamäti národa a prednáša právne dejiny na Katedre právnych dejín a právnej komparatistiky Právnickej fakulty Univerzity Komenského. Zaoberá sa dejinami Slovenska v 20. storočí, najmä vývojom politického systému, dejinami verejnej správy i perzekúciami rôznych skupín obyvateľstva nedemokratickými režimami. Je autorom monografií *Medzi kontinuitou a diskontinuitou, Prvý slovenský parlament*, a tiež spoluautorom viacerých publikácií i edícií dokumentov. Publikoval vyše sto vedeckých a odborných štúdií na Slovensku i v zahraničí.

PhDr. Peter Sokolovič, PhD.

Absolvent Filozofickej fakulty Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave, odbor história – slovenčina. Titul PhD. v odbore Slovenské dejiny obhájil v roku 2009 na Filozofickej fakulte Trnavskej univerzity v Trnave. Viacero rokov pôsobil ako vedecký pracovník v Ústave pamäti národa a odborný asistent na katedre histórie Filozofickej fakulty Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave. V súčasnosti popri pedagogickej činnosti pôsobí v Slovenskom historickom ústave Matice slovenskej. Vo svojej práci sa venuje prevažne problematike spoločensko-politických dejín rokov 1938 – 1948, ako aj povojnovým retribučným a politickým procesom. Niekoľko rokov bol šéfredaktorom časopisu *Pamäť národa* a v súčasnosti je šéfredaktorom časopisu *Slovensko – Národné spektrum*. Je autorom desiatok štúdií, popularizačných článkov, niekoľkých monografií, napríklad *Hlinkova garda 1938 – 1945* a *Trnava v rokoch 1938 – 1948*, viacerých odborných publikácií, ako aj spoluautorom niekoľkých kolektívnych monografií a zostavovateľom viacerých zborníkov a kolektívnych monografií.

doc. PhDr. Marek Syrný, PhD.

V rokoch 2005 – 2021 historik Múzea SNP. Od roku 2012 vysokoškolský pedagóg na Univerzite Mateja Bela v Banskej Bystrici, od roku 2020 na Katedre histórie, kde vyučuje najmä dejiny 20. storočia. Venuje sa problematike odboja na Slovensku, politického vývoja v rokoch 1945 – 1948 a demokratickému exilu po roku 1948. Autor monografie *Slovenskí demokrati '44 – 48* (2010) a *Slovenskí komunisti v rokoch 1939 – 1944* (2013); a spolu s T. Černákom publikácie *Husák: vrcholy a pády 1945 – 1951* (2018). Spoluautor dvoch súborov dokumentov (s M. Uhrínom *Situačné hlásenia okresných náčelníkov [september 1944 – február 1945]*); s I. Gubom *Jozef Lettrich. Publicistika z rokov 1945 – 1948*), editor/spolueditor 20 zborníkov a autor/spoluautor cca 115 štúdií.

Mgr. Zuzana Tokárová, PhD.

Je odbornou asistentkou na Katedre histórie Filozofickej fakulty UPJŠ v Košiciach. Vo svojom výskume sa zameriava na politické dejiny Slovenska v 1. polovici 20. storočia. Primárne sa venuje výskumu teoretických aspektov nedemokratického režimu na Slovensku v rokoch 1939 – 1945, problematike mestských elít a dejinám holokaustu. Je autorkou monografie *Slovenský štát: Režim medzi teóriou a politickou praxou* a viacerých štúdií. Je spoluriešiteľkou domácich i medzinárodných grantových projektov.

* Keďže od konania konferencie už prešiel určitý čas, údaje o autoroch boli v zborníku aktualizované.

